

BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

T.C.

BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE MİSİR ETKİSİ

ŞEYMA GENÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN

BURDUR – 2022

T.C.
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE MİSİR ETKİSİ

ŞEYMA GENÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN

Üye: Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Üye: Dr. Güngör G  ER

BURDUR – 2022

ETİK BEYAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum “*Osmanlı Modernleşmesinde Mısır Etkisi*” adlı tezin hazırlanması sürecinde akademik ve etik kuralları ihlal etmediğimi, tezimin özgün olduğunu, başvurduğum kaynakları metin içinde, dipnotlarda ve kaynakçada eksiksiz ve bilimsel kurallara uygun olarak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Şeyma GENÇ

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamı yürütme sürecimde benden yardımlarını, desteğini ve sabrını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Mehmet Ali Karaman’a, Yüksek Lisans eğitimim esnasında bana maddi manevi her türlü destekte bulunarak beni teşvik eden canım aileme ve bu süreçte desteklerini tüm samimiyetleriyle hissettiğim çalışmamın da son okumalarında yardımcı olan sevgili arkadaşlarım Hamza Barut, Mustafa Barut ve Özer Yavaş’a sonsuz teşekkürler.

(GENÇ, Şeyma, Osmanlı Modernleşmesinde Mısır Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Burdur, 2022)

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda kendisini oldukça hissettiren bir çözülmeye maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu çözülmelerin sebeplerinin hem içeriden hem de dışarıdan gelen etkileşimlerden kaynaklandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti uzun bir süre dışarıdan maruz kaldığı etkiyi tanımlamakta güçlük çekmiş ve çözümü iyileştirme merhalelerini kendi iç dinamiklerinde aramıştır. Ne yazık ki mazide kalmış muhteşem yöntemlerinin artık işlerliğinin olmadığını anlaması da zaman alacaktır.

Bu süreçte girilen bir dizi iyileştirme politikalarıyla birlikte esasında adım adım modernleşme atılımları sergileyen bir ruha sahiptir. XVII. yüzyılın gelenekçi atılımlarının yanında XVIII. yüzyıla gelindiğinde Avrupai atılımlara da girişmeye meyilli profiller de oluşmaya başlayacaktır. Modernleşme girişimleri Osmanlı Devleti için birçok muhalefetle karşılaşmaktaydı. Hem askeri sınıfın hem de ulema sınıfının keskin muhalefeti adımların uzun soluklu ve geniş kitlelere yayılmasını engelleyecektir.

II. Mahmud dönemine gelindiğinde ise daha önce gerçekleştirilememiş düzeyde girişimlerin mevcudiyeti ile karşılaşmaktadır. Nitekim bu durum süreç içerisinde atılan minik adımların bütüne ulaşması ile birlikte II. Mahmud için örnek almak zorunda kalacağı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın karakteriyle de ilintilidir. Bu çalışma Osmanlı modernleşmesinde Mısır etkisinin ne derece kurumsal boyutta olduğunu ve aynı zamanda bireysel ayağının mevcudiyetini sorgulamak adına gerçekleştirilmiştir.

Üç bölümde incelenen çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Devleti'ni modernleşmeye iten sebepler ve buna verilen cevaplar tanımlanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Mısır'da gerçekleşen modernleşme becerisinin aşamalarını ve bu aşamaların sonucunda ortaya çıkan ürünün Tanzimat Fermanına kadar ki süreçte Osmanlı Devleti'ni etkileme şekilleri üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Üçüncü bölümde ise Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlı-Mısır ilişkileri ekseninde gerçekleşen modernleşme etkileri aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Asakir-i Mansure’i Muhammediye, Avrupa’ya Öğrenci, Gönderimi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır’da Jön Türkler, Osmanlı Modernleşmesi, Yeniçeri Ocağının Kaldırılması.

(GENÇ, Şeyma, Egyptian Effect in Ottoman Modernization, Master Thesis, Burdur, 2022.)

ABSTRACT

It is understood that Ottoman Empire has been subjected to a dissolution that makes itself felt quite a lot in the XVI. century. As a matter of fact, it is seen that the reasons for this dissolution are due to both internal and external interactions. The Ottoman Empire had difficulty in defining the impact it was exposed from outside for a long time, and sought the degree of dissolution in its own internal dynamics. Unfortunately, it will also take time for it to realize that its great methods out of date are no longer useful.

Along with a series of improvement policies made in this process, it actually has a spirit that shows modernization breakthroughs. In addition to the traditionalist breakthroughs of the XVII. when it comes to VIII. century, tend to make European profile breakthroughs will also begin to form. Attempts to modernize faced many oppositions for the Ottoman Empire. These contrast attitudes will prevent its spreading the steps are long-term and large masses.

When it comes to the period of II. Mahmud, ween counter the existence of initiatives at an unfulfilled level. As a matter of fact, with the small steps taken in the process reaching the whole, II. It is also related to the character of Kavalalı Mehmet Ali Pasha, whom he would have taken as an example for Mahmud. This study has been carried out so as to question the to the character of the Egyptian influence in Ottoman modernization and at the same time the existence of it individually.

In the first part of the study is examined in three parts, there are sons that pushed the Ottoman Empire to modernize and the answers given to it have been tried to be defined. In the next part, evaluations have been made on the stages of the modernizations that took place in Egypt and the way the product that emerged as a result of the stages affected the Ottoman Empire in the process until the Tanzimat Edict. In the last part, the effects of modernization that took place in the axis of Ottoman-Egyptian relations after the Tanzimat Edict have been tried to be conveyed.

Keywords: Abolition of the Janissary Corp, Asakir-i Mansure-i Muhammediye, Kavalalı Mehmet Ali Pasha, Ottoman Modernization, Sending Students to Europe, Young Turks in Egypt.

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞMESİ

1.1. Osmanlı Devleti'nin Modernleşme İhtiyacı	16
1.2. Osmanlı Devleti'nde Modernleşme İhtiyacına Verilen Cevaplar	29
1.2.1. II. Osman Dönemi	29
1.2.2. IV. Murad Dönemi	31
1.2.3. III. Ahmet ve Lale Devri	34
1.2.4. I. Mahmud Dönemi	39
1.2.5. III. Mustafa Dönemi	41
1.2.6. I. Abdülhamid Dönemi	41
1.2.7. III. Selim Dönemi	43

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT FERMANI ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİSİR ETKİSİ

2.1. Fransa'nın Mısır'ı İşgali	48
2.2. Mısır Modernleşme Safhası.....	60
2.2.1. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Etkinliğini Kurma Süreci	60
2.2.2. Mısır Valisi: Mehmet Ali Paşa	69
2.2.2.1. Kölemenler ve Vehhabiler Meselesinin Çözümü	71
2.2.2.2. Mali Düzenlemeler	75
2.2.2.3. Modern Ordunun Kuruluşu	77
2.2.2.4. Eğitim Alanında Modernleşme Çalışmaları	79
2.3. Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Modernleşmeye Etkileri	85

2.3.1. II. Mahmud Dönemi	85
2.3.1.1. Yeniçeri Ocağının Kaldırılması	85
2.3.1.2. Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin Kuruluşu	90
2.3.1.3. Şekilsel Reform	92
2.3.1.4. Avrupa'ya Öğrenci Gönderimi	94
2.3.1.5. İlk Resmi Gazete	96
2.3.1.6. Mısır Valiliğinin Verasete Tevcihi	97
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
TANZİMAT FERMANI SONRASI OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞME	
SÜRECİNDE MİSİR ETKİSİ	
3.1. Abdülmecid Dönemi	102
3.1.1. Tanzimat Fermanı	102
3.2. Abdülaziz Dönemi	107
3.2.1. Yusuf Kamil Paşa	107
3.2.2. Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati	109
3.2.3. Mustafa Fazıl Paşa	112
3.3. II. Abdülhamid Dönemi	116
3.3.1. Mısır'da Jön Türk Yapılanması	119
3.3.1.1. Ahmed Saib ve Mizancı Murad	123
3.3.1.2. Veliyyüddin Yegen/Yeken	128
3.3.1.3. Hoca Kadri Nasih ve Hoca Muhiddin Efendiler	129
3.3.1.4. Abdullah Cevdet ve Bekir Fahri	133
3.3.2. Said Halim Paşa	136
SONUÇ	140
KAYNAKÇA	146
EKLER.....	166
ÖZGEÇMİŞ	181

KISALTMALAR

Ayr. Bkz. : Ayrıca Bakınız.

BOA. : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.

C. : Cilt.

C. Ü. : Cumhuriyet Üniversitesi.

Çev. : Çevirmen.

Ed. : Editör.

Haz. : Hazırlayan.

s. : Sayfa.

S. : Sayı.

Sad. : Sadesteştiren.

vd. : Ve diğeri.

GİRİŞ

Her gün yeniden tecrübe edilen dünya kısa vadede değişkenlik göstermiyormuş gibi algılansa da aslında son derece hızlı bir değişim mekanizmasına sahiptir. Bu sürekli değişen dünyada insanlar kendilerini yabancı hissetmemek adına vücuda gelen değişime dahil olma ihtiyacı hissederler. Alışılan, ev sayılan bölgenin dışına itilmemek için modernleşmeye gitme çabası sarf ederler¹.

Modernleşme kavramı, günümüzde Batılılaşma kavramı ile eş değer tutulmaktadır. Batı'nın elinde bulundurduğu ekonomik refaha ulaşma durumu olarak tanımlandığı görülür. Modernleşme kavramı köken olarak Latince *modo* kelimesinden gelmekte, kelimenin sözlük anlamları ise *şimdi*, *hemen şimdi*, *bugünkü* gibi durumları ifade ederek mevcut anın içerisinde bulunan şartlara ayak uydurabilmek için yaşanacak değişim ve yeniliği kastetmektedir².

Modernleşme, alışlagelmiş hayat tecrübelerinin artık olumlu işlemediği noktalarda köklü bir şekilde değişime uğrama ihtiyacıdır. Yaşanılan o anın, o çağın ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için artık dündeki tecrübelerin işe yaramadığını ve hemen şimdi bugüne özel yeni bir anlayışın getirilmesidir.

Modernlik algısı incelendiğinde gelenekselden kopuş, özellikle dini etkilerden uzaklaşma olarak anlaşılır. Modern olanın seküler olma zorunluluğu kelimenin gizli öznelerinden biriymiş gibi durmaktadır. Dini duygulardan uzaklaşıp tamamen insanın aklını kullanabilme becerisinin modernleşme olduğu düşüncesi tarihsel bakışa ters düşmektedir. Modernleşmeyi tamamen sekülerleşme olarak algılamak işte bu noktada hataya düşürür. Sekülerleşme ihtiyacı, Orta Çağ Batı dünyasının bir ihtiyacıydı. Orta Çağ Doğu dünyasının sekülerleşmeye ihtiyacı yoktu. Kelimenin ilk olarak kendine kullanım sahası bulmaya başlaması V. yüzyılda din ile birlikte olmuştur. Batı medeniyetinin Hristiyan kültürü özümseyerek kendini pagan kültürden ayırtırma gayretidir. Bu bağlamda Hristiyan kültürün kendini modern yani yeni bir olgu olarak tanımladığı görülmektedir. Avrupa'nın Rönesans dönemi ile kendi içinde anlam farklılaşması yaşayan kavram günümüzde algılanan tanımına ise II. Dünya Savaşı ile

¹ Marshall Berman, Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor, Çev: Ümit Altuğ, Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 12.

² Raymond Williams, Anahtar Sözcükler, Çev: Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 251.

yaşanan siyasal ve ekonomik değişimler sonucu Batı medeniyetinin diğer topluluklara ulaştırılması anlamını kazanmıştır³.

En basit haliyle bireyin alışagelmış olduğu yaşam becerileri ve deneyimlerini dünden arındırıp bugüne uygun beceriler geliştirmeye kalkışmasıdır. Konfor alanından uzaklaşma isteğidir. Bu istekle birlikte eyleme geçebilme kabiliyeti, bireyin düşünme fonksiyonunu bize göstermektedir. Modernleşme, bireyin yaşadığı çevrede ortaya çıkan gelişmelere çevrenin ve çağın ihtiyacına göre cevap verebilmesidir.

Dünün içerisinde barındırdığı ihtiyaç, zevk ve karakterler bugüne hitap edemeyecektir. Her çağ bir öncekinin materyali ile yoluna devam edemez aksine onu değişime, karşısındakine dönüştürmeye ihtiyaç duymaktadır⁴. İşte bu ihtiyaçların dönüşümleri karşılanabildiği takdirde modernleşme yaşanmış sayılacaktır⁵.

Bireyler ne şekilde ve ne şartlar altında düşünüyorlardır? Düşünme kabiliyeti nasıl gerçekleşmektedir? Bugün düşünülenler dün niçin düşünülememekteydi?

Bireylerin kendi kişisel geçmişlerindeki keşkelerden bahsederken kullandıkları bir kalıp vardır “*Bugünkü aklım olsaydı*” bu kalıp anlamsız ve yersizdir. Bugünkü akla ulaşabilmek mevcut çevrenin sağladığı şartlar neticesinde deneyimler ile oluşmuştur. Çevrede tecrübe edilen tüm olgular düşünceyi oluşturur ve bu düşüncelerden çevreye bakış şekillenir. Her çağda düşünce aynı soru ve cevabın etrafında dolanmaktadır. Hayatın anlamı nedir? Bu soru her çağda farklı etkenler tarafından cevaplanmaya çalışılacaktır. Bu farklı etkenler birbirinden daha az modern değildir. Doğu medeniyetinde bu cevaplar din olgusu üzerinden açıklanmaya çalışılarak bir önceki çağa göre modernleşmiş, düşüncede ve yaşam algılarında değişime giderek şekillenmişlerdir. Batı’da ise bu cevaplar maddeye indirgenerek açıklanır ve bir öncekine göre değişim göstererek modernleşeceklerdir⁶.

³ Kasım Özkulluk, III. Selim Dönemi Türk Modernleşmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 1. Ayr. Bkz. Celal Metin, Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 13.

⁴ Berman, 2004, s. 36.

⁵ Roida Rzayeva, “Türk Toplumu ve Modernleşme”, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Doğu-Batı Bölümü, Azerbaycan, s. 607-608.

⁶ Ahmet İnam, “Bin Yıllık Hüzün: İnsanın Düşünme Serüveni Üstüne Bir Yorum”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni Akli Düşünce ve Felsefenin Doğu’dan Doğuşu: Babil-Keldani- Çin- Hint- İran-İbrani Gelenekleri, (Ed. Bayram Ali Çetinkaya), İnsan Yayınları, C. 1, İstanbul, 2015, s. 86-87.

Modernleşme kavramı aydınlanma döneminden itibaren toplumbilim, felsefe ve tarih alanlarında en çok yorum yapılan konu olmuştur. Bir modernlikten bahsedebilmek için genel olarak teknolojik gelişmenin ve buna bağlı olarak da bir üretim mekanizmasının oluşmasının gerekli olduğu kabul görülmektedir⁷.

Modern bir toplum için aklın, özgür iradenin kullanılabilmesi birincil özelliklerden biridir. Birey, aklını kullanarak kendi istek ve arzularını, güvenli ortamını, bir gruba dahilken sahip olduğu hak ve hürriyetlerini, kendini geçindirebilecek üretimin sağlanabilmesini belirleyebilecektir. Bu özelliklerin belirlenmesi geleneksel toplumlarda din olgusu üzerinden açıklanmaya çalışılmış lakin akıl yolu ile gerçeklikten uzaklaşmıştır⁸. Bu süreçte gerçekleşen bilimsel devrimin bir sonucu mahiyetinde olan kurumların daha öncekilere benzemeyen bir türde kullanım aracı haline gelmesi yavaş yavaş alışılmışın dışına çıkaran bir topluluğu temsil edecektir⁹. İnsanların yaşadıkları çevreye bakarak daha önceden getirmiş oldukları doğaüstü yorumları artık insan aklının denetimine bıraktığı, bir ulusçuluk kavramının oluşması ve buna bağlı olarak da uluslararası üretim ve ekonomik kazancın varlığı, bir gelecek ürünü olan topluluktan bahsetmektedir¹⁰.

Değişime ihtiyaç duyan yeni toplumun yani modern olanın, bir önceki geleneksel toplumdan tamamen ayrıldığı onun devamı olmadığı onu tepetaklak ederek yeni bir unsur oluşturduğu üzerinde durulmaktadır¹¹.

Düşünce ilk etapta inanç ile var olmaktaydı. Bireyin düşünebilmesi, inanması ile gerçekleşiyordu. Daha sonra düşüncenin de özünde bir değişkenlik yaşandığı görülüyor. Artık salt düşünce için inanç zaruri bir olgu olmaktan çıkmıştı.

*“İnanıyorum o halde varım, Credo, ergo sum; düşünüyorum o halde varıma dönüştü; Cogito, ergo sum.”*¹²

⁷ Peter L. Berger, Brigitte Berger, Hansfried Kellner, Modernleşme ve Bilinç, Çev: Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s. 34-35.

⁸ Alain Touraine, Modernliğin Eleştirisi, Yapı Kredi Yayınları, Çev: Hülya Tufan, İstanbul, 1994, s. 13.

⁹ C. E. Black, Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri, Verso Yayınları, Çev: Fatih Gümüş, Ankara, 1989, s. 18.

¹⁰ Anthony Giddens, Christopher Pierson, Anthony Giddens’la Söyleşiler Modernliği Anlamlandırmak, Çev: Serhat Uyurkulak, Murat Sağlam, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 83.

¹¹ Anthony Giddens, Modernite ve Bireysel Kimlik, Çev: Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 13.

¹² İnam, 2015, s. 98.

Güncel kabul görmüş tanımlamalardan yola çıkarak adlandırılan modern dönem algısı da birçok kişi için farklı tarihlendirmelere sebebiyet vermiştir. Toplumbilimciler genellikle XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında gerçekleştiğine dair yorumlar getirmektedir¹³.

Tarihlendirme konusunda belirli bir yüzyıl verememe konusu modern dönem olarak baz alınan süreçte gelenekselden ayrılan olguların, tamamen farklı dönemlerin bir ürünü olmasından kaynaklanmaktadır. Sanayi olgusu, ulusçuluğun bir ürünü olan siyasal yaşamdaki yeni olgular, ekonomik kavramlar modern bir toplumun parçasını oluşturmakta ve eski düzenden ayrılmanın biricigi olarak adlandırılmaktadır. Bu biricik unsurlar incelendiğinde birbirlerinden farklı yüzyılların ürünleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu neticede belli başlı bir tarihlendirme yaparak modernlik şu günde şu saatte başlamıştır yorumu yanılmalara sebebiyet verecektir. Önemli olan meselenin de tarihlendirerek şekillendirmekten ziyade içeriğinin özümsemesi gerektiği hususu üzerinde durulmaktadır¹⁴.

Batı, kendi içerisinde yaşadığı sancılı süreçten Rönesans ve Sanayi Devrimi ile birlikte sıyrılmış ve adeta kendi içinden kendini çekip çıkarmıştır. Artık işlev görmeyen çürümüş yanlarını toprağa gömerek, ayakta kalabilmek için çağının gereksinimlerine kavuşma hüviyetine ulaşabilme kabiliyeti göstermiş ve modern Batı toplumunu oluşturmuştur. Buna göre Batı'nın dışında kalan kısımlar ise modern olmayan, yeninin zıttı, eskide kalmış yani geleneksel olarak algılanmaktadır. Batı, değişimi kendi öz benliği içerisinde yaşayıp sonucuna maruz kalırken Batı'dan ayrılıp geleneksel olarak tanımlanan toplumlar Batı'nın ekonomik ve toplumsal refahına ulaşabilmek için yine Batı'nın oluşturduğu kültürel değişim mirasına maruz kalmaktadır. Bu durum geleneksellikte debelenmeyi doğuracaktır¹⁵.

Modern toplumdan bahsedebilmek için aynı zamanda modern olmayan toplumun var olması gerekir. Bu şekilde dünya modern toplum ve geleneksel toplum olarak iki kutba ayrılır. Bu iki kutbu birbirinden ayıran değişkenliklere bakıldığında yeni alternatiflerin toplum açısından kabulü noktasında yaşanan süre, bu alternatiflerin ortaya çıkış konuları ve sanayileşen toplumda gerçekleşen üretim ve iş gücü noktasında

¹³ Fahrettin Altun, Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Bakış, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21.

¹⁴ John Tomlinson, Küreselleşme ve Kültür, Çev: Arzu Eker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 57-58.

¹⁵ Berman, 2004, s. 49-50.

yaşananlardır. Modern toplum olarak bahsedilen grup geleneksele nazaran daha hareketli ve hızlı bir yaşam kapasitesine sahiptir¹⁶. Modern toplum ve modern olmayan toplumlar sosyologlar tarafından incelenip tanımlanmışlardır. Buna göre;

“Tönnies Cemaat (*Gemeinschaft*), Cemiyet (*Gesellschaft*); Durkheim, mekanik birlik, organik birlik. Marx feodal, kapitalist; Parsons topluluk (*community*), toplum (*society*)”¹⁷ şeklinde ikili gruba ayırmışlardır.

Modernleşmenin oluşabilmesi için dört unsur göze çarpmaktadır. Çağın getirilerine bir cevap olarak hazırlanan kendine has ekonomik algı yani kapitalist sistem, bilgi algısında yaşanan değişim yani bilimsel devrim, geleneksel toplum algısından uzaklaşarak çağın insanı modeline ulaşan toplum yapısı ve son olarak da ulusçuluk algısı ile oluşan yeni siyasal yapı bütünü. Bu unsurları oluşturan toplumlar kendilerine dışarıdan bakarak yorumlayabilme, eleştirebilme kabiliyeti edinirler¹⁸.

Modern ve geleneksel toplum arasındaki bir diğer değişkenlikte eyleme geçiş durumudur. Geleneksel toplumların hareket sahası daha kısıtlı buna bağlı olarak da eylemsizlik hakimdir. Modern toplumlar ise eyleme geçmeye daha müsaittir. Bunun sebebi ise güvenli ve konforlu ortamın şartlarının sağlanmasıyla alakalıdır. Geleneksel toplumların tecrübe ettikleri yaşam sahasının dışında tehlikeli bir durumda kalmaları daha olasıdır. Modern toplumlarda ise teknolojik gelişmelere bağlı olarak ulaşım ve iletişim kolaylığı ile hali hazırdaki yaşamın dışını deneyimleme olasılığı güvenli bir şekilde artarak daha hareketli bir yaşamın kapısını aralayacaktır¹⁹.

Geleneksel toplumlarda hayata dair bilgiler elde edebilmek için vahiy, sezgi, duygusallık, geçmiş yaşam gibi öğretiler vardır. Modernleşen Batı toplumu bilgiyi elde etme aşamasında akılcılığı, sorgulayıcı yaklaşımı ele alarak işe başlar. Orta Çağ Batı dünyasına bakıldığında metinleri felsefi bakış açısıyla ele alan kişilerin din adamları oldukları görülür. Yani ortada bir felsefe var lakin bunun da diğer her şey gibi kilisenin tekelinde olduğu bilinmektedir. Muhafazakar bir yaklaşım sergileyen felsefe yavaş

¹⁶ Anthony Giddens, Modernliğin Sonuçları, Çev: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 14.

¹⁷ Atilla Baransel, “Toplumsal ve Kültürel Değişme Olarak Modernleşme”, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, İstanbul, 1974, s. 76.

¹⁸ Gönül İçli, “Türk Modernleşme Sürecinin Günümüzdeki Yönelimi”, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C. 26, S. 2, 2002, s. 245-246.

¹⁹ Tomlinson, 2017, s. 67-68.

yavaş sorgulama mahiyetinin doruklarını yaşayabilme fırsatı elde ettiğinde kilisenin, tanrının ve diğer tüm dini öğretilerin eleştiriye açıldığı anlaşılmaktadır²⁰.

Felsefi bakış açısı ile birlikte deneyimlediği dünyayı kendi akıl verileri sayesinde yorumlamayı kabul eden aydın bakış açısı, zaman içerisinde adeta birbirlerini tetikleyen bir dizi yeniliğin kapısını aralayacaktır. Gerçekleşen teknolojik buluşlar ile yavaş yavaş günümüz makine toplumunun temelleri atılacak ve biyoloji, kimya, coğrafya, sosyoloji, psikoloji alanlarının kendilerine bireysel olarak saha bulabilmeleri imkanı doğacaktır. Her biri kendi içinde uzmanlık bakış açısı ile incelenmeyi gerekli kılarak insanı ve yaşamı yorumlama yetisinin tamamen kutsaldan bilime kaymasını sağlayacaktır²¹.

Batı'nın modernleşmesi denilen olay Avrupa'da Orta Çağ çöküntüsünün bir sonucu olarak Aydınlanma döneminde XV. yüzyıldan itibaren ekonomik, sanat, siyaset, dini anlamda yaşanan yeniliklerdir. Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi gibi dünyanın yeniden şekillenmesini sağlayacak, aklın özgürleşmesi sonucu gerçekleşen yenilik silsilelerinin doğurduğu topluma modern toplum denilmektedir²².

Modern toplumda yaşanan bu değişkenlikler onun beslendiği noktayı da değiştirmektedir. Gözünü diktiği nokta artık yarındır. Gelenekselde ise geçmişten beslenme alışkanlığı hakimdir. Bunun sebebi ata kültürüne dair bakış açısının var olmasıdır²³. Güven meselesi de başlı başına iki toplum arasındaki farklılıklardan biridir. Geleneksel toplumlarda güvenin beslendiği kaynak dünde aranırken modern Batı toplumunda güven noktasında da gözler yarına dönecektir²⁴. Modern Batı toplumu, yarına bakarak harekete geçer fakat önemli olan yaşadığı andır. Var olduğu çağın ihtiyaçlarına göre şekillenir²⁵.

Modernlik kavramının Batı ile gelenekselin ise Doğu ile özdeşleştiği görülmektedir. XVI. yüzyıldan sonra bu kavramların toplumlar için tanımlanmaya

²⁰ Şengül Çelik, "Alparslan Açıkgenç'in "Dünya Görüşü" Teorisi Işığında Doğu-Batı Felsefelerinin Değerlendirilmesi", Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 21, İstanbul, 2012, s. 353-354.

²¹ Ahmet E. Şekerci, Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Tarih ve Problemler, (Ed. Ömer Bozkurt), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 359.

²² Leyla G. Eren, "Mitlerin Kendini Yeniden Üretimi: Aydınlanma Felsefesinden Aydınlanma Projesine", Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 1, Ankara, 2017, s. 116.

²³ Giddens, 2020, s. 42-43.

²⁴ Giddens, Pierson, 2001, s. 98.

²⁵ Giddens, 2020, s. 105.

başladığı düşünülse de Doğu ve Batı arasında Batı'nın gözünde ilk andan itibaren bir toplum ayrışması mevcuttur²⁶. Peki bu Doğu ve Batı nasıl toplumsal sınırlamayı oluşturmuştu?

Doğu ve Batı'yı birbirinden ayıran sınır Yunanistan'dır. Fakat ilk etapta bu sınırın İran'a kadar gittiği anlaşılmaktadır. Batı, İran coğrafyasını kendi mirasına alarak ötesinde kalandan daha ileri seviyede olduğunu kabul etmektedir. Grousset'in, eserinde İran topraklarına geçişle Avrupa'nın havasının solunmaya başlandığı, tanıdık resme gelindiği şeklinde betimlenir. Fakat Yunanistan'ın yükselmesi ile birlikte Batı, sınırlarını Yunanistan'a kadar çekecektir. Yunanistan artık Batı'nın bir kalbi, İran ise çelimsiz Doğu'ya ait bir nokta olmuştur. 1827 yılına gelindiğinde Navarin olayı üzerine Victor Hugo, eserinde Med savaşlarına gönderme yapmaktan kendini alıkoyamayacaktır. Antik Çağdan itibaren Batı, Yunanistan'ın ötesinde kalan bölgeyi ötekileştirmiş ve kendisinden uzaklaşılmasını öğütlemiştir. Konuya Yunanistan açısından bakıldığında ise Antik dönemde kendini ne Avrupalı ne de Asyalı yani ne Doğulu ne de Batılı olarak görmektedir. O tamamen ikisinden de kendini soyutlayarak başlı başına bir medeniyet kavramından bahseder. Batı ile Doğu onun gözünde aynı düzlemde yer almaktadır²⁷.

Toplumlar, medeniyeti kendi soylarında arama karşısını ise barbardan sayma eğilimindedirler. Batı, kendini tanımlama girişimini Doğu düzleminden gerçekleştirmektedir. Kendisinin ne olduğunu Doğu'nun ne olmadığı ile açıklamaya çalışacaktır. Batıların gözünde doğrululaşma, doğuya kayma çöküşün habercisidir. Doğudan uzaklaşma ve el altında tutabilme kabiliyeti modernleşmedir²⁸.

Batı modernlik anlayışı, öncelikle sürekliliği devam eden evrimci dünya görüşüne ters bakmaktadır. Moderniteyi oluşturan ögenin sadece Batı menşei olduğunu savunur²⁹. Batı modernleşmesi temelinde akla dayalı din unsuruna karşı girişilen bir devrimdir. Tamamen tanrıdan uzaklaşıp tekeline bireyi alan, bireyden faydacılık

²⁶ Gürsoy Şahin, İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17.

²⁷ Thierry Hentch, Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı, Çev: Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 20-30.

²⁸ Şahin, 2017, s. 18.

²⁹ Tomlinson, 2017, s. 60.

bekleyen her türlü yasayı ve yargıyı topluma indirgeyen bir anlayıştır. Üretimin özüne bilimi yerleştirerek toplumu geleceğe hazırlar³⁰.

Batı modernleşmesi ekonomik bir anlam taşımaktadır. Pazarın güvenli ve kolay bir şekilde uluslararası bir ortama yayılması ile ulaşılabilir olması, toplumsal ekonomik kalkınmayı doğuracaktır. Bilginin, paranın, yaşamın yayılış sürecinin hızlanması Batı modernliğinin özelliklerindendir³¹.

Düşünce faaliyetini Antik Yunan ile başlatarak medeniyet oluşturabilme kabiliyetini Batı dünyasına ait bir unsur olarak tanımlama alışkanlığı mevcuttur. Bu durum tamamen Batılı tarzda tarih anlayışına dayanmaktadır. Bir Batı-Doğu kavramı oluşturularak Yunanistan'ı Batı'dan sayma, geçmişini onun kültür algısı üzerine inşa etme Batı'nın medeniyet arayışının bir sonucudur. Batı'ya göre ortada eski, işe yaramaz bir öteki (Doğu) vardır. Bu ötekinin gelişmiş Batı ile ehlileştirilmesi zaruridir. Düşünebilme kabiliyetini yani felsefî bakış açısını Yunan'a dayandırarak Orta Çağ dünyasında Antik Yunan felsefesinden akılcılık yolu ile modernleşme safhasının tamamlanıldığı düşünülmektedir. Modernleşme, modern olmak hayat standartlarının pozitif bilimlere kayması olarak algılanmaktadır. Günümüz bilim anlayışının oluşması ile modernlikten bahsedilebileceği algısı mevcuttur.

Doğu medeniyetlerinin, hayatın anlamı karşısında buldukları cevap ve yöntemlere karşı olumsuz tavır takınıp onları modernleşme hareketi saymamak Batı düşüncesinin benmerkezci bakışıdır. Doğu'da gerçekleşen her hareket en az Batı Yeni Çağında yaşanan hareketler kadar modern nitelikteydi. Sadece kendi çağının getirilerine ve problemlerine karşı gerçekleştirmişlerdi. Doğu medeniyetinde gerçekleşen tüm bu yenileşme hareketleri Batı medeniyetinde gerçekleşecek olan modernleşmeye bir adım mahiyeti taşımaktadır. Fakat Batı bu anlayışı kabul etmez. Tarihin süreksizliğine vurgu yaparak modernleşme kavramını sadece Batı tekeline indirger. Ona göre Doğu işe yaramaz, barbar ve bir medeniyetin parçası değildir. Hayatta kalma becerisi vahşiliğinden kaynaklanmaktadır. İnce bir şekilde işlenen dünya görüşüne sahip olmadığı ve modernleşmiş Batı tarafından ehlileştirilmesi gerekmektedir.

³⁰ Touraine, 1994, s. 23-25.

³¹ Giddens, Pierson, 2001, s. 87-89.

Bir medeniyetten bahsedebilmek için o toplumun kendini yorumlayabilecek düşünsel beceriye sahip olması beklenmekte ve bunu da felsefe aracılığıyla gerçekleştirebileceği düşünülmektedir. Bu konuya Batı çerçevesinden bakıldığında yukarıda da değinildiği gibi Batı, medeniyet arayışında Antik Yunan'ın felsefi temeline sırtını yaslamaktadır. Doğu'yu ötekileştirerek düşünme kabiliyetinden yoksun kaldığını ileri sürer. Bazı görüşler ise Yunan'da oluşan felsefenin aslında Doğu'nun egzotik topraklarının bir ürünü olduğu yönündedir³².

Farabi de felsefenin ve bilimsel çalışmaların Mezopotamya topraklarında yeşerdiğini bu ürünü ilk olarak Keldaniler'in ortaya çıkarmakta başarı sergilediğini dile getirmektedir. Keldaniler'in matematikle ilgilendiği gözlerini gökyüzüne çevirerek astronomik pek çok bilgi edindikleri bilinmektedir. 1 yılda 365 gün 6 saat ve 11 dakika olduğuna dair tespitler yaptıkları, ay tutulmasını hesapladıkları ve geometrik çalışmalar sürdürdükleri görülmektedir. Bu bilgisel birikimin İskender'in bölgeye gelmesinden sonra Yunanları etkilediği yönünde görüşler vardır³³.

İki farklı felsefe algısı ve yorumu ile karşılaşılmaktadır. Günümüzde de çoğunluğun kabul ettiği görüşe göre Batı'daki felsefe geleneği Antik Yunan'ın bir devamıdır. Doğu felsefesi olarak tanımlanmaya çalışılan ikinci algı ise oldukça karmaşık bir yapıdadır. Çünkü Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılan noktada Doğu kendi içerisinde tarihsel, varoluşsal, toplumsal, sosyolojik, psikolojik ve coğrafi olarak egzotik bir yapıya sahiptir. Batı, daha mütevazı sınırlara sahipken beslendiği kaynaklar da daha net biçimde çizilebilmektedir. Ne yazık ki Doğu'da bunu yapmak pek mümkün olmuyor. Birbirinden coğrafi olarak uzaktır. Birçok mite ev sahipliği yapmaktadır. Doğu felsefesi içerisinde uzak doğu kültürlerini barındırırken İslamiyet'in tam olarak hangi felsefi tanıma dahil olduğu konusunda görüş birliği yoktur. Hatta bir İslam felsefesini dahi kabul etmeyen taraflar mevcuttur. Hem bölgesel olarak hem de rasyonel düşünceden yoksunluğu olarak İslamiyet'i de Doğu felsefesi içerisine dahil eden kesim sayıca fazladır. Doğu felsefesinin temelinde hissiyat, hissetmek, manevi bir anlam yatarken Batı felsefesinin temelinde ise direkt olarak bilgiyi görmek, somutlaştırmak ve maddi bir ürün elde etmek amacı yatar. Buradan yola çıkarak Doğu modernleşmesi

³² İnam, 2015, s. 79.

³³ Kadir Albayrak, "Keldaniler", Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Babil-Keldani- Çin- Hint- İran- İbrani Gelenekleri, (Ed. Bayram Ali Çetinkaya), İnsan Yayınları, C. 1, İstanbul, 2015, s. 867-870.

varoluşsal bir toplum algısının Batı modernleşmesi ise bir makine toplum algısının sonucudur denilebilmektedir³⁴.

Bu iki medeniyetin birbirini etkilememesi mümkün değildir. Sadece etkilemekle kalmayıp Doğu, Batı düşüncesinin oluşumunda mevcuttur³⁵. Batı'nın medeniyet algısında sosyal özellikler barındırdığı görülmektedir. Doğu'nun ise kültürel bir teması göze çarpmaktadır. Bu durum Batı'yı sosyal yaşamı ön plana çıkaran daha refah ve iyi bir yaşam şartı arzulayan noktasına taşıyacaktır. Doğu'da ise var olan kültürü daha iyi yorumlama şekli olarak karşılaşılmaktadır. Doğu medeniyeti, kurtuluşa giden yolun insan ruhunu iyileştirmek, temizlemek olarak algılayarak buna uygun ritüeller geliştirdi. Buna en iyi örnek yogadır. Batı medeniyeti ise doğaya hakim olabilen üstün varlık noktasında olduğunu algılayarak direkt insanın yaşamını iyileştiren oluşumlar üzerine kafa yoracak ve kendini her anlamda Doğu'nun karşısında daha üstün noktaya taşıyacaktır³⁶.

Bir modernleşmeden bahsedilebilmesi için ilk etapta toyluğu kabul edebilen zihniyete sahip olunması gerekmektedir. Kendi merhalesinin bilincinde olup etrafında gerçekleşene dair duyularını kapatmaya hevesli olmayarak kompleksi de çürütecek bir bilince sahip olmalı. Nitekim bunu başarabilen çevresiyle etkileşime girip kendi dünyasını zenginleştirerek sonrasında beslendiği kaynakları etkileme seviyesine gelecektir. İşte bu seviye değişimine modernleşme denilmektedir. İslamiyet'in ilk evresine bakıldığında da bu bilinç görülmektedir. Etrafında olup bitene karşı kayıtsız kalmayıp kendini çağa uydurabilecek, yeniliği kendi bünyesinde yorumlayabilecek yetiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Büyük İskender'in Doğu Seferi sonucu Süryaniler yaşadıkları bölgeleri ilim ve kültür ile buluşturacaklardır. İlim merkezleri kurarak Yunan eserlerinin incelenmesi ile meşgul olacaklardır. Doğu'nun Hristiyan unsurlarını ve İslam düşünce yapısını etkilemişlerdir³⁷.

Etkileme biçimini algılama yöntemi sonucunda İslam medeniyeti kavramına da şüphe ile yaklaşanların sayısı çoğunluktadır. Bazı kesimlerce kabul edilen görüşe göre İslam topraklarının düşünsel anlamda çoraklığı bir felsefi ürün çıkarmaktan uzak olduğu

³⁴ Çelik, 2012, s. 354-356.

³⁵ İnam, 2015, s. 80.

³⁶ Çelik, 2012, s. 363-364.

³⁷ M. Nesim Doru, "Urfa ve Nusaybin Okulları", Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni İslam Düşüncesinin Altın Çağı, (Ed. Abdullah Kahraman), İnsan Yayınları, C. 5, İstanbul, 2015, s. 277-287.

yönündedir. Antik Yunan medeniyetinin ortaya çıkardığı ürünlerinin yapay bir çeviri hareketinden başka bir şey olmadığı ifade edilir. Aslında İslamiyet'in yeşerdiği sınırlarda bir medeniyetten söz edilemeyeceğini bunun daha çok bir ayna görevi gördüğünü ima etme alışkanlığı vardır³⁸.

Topluluklar şüphesiz birbirlerini etkileyerek yeni bir kültürün doğmasını sağlayacaklardır. Burada Süryanilerin de İslam felsefe geleneğinin oluşmasında payı büyüktür. Süryaniler, son derece titizlikle çeviri çalışmaları sürdürürken İslamiyet'in yayılmacı politikası sonucu bu çalışmaların Bağdat eksenine kaymaya başladığı görülmektedir. Bu durumun da İslam kültür dünyasında çığır açacak kapıların aralanmasına vesile olduğu anlaşılmaktadır. Emeviler'in ve Abbasiler'in hükümdarlığını yaptığı bu süreç İslam dünyasının altın çağı olarak adlandırılacaktır. Bölgedeki Hristiyan ve Yahudi unsurların bu süreçte katkıları tartışmasızdır³⁹.

Katkıları kabul ederken gözden kaçırılmaması gereken kısmın İslam dünyasında bu dönemde sadece basit bir çeviri hareketi ile aynı eserler üzerinde aynı düşüncelerle sürüklenme yaşamadıklarının da bilincine varılması gerekliliğidir. Öznel görüş belirtme, üzerine çalıştıkları eserleri eleştirme kabiliyetine de ulaşmışlardı. Bunun sebebi ise Abbasiler döneminde gerçekleşen Rönesans hareketi sonucu devlet görevlilerinin, bulundukları konumlarını ellerinde tutma gayretleri ile sürekli kendilerini geliştirme mecburiyeti içerisinde bulunmalarından kaynaklanmaktadır⁴⁰. Denilebilir ki bu şahıslar yaşadıkları dönemde kendilerine dışarıdan bir gözle bakarak bulundukları konumları kaybetmemek adına ve daha iyi yaşam şartlarına ulaşmak için kendilerini aşmaları gerektiğinin bilincindeydiler. Bu kendini aşma ihtiyacı nitekim bireyde etrafını gözlemlleme ve yorumlama kabiliyeti doğurmaktadır. Kendini sürekli olarak geliştirmek adına çevresine duyarsız kalmamasının bilincinde olan birey kendini birçok açıdan zenginleştirmekte ve geliştirmektedir.

İslamiyet, çevresinden beslenme sürecini tamamladıktan sonra bu kaynakları kendi içerisinde eriterek homojen bir yapıya dönüşmelerini sağlayacaktır. Yani yeni bir

³⁸ George Saliba, İslam Bilimi ve Avrupa Rönesans'ının Doğuşu, Çev: Günsel Aksoy, MİA Yayınları, İstanbul, 2008, s. 12.

³⁹ M. Nesim Doru, "Süryaniler ve Felsefe", Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Babil-Keldani-Çin-Hint-İran-İbrani Gelenekleri, (Ed. Bayram Ali Çetinkaya), İnsan Yayınları, C. 1, İstanbul, 2015, s. 837-838.

⁴⁰ Saliba, 2008, s. 90-91.

kültürü oluşturup diğerlerini de kendinden etkilenen pozisyona dönüştürecektir. Bir Süryani olan Ebul Ferec İbn İbri bu konuyu dile getirmiştir;

*‘‘Onlar (Araplar) önceleri hikmeti hepsi Süryani olan mütercimler üzerinden alıyorlardı ama şimdi biz hikmeti onlara sormak durumundayız’’*⁴¹.

İslamiyet’in ilk döneminde bu felsefi geleneğin ve bilimsel çalışmaların gerçekleşebilmesinin sebebi İslam’ın hoşgörölü politikasıdır. İslam unsurları ile kaynaşmak durumunda kalan bölgedeki Hristiyan ve Yahudi halk, halihazırda mevcut bulunan Bizans tavrından hoşnut değillerdi. Buna karşılık İslamiyet onlara kendi dinlerini yaşayabilme kolaylığı sağlayarak Bizans’a göre daha ılımlı bir ortam sunmaktadır. Abbasi döneminde, Emeviler zamanından kalma mevali politikasının terki de aslında bir yenilik hareketidir. Kendi çağının getirilerini, siyasi alana taşıma gayretidir. Emeviler’in uyguladığı bu mevali politikası da yine siyasi ve ekonomik bir temele dayanmaktadır. Gayrimüslimlerden alınan verginin ekonomik bir gelir kaynağı olması ve zamanla bunun yitirilme endişesi ile hareket edilmektedir⁴².

İslam coğrafyasında yaşayan gayrimüslimler, bir noktadan sonra vergi vermemek adına yoğun bir İslamiyet’e geçme hareketinde bulunacaklardır. Fakat bu durum hazine gelirleri için bir sorun teşkil edebileceğinden bir süre sonra halifeler din değışikliğı sonrasında bile gayrimüslimlerden vergi almaya devam etme yöntemini kullanacaklardır⁴³.

Hristiyan Batı’ya bakıldığında okuma yazma seviyesinin düşüklüğü, okuma yazma bilenlerin de dini görevliler olduğı, eğitim veren kurumların özel olması ve eğitimlerin genelde dini kitapların bir tasnifi şeklinde oluşu bunun sebebiyle de halkın eğitimden mahrum kalmasıyla karşılaşmaktadır⁴⁴. Bununla birlikte tıp mesleğinin icra edilmesi de kasaplara bırakılmakta bu konuda bilimsel eğitim ve görevlendirilme yapılması hoş karşılanmamaktaydı⁴⁵. İslam coğrafyasına bakıldığında ise karşımıza bir Bağdat okulu çıkmaktadır ki burası Mantık ve Felsefe okulu olarak da anılmaktadır.

⁴¹ Doru, 2015, s. 840.

⁴² Hentch, 1996, s. 45.

⁴³ August Bebel, İslam Kültürü Dönemi ve Rönesans, Çev: Kıvılcım Bilgen, Eton Yayınları, İstanbul, 2017, s. 66.

⁴⁴ Muhammed A. Budak, ‘‘Batı Kaynaklarına Göre Endölüs Medeniyeti’nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa’ya Katkıları’’, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, S. 23, s. 166.

⁴⁵ Salim Ayduz, ‘‘Endölüs Bilim Dünyasından 10 Alim 10 Kaşif’’, Derin Tarih Dergisi, S. 4, 2015, s. 83.

Burada tıbbi eğitimin verildiği de görülüyor. Buradaki kişilerin filozof, doktor ve öğretmen olması nitekim düşünce hayatının ve sosyal hayatın çok yönlü gelişmesini sağlamaktadır⁴⁶.

Abbasilerin kurduğu hoşgörölü ortam sadece siyasi ve sosyal hayatı değil akademik ve bilimsel çalışmaların da şekillenmesine vesile olacaktır. Bu şekillenmenin dallanıp budaklanıp Avrupa'daki yaşamın değişmesine sebep olacak olan Rönesans'ı hazırladığı batılı bir bilgin tarafından şu sözlerle betimlenmektedir;

“Geriye bakıldığında biz şunu söyleyebilmekteyiz. İslam tıp ve bilimi Helenistik güneşin ışığının bir yansımasıydı. Ne zaman ki Helenistik güneşin ışığı kayboldu o zaman Müslümanlarınki ay gibi ışık saçmaya başladı. Bu aydınlık ise Avrupa'nın Ortaçağ'ı üzerine düştü. Bazı parlak yıldızlar onların ışıklarını devraldı. Sonuçta bu ay ve yıldızlar da aynı şekilde yeni bir günün şafağı olan Rönesans'la soldu”⁴⁷.

Endülüs'teki eğitim anlayışına bakıldığında ayrıştırıcı, ötekileştirici algının asla bulunmaması göze çarpmaktadır. Eğitim almak, üretim yapmak adeta herkesin ulaşması zorunlu kılınmış bir hak olarak ele alınmaktaydı. Ayrıca kadın-erkek-çocuk herkesin bu hakka sahip olması ne kadar evrensel, mantıki ve bilimsel yaklaşıldığının kanıtıdır. Fatıma El Fihri'nin kurduğu ve dünyanın ilk üniversitesi olarak adlandırılan Karaviyyin Medresesi o dönemin şartlarını sunmaktadır⁴⁸. Burada verilen eğitim sadece kendi halkına ya da Müslüman unsura uygulanan bir ayrıcalık değildi. Evrensel bir anlayışa sahip dünyanın neresinden olursanız olun buraya gelerek ilim öğrenebilmekteydiniz⁴⁹. Kurtuba Medresesi de kendi döneminin en saygın ve bilgin kurumu durumundaydı. Müslümanların sahip olduğu bilimsel çalışmaları yakından öğrenmek için buraya gelerek eğitim görmüş alimler memleketlerine döndüğünde değişim meşalesini yakacaklardı⁵⁰.

⁴⁶ Ahmet Kayacık, “Bağdad Okulu”, Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni İslam Düşüncesinin Altın Çağı, (Ed. Abdullah Kahraman), İnsan Yayınları, C. 5, İstanbul, 2015, s. 269-270.

⁴⁷ Kazım Sarıkavak, “Harran ve Harran Okulu”, Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni İslam Düşüncesinin Altın Çağı, (Ed. Abdullah Kahraman), İnsan Yayınları, C. 5, İstanbul, 2015, s. 290.

⁴⁸ Budak, 2016, s. 166.

⁴⁹ Aydüz, 2015, s. 81.

⁵⁰ Budak, 2016, s. 165.

Dönemin Endülüs'ünde eğitime gerçekten son derece önem verildiğini ilk kez öğretmenlerin sistemli bir şekilde maaş almaya başlatılmasına burada rastlanılmasından anlaşılmaktadır. Bir eğitim yaşı belirleyerek 5 yaşına gelen her çocuğun eğitimine zorunlu olarak başlatılmasına karar kılmışlardır⁵¹. Günümüz Batı eğitim sisteminin aşağı yukarı Endülüs'ün o dönemde hayata geçirdiği sistemle benzeşmekte olduğu ifade edilmektedir⁵².

Modern Batı'nın şu an kendisini Antik Yunan'a dayandırmasında haklılık payı olsa da şüphesiz İslam kültürünün etkisi de büyüktür⁵³. Batı, İslam medeniyetinden beslenerek bir saygın çerçeve oluşturabilme kabiliyetine erişecektir. Öyle ki bazı bilginler kendi düşüncelerini sağlam bir temele dayandırmak istediğinde onların Arap-Müslüman ürünü olduğunu dile getirmekteydi⁵⁴. Batı kendini medeniyet sahibi, Doğuyu yani İslamiyet'i özgün düşünceden yoksun, bilim üretmeyen bir topluluk olarak adlandırırsa da günümüz şartlarını sağlayacak olan Aydınlanma Dönemi, İslam düşünce geleneği ve bilimi sayesinde gerçekleşmiştir. Geometri, matematik, kimya, tıp alanında Batı'ya yön vermiştir⁵⁵.

Tartışmasız bir şekilde İbn Rüşd'ün Orta Çağ Avrupa'sını ne kadar etkilemiş ve yönlendirmiş olduğu ortadadır. Bir dönem onu takip eden kişiler için olumsuz yönde kullanılan terimler olsa da bugün artık o Avrupa'da gerçekleşen modern yapının temel taşları arasında görülmektedir⁵⁶. Mekanik mühendislik ve trigonometri, denizcilik ve harita alanında yapılan çalışmalar ilk olarak İslam dünyasının bilginlerine aittir. Batı bu

⁵¹ Mehmet Anık, “Batı’daki Doğu: Barış İçinde Birlikte Yaşama Kültürü Olarak Endülüs”, Savaş ve Kültür Sempozyumu, (Ed. Nazan Kahraman, vd.) Ankara, 2017, s. 50.

⁵² Budak, 2016, s. 168.

⁵³ Mehmet Bayrakdar, “İslam felsefesi ve Batı”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Babil-Keldani-Çin- Hint- İran- İbrani Gelenekleri, (Ed. Bayram Ali Çetinkaya), İnsan Yayınları, C. 1, İstanbul, 2015, s. 359.

⁵⁴ Anık, 2017, s. 50.

⁵⁵ Murat Demirkol, “Nasiruddin Tusi”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni Felsefe Ahlak ve Kelamın Sentezi, (Ed. İsmail Çalışkan), İnsan Yayınları, C. 6, İstanbul, 2015, s. 718-719 Ayr. Bkz. A. Kadir Çüçen, “Orta Çağ Felsefesi”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni Antikçağ Yunan Düşüncesi Ortaçağ Düşüncesi, (Ed. Celal Türer, Hakan Olgun), İnsan Yayınları, C.2, İstanbul, 2015, s. 573, Sarıkavak, 2015, s.304, Budak, 2016., s. 169.

⁵⁶ Hatice N. Erkızan, “İbn Rüşdcülük: Batı’daki Tarihsel ve Felsefi Gelişimi Üzerine”, Journal Of Islamic Research, 2010, s. 74. Ayr. Bkz. Hüseyin Sarıoğlu, “İbn Rüşd”, Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni Endülüs ve Felsefenin İshrakili(leşmesi)liği, (Ed. Eyüp Bekiryazıcı), İnsan Yayınları, C.7, İstanbul, 2015, s. 585

bilgileri İslam düşünce yapısına borçludur⁵⁷. Kağıt ve ipek fabrikası ve tarım işleme bilgisini yine Avrupalılar Endülüs medeniyeti sayesinde öğreneceklerdir⁵⁸.

Zehravi'nin tıp alanında gerçekleştirmiş olduğu buluşlar şu an hala günümüzde kullanılmaktadır. Yeni alet ve metotlar geliştirmiş ve görsel bir eser hazırlamıştır. Eseri Avrupa'da XVII. yüzyılda dahi eğitim öğretim alanında ilk başvuru alan eser mahiyeti taşımaktadır⁵⁹. Aydınlanma döneminin mihenk taşları sayılan Descartes, Spinoza, Pascal, Locke, D. Hume gibi bilginlerin eserleri incelendiğinde İslam düşünürlerinin etkisi son derece açık bir şekilde görülmektedir. Konuları ele alırken sarf edilen cümleler ya da örneklemelerde, bazen aynı şekilde bazen de aynı temele dayanır vaziyette karşılaşılmaktadır. Özellikle İbn Sina, Farabi, Gazali, İbn Rüşd'ün Batılı aydınlarca birçok kez sarf edildiği ve izlenildiği görülmektedir⁶⁰.

Batı'nın ileri sürdüğü gibi İslamiyet'in felsefi görüşten yoksun olduğu ibaresi gerçeği yansıtmamaktadır. Bir Doğu modernleşmesinin varlığı tartışmasıdır. Bununla birlikte İslamiyet'in kendisi de bir modernleşme hareketidir. İslam düşünce geleneğine göre İslamiyet hak dinidir. Fakat diğer semavi dinleri de kapsayan ve aslında onların da İslamiyet olduğunu savunan bir görüşe sahiptir. Kuran incelendiğinde tek bir tanrının ve tek bir dinin varlığı fakat farklı toplum ve farklı öğretilerin varlığı göze çarpmaktadır. Bunun sebebini ise Fazlur Rahman İslamiyet'in, insan toplum ve yapısının değişkenliğe uğradığını ve her çağda yenileşmek, şekillenmek durumunda kaldığının bilincinde olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Buna göre din tektir. Fakat muhatap olduğu insan topluluklarının çeşitli zaman ve karakterine göre yorumunda değişkenliğe uğramakta yani modernleşmektedir. Burada değişen ya da modernleşen şey dinin ya da tanrının varlığı değil öğretinin, yorumun varlığıdır⁶¹.

⁵⁷ Aydüz, 2015, s. 81-84.

⁵⁸ Budak, 2016, s. 170-173.

⁵⁹ Aydüz, 2015, s. 83.

⁶⁰ Bayrakdar, 2015, s. 355-357.

⁶¹ Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, Çev: Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1996, s. 29-30.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ’NİN MODERNLEŞMESİ

1.1. Osmanlı Devleti’nin Modernleşme İhtiyacı

Kanuni Sultan Süleyman dönemi tartışmasız başarılarla dolu bir yere sahiptir. İlerleyen süreçlerde yaşanan bunalımlarda da Kanuni dönemi örnek gösterilerek arzulanılan bir yönetim olarak yerini alacaktır⁶². Fakat yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı Devleti’nin duraklama sürecine girmesine sebebiyet verecek sıkıntılı süreçlerin Kanuni’nin son dönemlerinde gün yüzüne çıkmaya başladığı görülmektedir⁶³. Dönemin layihacılarının Kanuni’nin haleflerine sorumluluk bindirmesinin sebepleri ise Muhteşem Süleyman döneminin ihtişamından kaynaklanan büyüklüğün bilinçaltına yansımada yatmaktadır⁶⁴.

Osmanlı Devleti hem ekonomik hem askeri hem de jeopolitik anlamda son derece avantajlı bir durumda iken nasıl olmuştu da bir anda Avrupa’nın tüm avantajları eline geçirmesine seyirci kalmıştı? Bu seyirci kalış Osmanlı Devleti’ne pahalıya mal olacaktır. Birçok yönden Avrupa’nın gerisinde kalarak hem cephede hem de kendi iç dünyasında çözümler başlayacaktı. Coğrafi Keşifler sonucu Osmanlı Devleti’nin elinde bulunan ticaret yolları eski dünyanın bir malzemesi haline gelecektir. Avrupalılar, yeni yollarla daha maliyetsiz ve keskin sonuçlar elde etmekteydi. Yenidünya sadece Avrupalıların hammaddeye kolay ulaşmasını sağlamayacaktır. Yaşanan birçok gelişmeyle birlikte Avrupalılar teknolojik olarak da ilerleme kaydederek askeri teçhizat ve disiplin alanında da başarılı atılımlar yapacaklardır. Osmanlı Devleti’nin bu gelişmelere kayıtsız kalması hem ekonomik hem de askeri olarak yıpranmasına vesile olacaktır⁶⁵.

Avrupa’da Sanayi Devrimi’ni ortaya çıkaran merhaleler vücuda gelirken Osmanlı Devleti içerisinde bu oluşumlar gerçekleşmemişti. Bunun sebeplerini direkt olarak Sanayi Devrimi’nin gerçekleştiği XVIII. yüzyılda aramak sonuçsuz bırakacaktır.

⁶² Şerafettin Turan, Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997, s. 18.

⁶³ Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2000, s. 159.

⁶⁴ Necdet Hayta, Uğur Ünal, Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar), Gazi Kitabevi, Ankara, 2003, s. 19.

⁶⁵ Hayta, Ünal, 2003, s. 4-5.

Devletler nezdinde ortaya çıkarılmış birçok olgu zaman içerisinde yaşanan bir dizi olayın sonucu olarak vücuda gelmektedir. Sanayi Devrimi'ni oluşturacak şartlar da Coğrafi Keşifler sonucunda yaşanan gelişmelerin bir neticesidir. Gelişen olaylar ticaret yollarında değişim yaşanmasını sağlamıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin gelir kaynağı artık eski işlerliğini gerçekleştiremeyecek ve ekonomik kaygıların başlamasına vesile olacaktır. Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısında toprak işleyerek kazanç sağlama mevcuttu fakat tüm maliye buna bağlı değildi. Öyle ki tarımdan elde edilen gelirin hepsi hazineye toplanan bir gelir de değildi. Tımar sistemi ile topraktan elde edilen gelirler oraya kaymaktaydı. Fakat yaşanan gelişmeler hem tımarlı sipahi ihtiyacını ortadan kaldıracak hem de nakit para ihtiyacı ile iltizama bırakılacaktır⁶⁶.

Avrupa'da gerçekleşen olayların Osmanlı Devleti'ni birçok açıdan etkilediği aşikar. Özellikle Akdeniz ticaretinin önem kaybederek Atlantik ticaretinin Osmanlı Devleti aleyhinde gelişmesi, maddi anlamda oldukça yıpratıcıdır. Bu maddi yıpranmaların bir sonucu olan tımarlı sipahiler ve kapıkulları arasında da gerginlik son safhasına yükselecektir. Nitekim Kanuni dönemi taht kavgaları esnasında bu durumun sonuçları kendini gösterecektir. Tımarlı sipahiler ilk olarak Şehzade Mustafa sonrasında ise Şehzade Bayezid ile kenetlenerek bir bakıma merkezi hükümete ve kapıkullarına olan öfkelerini dindirmek isteyeceklerdir⁶⁷.

Bir diğer ekonomik gelir olarak maden işletmeleri mevcuttu fakat daha çok savaş alanı ile alakalı madenler ön plandaydı. Tüm bunların bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirecek unsurları kendi iç dünyasında ve bilişsel yapısında vücuda getirecek fonksiyonlardan mahrumdu. İlerleyen süreçlerde gerçekleşecek olan girişimler devlet eli ile olacak ve tam manası ile yerleşemeyecektir. Çünkü Osmanlı Devleti, Avrupa'da yaşanan bu gelişmelerin Avrupa'nın değiştirdiği ve geliştirdiği dünya şartları ekseninde algılamıyor daha çok kendi geleneksel ahlak ve kurallarından uzaklaşmanın sonucu olarak kabul ediyordu⁶⁸.

Avrupa'da ekonomik ve sosyal değişimlerin yaşandığı süreçte Osmanlı Devleti'nin bu değişimi anlamadığını dile getirmek yetersiz olacaktır. Bu değişime dahil

⁶⁶ Raşit Şahin, “Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu’nda Neden Başlamadı?”, Business Economics and Management Research Journal, C. 2, S. 1, 2019, s. 2-4.

⁶⁷ Turan, 1997, s. 19-21.

⁶⁸ Şahin, 2019, s. 4.

olamamasının bir diğ er sebebi de kültürel yapısının buna uygun olmamasıdır. Bir toplumda iktisat düşüncesinin oluşabilmesi ya da  e itlenebilmesi ekonomik olgularla a ıklan ı gibi ekonominin aynı zamanda toplumu oluşturan bireylerin bilişsel gelişimleri ile de alakalı olduğu ortadır. Çeşitlilik ve buna bağlı olarak gelişim gösterecek iktisadi felsefeden ve yorumdan uzak olan toplumlar bu değişime ayak uyduramayacaklardır. Osmanlı toplumu incelendiğinde Avrupa’da gerçekleşen ekonomik gelişmenin niçin Osmanlı’da vücuda gelemeyi sorusuna verilecek cevap bireysel refahtan ziyade toplumsal gelişmenin ön planda tutulduėudur⁶⁹. Prens Sabahattin de bu konu hakkında Doğu algısında toplumcu Batı algısında ise bireyci yaklaşımın ön planda olduğunu dile getirir⁷⁰.

Osmanlı eğitim sisteminde her alanın felsefi değerlerden uzak olması nitekim iktisat eğitiminde de boşluklara sebep oluyordu. İktisat anlayışı, ulemanın kendi boyutları ve  er evesi ile bağlantılı yorumlardan ibaretti. İktisat gerekliliği ve algısından uzak kalan Osmanlı insanı ne yazık ki değişen ve gelişen dünyada iktisadi cevaplar vermeye meyilli bir bünye  ıkartamıyordu⁷¹. Ne Osmanlı devlet adamlarında ne de Osmanlı insanında çağın gerekliliğine cevap verecek iktisat anlayışı mevcut değildi. Bunun sebepleri İslam tasavvuf felsefesinde aranılabilir. İnsanın madde karşısındaki tavrı iktisat düşüncesini şekillendirmektedir. Buna göre Osmanlı insanında gelecek kaygısı aşırı dünyevi olduğu için göz ardı edilmektedir. İslamiyet’in özel mülke karşı olmadığını gösteren olaylar mevcuttur. Fakat kapitalist düzenin bir parçası olan servet İslamiyet’in karşı çıktığı bir unsurdur. Servet birikiminin olmadığı bir toplumda Sanayi Devrimi’ni gerçekleştirmek şartlardan da mahrum kalmış olunmaktaydı. Servet birikimi Osmanlı Devleti’nin siyasi olarak ele aldığı bir konuydu. Devlet, direkt olarak servet birikimine müsadere yolu ile müdahale edebilmektedir⁷².

Avrupa’da Katoliklerin de servet birikimine ve dünyevi duru a ters baktığı görülmektedir. Fakat yaşanan din reformu sonrası Protestanlık mezhepleri özellikle Calvinizm’de dünyevi çilecilik tutumu gelişmektedir. Protestanlık ve burjuva sınıfının

⁶⁹ Cüneyt Dumrul, Yasemin Dumrul, ‘‘Osmanlı İmparatorluğu’nun Kapitalist Paternde Sanayile mesinin  n ndeki Engeller  zerine Bir İnceleme’’, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, S. 23, 2014, s. 147-149.

⁷⁰ Cem Doğru, ‘‘Osmanlı Toplumunda Kapitalist Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler’’, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 11, S. 1, 2010, s. 86.

⁷¹ Sayar, 1986, s. 58.

⁷² Doğru, 2010, s. 78-82.

sosyal hayattaki takındığı tavırlar ve girişimleri ile servet birikimi ve kapitalizm kendine saha bulacaktır⁷³.

Osmanlı insanının madde karşısındaki tavrı Avrupalı insanınki ile zıt bir karakter sergilemektedir. Osmanlı'da İslami değerlerin bir etkisi olarak maddeye karşı tutum ne yazık ki onu tanıyıp incelemekten çok uzaktır. Onu bilmek ve ona hükmetmek arzusu içerisinde olmayan Osmanlı insanı, dünyevi her türlü materyal ve eşyaya karşı uzak kalmış onu zihninde somut bir zemine oturtmak çabasına girişmemiştir. Bu durum Osmanlı insanının hayata bakış açısını, beklentilerini, arzularını şekillendirmiştir. Nitekim iktisadi bilgisini ve yorumunu da bu alışkanlık çerçevesinde değerlendirmek zorunda kalacaktır⁷⁴.

Bir devletin en önemli dayanağı ekonomik gücüdür. Ekonomik sarsıntılar yaşamaya başlayan bir devlet diğer tüm alanlarda tökezleyecek ve gerekli iyileştirmeler yapmaya imkan bulamayacaktır. Osmanlı Devleti için de XVI. yüzyıl sonlarına doğru yaşanan gelişmeler bunu kanıtlamaktadır. Amerika'nın keşfi ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde Amerika'dan akan gümüş enflasyona sebebiyet verecektir. Bu süreçte Osmanlı Devleti cephede ateşli silah kullanan Avrupalı askerlere karşı başarı sağlayabilmek için yine bu tarz silahlar kullanan askeri beslemek zorunda kalmıştır. Bu şu anlama geliyordu, Osmanlı'nın hazinesine dokunmadan hem toprakta hem de cephede işe yararlılık gösteren tımarlı sipahinin yavaş yavaş ortadan kalkması. Bu durum Osmanlı'yı mali anlamda sıkıntıya düşürecekti. Çünkü ateşli silahları kullanmak savaş dışında da düzenli talim yaptırmayı gerektiren bir sistemdi. Nakit para ile beslenen kapıkullarının sayısının artırılması Osmanlı Devleti'nin hazinesine büyük bir yük bindirmekteydi. Aynı zamanda yüzyıllardır işleyen ocağa asker alımında da büyük çapta değişimlerin yaşanmasına sebep olacaktır. Hazineye gelir sağlamak için de yine gelenekselleşmiş metotların dışına çıkılarak iltizam sistemi yaygınlaşmaya başlayacaktır⁷⁵.

Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti için en hazırlıksız olduğu konu devletin belkemiği sayılan yeniçerilerin devlet için adeta büyük bir sorun haline gelmesidir. Yeniçeriler her

⁷³ Selman Ortaköy, Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 34.

⁷⁴ Sayar, 1986, s. 96-102.

⁷⁵ Mehmet Öz, Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s. 43-48.

ne kadar kendi isteklerini elde etmek için isyankar tavır bürünse de zaman zaman çıkarları zedelenen devlet adamlarının galeyanına gelerek de isyan etmekteydiler. Yeniçeriler merkezde bu şekilde sıkıntılı durumlara sebebiyet verirken bir yandan da nüfuzlarını arttırmaktaydı. Fakat Osmanlı'yı ekonomik anlamda rahatlatan tımarlı sipahilerin, tımarları zaman içerisinde merkezde bulunan devlet adamlarına verilmeye başlanmasıyla bu grup da zayıflamaya başlayarak kapıkulu askerlerinin mevcudiyetini arttırmaya sebep olmuştur⁷⁶.

Osmanlı tarihinde son derece önemli bir güvenlik noktasını teşkil eden yeniçerilerin serkeş tavırları, Kanuni sonrasında gözle görülür olmaya başlamıştır. II. Selim'in tahta çıkışında yaşanan cülus meselesi bunu kanıtlar niteliktedir. Sultanın saraya girmesine izin verilmeyip kanuna uymasını sağlamak için bekletmişlerdir. Bu olay sonucunda yavaş yavaş askerin ve esnafın nezdinde sultan ve devlet adamlarının etkisi ve kutsallığı sorguya açık hale gelmeye başlayacaktır⁷⁷.

1620'li yıllara gelindiğinde yeniçeri ordusu adeta sürekli sorun çıkaran bir mekanizmaya dönüşmüştü. Evlenip çoluk çocuğa karışan yeniçerilerin çok geçmeden çocuklarını da ocağa kabul ettirmesi geleneği başlamıştı. Birçok kurumda babadan oğula geçen bir kayıt ettirme alışkanlığı ne yazık ki Osmanlı Devleti'ni böylesine sıkıntılı bir dönemde daha da önü alınmaz bir boşluğa itmekteydi⁷⁸. Yeniçerilerin evlenmeye başlamaları ile birlikte ocakta yaşama alışkanlıkları da ortadan kalkmaya başlamıştır. Bunun bir diğer getirisi de ekonomik kaygılardan dolayı askerlik dışı işlerle de uğraşmaları ve savaş zamanlarında ocağa kayıtlı askerlerin çoğunun cepheye gitmekten kaçınmasıdır⁷⁹.

Osmanlı Devleti'nin kurumlarının iyi işleyebilmesi için layiha yazıcılarının dilinde her grubun kendi alanında hayatını sürdürmesi gerekliliği hakimdir. Bir çiftçinin ya da tüccarın asker olmaması gerekmektedir. Yine asker de topu ve tüfeğiyle ilgilenmeli, savaş sanatını öğrenmeli, toprağa yönelmemelidir. Her grup kendi alanında nefes alırsa toplumda sıkıntılar baş göstermezdi. Lakin Osmanlı Devleti'nin bu süreçten

⁷⁶ Hayta, Ünal, 2003, s. 3.

⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar, Türk Tarih Kurumu, C. 3, 2. Kısım, Ankara, 1988, s. 274.

⁷⁸ Alan Palmer, Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak, Bilgin Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 41.

⁷⁹ Shaw, 2000, s. 238.

sonraki dönemlerine bakıldığında her grup kendi alanından memnuniyetsiz olmaya başlamaktadır. Çünkü tüm alanlar aynı seviyede fakirleşmiş aynı seviyede iş görmez duruma gelmiştir. Askerlerin ocaklardan ayrılıp dışarıda iş görmeye başladıkları gibi Osmanlı toplum hayatını oluşturan diğer tüm mesleklerden de ocağa doğru bir kayma başlamaktadır⁸⁰.

Ocağın kimyasının bozulmasında en büyük sebebin kanun dışı alım yapılmasında bulunmaktadır. Bu durumlardan bir tanesi de III. Murad'ın oğlu Mehmet için düzenlemiş olduğu sünnet düğününde yaşanan gelişmelerdir. Cambaz tayfasının ödüllendirilmesi esnasında ocağa girmek istemeleri ve III. Murad'ın da bunu kabul etmesi ile ocağa uygunsuz alımların yolunun iyiden iyiye açıldığı dile getirilmektedir⁸¹.

Layiha yazarlarının eserleri incelendiğinde sorunların kaynağının tımar sisteminin eskisi gibi işlemeyişinde bulunduğu görülür. Halbuki değişen dünyada artık tımar sisteminin eskisi gibi yararlılık sunabilmesi mümkün gözükmemektedir. Nitekim zaman içerisinde layihalarda ve sunulan iyileştirme çabalarında da bu durumun fark edildiği ve artık çözüm olarak yaklaşılmadığı sezilmektedir. Buna Katip Çelebi'nin eserleri güzel bir örnektir⁸².

Tımar sisteminde yaşanan bozukluğun sebebini Mustafa Nuri Paşa eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

“Birincisi: Çok sayıdaki verimli tımar ve zeametler boşaldıkça devlet (miri) tarafından alınıp miri mukataalar sırasına sokulmuş olmasıdır.

İkincisi: Birtakım zeamet ve tımarlar, saray-ı hümayun ağalarına “çıraklık” olarak verilmek, sadrazamların ve devlet ileri gelenlerinin kendi hizmetkarlarına, asker sınıfına (tımarlı sipahilere) mahsus olan dirlikleri verebilmek kuralını ortaya çıkarmış olmalarıdır...

Üçüncüsü: Bir tımar ya da zeamet boşaldıkça, valiler ve alay beyleri, hakkı olup olmadığına bakmadan, her kim daha çok rüşvet verirse ona verirler ve onun üzerine yazdırırlardı.

⁸⁰ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 74.

⁸¹ Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi Cilt I-II, Sad: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 154.

⁸² Öz, 2017, s. 115-116.

Dördüncüsü: ‘‘Sepet Tımarı’’adı ile birtakım tımarlar vardı ki, sözde zaman geçtikçe bunların verimleri azalmış, azaldığından kimse almak istememiş ve bu yüzden, bu tür tımarların beratları da sepete konmuş anlamına geliyordu. İşin doğrusuna gelince, bunların içinde verimli ve beş on isteklisi bulunan tımar oldukları halde, valilere ve alay beylerine yemlik olmak için sepet tımarı denmiş ve bazısı için de, adı var kendi yok hayali kişilere verilmek üzere berat bile çıkartılmıştır.

Beşincisi: Tımar ve zeamet sahiplerinin bir yere görevlendirilmeleri olunca valiler ve alay beyleri, bunların zenginlerinden paralar alarak, temelsiz bir suç isnad edip, fakirlerini sefere götürüp, para aldıklarını yerinde bırakmalarıdır.

İşte bütün bu gibi şeyler ve nedenler, askeri talim görmüş düzenli, çok büyük sayıda atlı birlikler gücüne durgunluk gelmesine yol açmıştır’’⁸³.

Osmanlı tarihinde tımarların iltizam sistemiyle yönetilmeye başlanması Rüstem Paşa’nın sadaretine denk gelmektedir. Nakit para ihtiyacının doğurmuş olduğu sonuç ile tımarlar görevlerini en iyi şekilde yerine getirecek olan kişilere değil de en yüksek teklifi veren kişilere verilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin bu çözülme sürecinde görüldüğü gibi her sorunun başı maddi kaygılar sebebi ile görevler hakiki sahiplerine değil de maddi gelir sağlamak için günü kurtarmaya yarayacak işe yaramaz kişilere verilmesinden kaynaklanmaktadır⁸⁴.

Tımarlı sipahiler bir anda geri plana atılması ile içlerindeki öfkeyi Bayezid yanlısı olarak dindirmek istemişlerdir. Maaşlarını aylık olarak merkezi hazineye bağlı olan yeniçeriler ise II. Selim’in taraftarlığını yapmaktaydılar⁸⁵. Ayrıca bu taht kavgası Osmanlı Devleti için askeri durumun iyice bozulmasına sebep olacaktır. Bayezid kendi ordusunu güçlendirmek adına köylüden ve medrese öğrencilerinden asker toplayarak silahlı insan sayısını arttıracaktır⁸⁶.

Genel olarak Osmanlı Devleti’nin eski gücünü kaybetmesinin dönem itibarıyla III. Murad ile başlatılması tarihçiler arasında kabul edilmiş bir görüştür. Sıkıntılı sürecin başlamasına sebep olarak da tanımlanan cümleler genellikle aynı kalıptadır. Artık şeriat

⁸³ Mustafa Nuri Paşa, Netayic Ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, Sad: Neşet Çağatay, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1992, C. III-IV, s. 124-125.

⁸⁴ Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 107.

⁸⁵ Shaw, 2000, s. 162.

⁸⁶ Turan, 1997, s. 82-83.

ve kanunların terk edilmesi dillerden düşmez. Devlet adamlarının yarını düşünen kişiler olmayıp sadece gününü kurtarmaya odaklı oldukları bir dizi layihadan öğrenilmektedir⁸⁷.

II. Selim ve III. Murad dönemleri önceki dönemlere nazaran daha şekilci bir profil çizmektedir. Sadece sultanların nezdinde değil devlet erkânı için de süs ve şatafat birinci vazife olma yolunda ilerlemektedir. Bu dönemlerden sonra sadrazam ve vezirlerde sürekli yaşanan değişimler bu görevleri yerine getirecek kişilerin tecrübesiz, iş bilmez tavırları ile sürüklenmeye itilecektir. Ayrıca bir devlet görevine ulaşabilmek için o alanın gerekliliklerine sahip olmaktan ziyade rüşvetin ne boyutta olduğu önem arz etmeye başlamıştır⁸⁸.

Bu yüzyılda devletin tüm kurumlarında bir çözülme yaşanmaktadır. Bunlardan biri olan ve bir toplum için en önemli noktayı teşkil eden eğitim kurumları ise Osmanlı Devleti için ne yazık ki hiç iç açıcı olmayan olaylara sahne olmaktadır. Medreseler Osmanlı insanı için adeta zehirleyici organizmalar haline gelmiştir. İslamiyet'in Rönesans'ından eser kalmamış, içi boşaltılmış bilgilerin sürekli ezberletilmesi ile anlamsız bir yere dönüşmüşlerdir. Akli ilimlerin ve felsefenin müfredattan çıkartılması ile eğitim düzeyi son derece yapay bir hale getirilmiştir. Bunun yanında medreselere öğrenci alımında da önem harcanan noktalar artık göz ardı edilmeye başlanmıştır. Nitekim bu durum medreselerde başlayan çözülmeyi daha da hızlandırmış ve geri dönüşü olmayan bir yola itmiştir⁸⁹.

Avrupa birçok alanda gerçekleştirmiş olduğu yenilikler ile eğitim hayatında da ilerleme kaydedecek sistem geliştirmekteydi. Osmanlı Devleti ise tam da bu dönemde her alanda olduğu gibi eğitim hayatında da ipin ucunu tutamayacak derecede kaçırmişti. Rüşvet ile işlerin idare edilmesinin yaygınlaşması sonucu eğitim kurumları adeta cehalete bürünmüştü. Bu noktada düşünsel anlamda Batı dünyasının gerisinde kalarak yenilik fikirlerini oluşturacak ve çözümleri ortadan kaldıracak zihinlerin oluşması mümkün olamıyordu⁹⁰.

⁸⁷ Öz, 2017, s. 75.

⁸⁸ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. I-II, s. 124-127.

⁸⁹ Hayta, Ünal, 2003, s. 4.

⁹⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", Türkler, (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara, 2002, s. 1518.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru keskin bir şekilde bozulmalar birçok kişi tarafından dile getirilir olmuştur ve layiha yazıcıları denilen kişiler ortaya çıkmıştır. Hasan el-Kafi, Koçi Bey gibi kişiler bir dizi layihalar sunarak devletin içerisinde bulunduğu durumu, buna sebep olan sorunları ve muhtemel iyileştirme çabalarının neler olabileceğini eserlerinde aktarmışlardır.

Genel olarak layihalar incelendiğinde sürekli kadim gelenek ve kanunların hasreti göze çarpmaktadır. Bu kanunlardan uzaklaşıldığı, onların yeniden canlandırılmasıyla eski ihtişamın yerine geleceğine dair ifadeler mevcuttur. Lakin zaman içerisinde iyileştirme çabalarının değişikliğe uğradığı görülmektedir. Özellikle Katip Çelebi eserlerinde bu kısma değinmektedir. Çağın getirilerine göre hareket edilmesi gerektiğini, bu çağ sorunlarını çözmek için Kanuni döneminin yöntemlerine dönülmesinin şekilcilikten ibaret olduğunu ve çözüm üretmeyeceğini dile getirmektedir. Ona göre iyileştirme yönteminin başarıya ulaşması için sorunun şeklinden ziyade içeriğine odaklanılması gerekliliğidir⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde sıkıntıların iyiden iyiye gün yüzüne çıkmaya başladığını dile getiren ilk kişi Akhisarlı Hasan el-Kafi'dir. Eserinde ordunun cephede askeri teçhizat kullanımının eksikliğinden kaynaklı başarısızlık göstermeye başladığından bahseder. Bunu kanıtlamak için de Eğri seferini örnek göstermektedir. Nitekim Osmanlı ordusu yeni teçhizat ile bu seferde karşılaşmıştır⁹².

*“Koruyucu giyecekler ve silahlar terk edildiği için savaş vaktinde kaçmalar çok olur. Nitekim Eğri seferinde büyük muharebede bu durum açıkça ortaya çıktı. Bilhassa da Rum diyarında ve Bosna'da, kargaşalık tarihinden itibaren düşmanla savaşmaya dayanamayıp firar eder oldular”*⁹³.

⁹¹ Metin Kunt, Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908, Cem Yayınevi, (Ed. Sina Akşın), İstanbul, 2013, C. 3, s. 33-34.

⁹² Berkes, 1978, s. 73. Ayr. Bkz. Mehmet Ali Karaman, “Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 44, 2018, s. 67.

⁹³ Hasan Kafi Akhisari, Alemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler, Sad: Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayınları, İstanbul, 2018, s. 79.

Osmanlı askeri sistemi en başından itibaren gelen her türlü yenilik fikrine karşı çıkmaktaydı. İlk ateşli silahlar ve askeri teçhizatın kullanılması Osmanlı ordusunda uzun süre alacaktır. Askerler bu yeni silahları kabullenmemekte ısrar göstermişlerdir⁹⁴.

Lütfi Paşa'nın kaleme almış olduğu Asafname adlı eseri incelendiğinde sıkıntıların Kanuni döneminde başladığını fakat o dönem için büyük boyutta etkilerinin görülür olmadığı anlaşılmaktadır⁹⁵. Lütfi Paşa kaleme aldığı eserinde, yaşanan gelişmeler neticesinde köylünün durumunun kötüye gittiğini ve önlem alınmazsa ilerleyen süreçlerde ekonomik ve sosyal açıdan sorunların önüne geçilemeyeceğini belirtir. Ne yazık ki ilerleyen süreçlerde eserleriyle sorunları açıklamaya çalışan diğer birçok layiha yazarının da aynı sorunları dile getirmesi bu konuda başarılı çözümler sağlanamadığını göstermektedir⁹⁶. Lütfi Paşa bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır:

*“Ve halkın kayıtlarının, divanhane defterlerinde yazılmış olması gerekir. Her otuz yılda bir yazılıp, ölü ve hastaları çıkartılarak, yenilerin tekrar yazılması gerekir... Ve bir yerin halkı, zulümden kaçıp başka bir yere gelse, o yerin Valisi onu eski yerine göndermelidir. Ta ki, memleket harap olmasın”*⁹⁷.

*“...duraklama dönemine gelince, Celali'lerin ortaya çıkışı ile reaya güçsüzleşerek bölgelerini terk edip, köylerden şehre kaçtılar. Şu anda İstanbul çevresi bile göç edenlerle dolu durumdadır... 20 yıla yakın bir sürede, taşraların bütünü ile harap olduğu ağızdan ağza yayılmıştır. Bu çöküntünün bir nedeni de, vergilerin kat kat arttırılmasıdır. En büyük neden de, görevlerin ehline verilmesi gerekirken, bütün makamların yüksek fiyat ile satılması olmuştur. Satın alan lanetlikler süratle, evvela ödedikleri pis parayı fazlası ile toplamaya savaşıırken, mecburiyet bahanesi ile o görev bir başkasına daha satılır, o da gittiği zaman halkı daha ziyade baskı altına alır”*⁹⁸.

Osmanlı toplumunda dünyaya karşı ilgili olan kişiler bulunsa da ne yazık ki bunların sayısının çok olmamasından ve geri kalan kesim için söylediklerinin önem arz etmemesinden kaynaklı dışarıda gelişen olaylara karşı bir kayıtsızlık hakim olmuştur.

⁹⁴ Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 1-Bizans'tan Tanzimat'a, Çev: Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 414.

⁹⁵ Shaw, 2000, s. 150.

⁹⁶ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Boğaç Babür Torna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2018, s. 47.

⁹⁷ Lütfi Paşa, Asafname, Haz: Ahmet Uğur, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2017, s. 47.

⁹⁸ Katip Çelebi, Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar, Haz: Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 24.

Bunun en çarpıcı örneği 1580'li yıllarda yazılıp III. Murad'a takdim edilen Tarih-i Hindi-i Garbi eserinden anlaşılmaktadır. Eser Amerika Kıtası'nın keşfinden sonra yaşanacak ticaret yolları değişiminin ve Avrupalıların bundan sağlayacağı kârın fısıltılarını dile getirmektedir. Osmanlı Devleti'nin de bu şekilde dışarıya açılması gerekliliği üzerine tavsiyelerde bulunmaktadır⁹⁹. III. Murad'a sunulan bu eserde yazar bitkilerden, hayvanlardan ve değerli madenlerden bahsetmekte padişaha tanıtmaktadır. Osmanlı Sultanı'nın dikkatini bu ve bu gibi memleketlere çekerek elde edilebilecek ekonomik ve sosyal zenginlikleri sunmaya çalışmaktadır¹⁰⁰.

Batı dünyası, kendi içerisinde yaşadığı bu gelişmeler ile zenginleşerek kendisine pazar arayışına girecektir. Nitekim Osmanlı Devleti, Batı dünyası için bir pazar haline gelecektir. Osmanlı Devleti bu noktada Lonca teşkilatı ile devlet tarafından kontrol edilmekte kendi iç pazarında dahi gelişim gösterememektedir¹⁰¹.

Bir toplumda ticari kaygıların varlığı o toplumun zenginleşmesi için olmazsa olmaz unsurlardan biridir. Kaygılar rekabet ortamının oluşmasını sağlayacaktır. Rekabetten doğan ürünün kalite standartları artacak ve bu orantıda kazancın artmasını sağlayacaktır. Kazancın artması ise bireyler ve genel olarak toplumun maddi gücünü genişletecektir. Tüm bunların ortaya çıkardığı sonuçta ise burjuvazi denilen grup oluşacaktır. Bu grup var olduğu toplumda teknolojik ve bilişsel gelişimin de yükselmesine vesile olacaktır¹⁰². Osmanlı Devleti'nde Ahi teşkilatı ve Loncaların üzerinden devlet müdahalesi ile birikimli servetin engellenme çabası burjuvazinin doğmasını engellemekteydi¹⁰³.

Birtakım araştırmacılar Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı görüntüsünün silinmesi ve bozulmaların başlangıcının sebeplerini mensup oldukları ırk ve sahip oldukları inançta aramaktadırlar. Bu iki etken de geçersiz sayılmaktadır. Nitekim tarihte hem Türk Devletleri hem de İslam Devletleri'nin başarıları bu görüşü geçersiz kılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu İslamiyet inancının getirdiği

⁹⁹ Lewis, 2018, s. 40.

¹⁰⁰ Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev, Alaş Basımmevi, İstanbul, 1987, s. 18.

¹⁰¹ Hasan Sencer Peker, "Avrupa'da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Bir Karşılaştırma", Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 5, S. 1, 2015, s. 4-5.

¹⁰² Mücteba İlgürel, "Zirveden Dönüş: II. Selim'den III. Mehmed'e", Türkler, (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara, 2002, s. 1193.

¹⁰³ Gamze Alar, Burjuva Tipi Avrupa Kapitalizmi İle Ahi Tipi Osmanlı Sisteminin Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın, 2020, s. 47.

birtakım alışkanlıklar, yeniliklere karşı tutumunda önemli bir etken olmuştur. Osmanlı Devleti kendini İslam medeniyeti ile kusursuz saymakta ve Avrupa'nın medeniyetten yoksun olduğunu varsaymaktaydı. Bu kalıplaşmış düşünce tarzı ile Avrupa'ya karşı tutumu ne yazık ki onu yenedünyanın dışına itecekti¹⁰⁴.

1640'lı yıllara kadar Osmanlı tarih yazımında da Avrupa'ya dair bir araştırma, bir yazı kaleme alınmamıştır. İlk olarak Peçevi İbrahim Efendi'nin eserinde Kanuni için ne düşünüldüğü, yazıldığı sorgusu mevcuttur. Ahmet Güner Sayar, eserinde bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır:

*“acaba kâfirler kendi tarihlerinde rahmetli padişahın [I. Süleyman'ın] başarılı savaşlarını nasıl yazmışlardı”*¹⁰⁵.

Layiha yazarlarından Hasan Kafi el-Akhisari, Usulü'l- Hikem Fi Nizami'l- Alem adlı eserinde devletin nizamında yaşanan bozulmaların sebeplerini tanımlarken özellikle adalet kavramından uzaklaşılmasına, toplumun yönetilmesinde uygun adımlar atılmamasında, ilmiye sınıfına mensup alimlere eskisi gibi ehemmiyet verilmemesinde, devlet adamlarının kibirli tavırlarının had safhaya ulaşmasında, ocak konularının ihmal edilmeye başlanmasına, gerekli askeri teçhizatın temini ve kullanımına önem verilmemesine bağlamaktadır. Tüm bu sorunların bağlı olduğu ana tema ise rüşvetin her kurumda önü alınamaz bir yere ulaşmasından, eğlence hayatı ve kadın düşkünlüğünden kaynaklandığını ifade etmektedir¹⁰⁶.

Katip Çelebi, eserinde şimdiki anın şartlarını geçmiş düzene göre ayarlamamanın boşuna çaba olduğunu şu ifadelerle aktarmaktadır:

*“...askeri, Sultan Süleyman zamanındaki sayıda tutmak mümkün değil, boşuna bir çabadır. Şimdi, bu zamanda, sipahi zümresini 20.000'den ve yeniçeri taifesini 30.000'den aşağı indirmeyip, diğer sınıflarında ona göre zararsız çokluğuna rıza göstermek gerekir”*¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Lewis, 2018, s. 49-50.

¹⁰⁵ Sayar, 1986, s. 95.

¹⁰⁶ Hasan Kafi Akhisari, 2018, s. 40.

¹⁰⁷ Katip Çelebi, 1982, s. 27.

Hasan Kafi el-Akhisari, eserinde toplumda bir kurumun bozulma yaşadığı takdirde ileriye dönük iyileştirici önlemler alınmadığında bozulmaların tüm kurumlara sıçrayarak nasıl bağlantılı olduğunu şu şekilde aktarmaktadır:

‘‘Nitekim geçtiğimiz birkaç yılda reaya, karye ve kasaba halkı, zanaatkarlar sınır boylarına sürülüp muharebe etmeye zorlandıkları için kargaşa ve nizamsızlık baş gösterdi. Asker olmayanlar askerlik yapmaya başlayınca vazifesi askerlik olan sipahiler ve neferler kendi vazifelerini ihmal ettiler, zabitler tembelliğe düştüler; bunun üzerine çalışıp kazanan insanlar sıkıntıya düştü, vilayetlerde kıtlık ve pahalılık öyle bir dereceye vardı ki daha önceleri birer akçeye alınan bazı nesneler şimdi onar akçeye bulunmaz oldu’’¹⁰⁸.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın eseri incelendiğinde de rüşvet meselesinin ne yazık ki kadıları bile ele geçirdiği görülmektedir. Kadıların bazı davalarda işin ucunda para gördüğünde haklı ile haksızın yerini değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu tarz vakalar Osmanlı toplumunda bozulmaya başlamış olan nizamı ne yazık ki daha da karmaşık hale getirmekte ve halkın hakkını arayacak bir kurumu kalmamaktadır¹⁰⁹.

Lütfi Paşa, Asafname adlı eserinde asker sayısının az tutulması gerektiğini öğütlemektedir. Bununla birlikte köylünün ocağa girmemesi konusuna şu satırları eklemiştir:

‘‘Veziriazam, atasından ve dedesinden sipahi olmayan, halktan birini, sipahi yapmamaya çalışmalıdır. Bu kapı bir açılırsa, herkes raiyyet olmaktan çıkıp sipahi olmak ister. Raiyyet kalmayınca da padişahın-devletin gelirinde azalma olur’’¹¹⁰.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nesayih’ül- Vüzera V’el-Ümera adlı eserinde köylünün ocağa alınmasından kaynaklanacak sorunları şu şekilde kaydetmiştir:

‘‘Ancak reayayı dahi asker zümresine katmaktan sakınmak gerektir. Atadan ve dededen asker oğlu olmayanı ilkten sipahi etmek düzeni bozar. Zira reaya asker mesleğine girmek gerekirse vergi veren halk azalır; hazine geliri eksilir ve bu yüzden

¹⁰⁸ Hasan Kafi Akhisari, 2018, s. 49.

¹⁰⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, Sad: Hüseyin Ragıp Uğural, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 60.

¹¹⁰ Lütfi Paşa, 2017, s. 37.

Osmanlı Devleti'nin düzeni bozulur... Hazine ise vergi veren halkın yani reayanın çokluğu ile olur''¹¹¹.

Katip Çelebi, Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l- Ehakk adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin ilim hayatında yaşanan gelişmeleri şu şekilde aktarır:

“...Sonra gelenler bu dersler felsefiyattır diye kaldırıp Hidaye ve Ekmel derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyat kaldı, ne hidaye kaldı, ne ekmel. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu...’’¹¹².

Layihâ yazarlarının birçoğu İlmiye sınıfından olsa da ne yazık ki bu dönemde tüm kurumlarda olduğu gibi İlmiye sınıfı da bozulmalardan nasibini almaktadır. Göze çarpan sebep ise yine mali kaygıların doğurduğu rüşvet tuzağıdır. Çok uzun zamandır mevalizade ve fenerizadelere karşı bir ayrıcalık mevcut olsa da bu dönemde ulemeden birçok kişiye ayrıcalık tanınmaktaydı. Rüşvet veren herkese müderrislik verilir ayrıcalık tanınırdı. Yapılan incelemeler birçoğunun geniş ilim bilgisinden ziyade okuma yazma bile bilmediklerini açığa çıkarmıştır¹¹³.

1.2. Osmanlı Devleti'nde Modernleşme İhtiyacına Verilen Cevaplar

1.2.1. II. Osman Dönemi

İyileştirme çabası içerisine keskin bir şekilde giren ilk Osmanlı Padişahı nitekim II. Osman'dır. O bozulmaların tüm sebebini devşirme usulünde bulmuştu. Ona göre saray ve ordu tamamen Türklerden oluşursa iyileşme kendiliğinden gelecekti. Bu doğrultuda giriştiği hareketler, onun Osmanlı tarihinde en talihsiz padişah olarak kaydedilmesine vesile olacaktır¹¹⁴.

II. Osman, iyileştirme çabalarına kendisinden sonra gelecek olan padişahlar gibi gelenekçi bir tavırla yaklaşmayacaktır. Ayrıca sadece ordu düzleminde bir yenileşme tavrına da bürünmeyecektir. Yenileşme hareketlerinin çok erken bir döneminde bu

¹¹¹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1987, s. 96.

¹¹² Katip Çelebi, En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi, Çev: Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 21.

¹¹³ Kayhan Atik, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tesbit ve Teklifler”, Türkiye Günlüğü, S. 63, Ankara, 2000, s. 104-108.

¹¹⁴ Shaw, 2000, s. 265-266.

kadar keskin ve hazırlıksız bir girişimde bulunması fikirlerinin hayata geçirilmeden yok olmasına sebep olacaktır.

Yenileşme adımları atacak tüm sultanların karşısına bu adımı sekteye uğratacak birtakım gruplar çıkmıştır¹¹⁵. İsyan hareketi sadece tek bir gruba bağlı kalamazdı. Genellikle yaşanan isyan durumlarında bir grup yanına bir diğer grubun da öfkesini ve kuvvetini almak zorundadır. Ne yazık ki II. Osman tam da bu şartların oluşmasını sağlayacak adımlar atmıştı. Şeyhülislam Esat Efendi'nin kızı ile evlenerek tepkiyi üzerine çektikten sonra Esat Efendi'nin fetva vermediği halde II. Osman'ın şehzadeyi boğdurtması tepkileri daha da alevlendirmişti¹¹⁶. İnsanların zihinlerinde padişahların karakterlerinin tüm kanun ve geleneklere uygun olduğu düşüncesi hakimdir. Bir padişah alışılmışın dışına çıktığında bu onun karakterinde bir sorun olduğunu göstermekteydi. II. Osman'ın da evlilik konusundaki tavır değişikliği halk nezdinde karakterinde bir sorun olduğu yönünde algılanmıştı¹¹⁷.

II. Osman, tahta çıkma hakkı kendisinde olmasına rağmen I. Mustafa'nın tahta çıkarılmasına öfkelenmişti. Bu işin arkasında olanlardan biri de Şeyhülislam Esat Efendi'ydi¹¹⁸. II. Osman'ın ulemaya has birtakım arpalıkları kesmesi, bununla birlikte meşihat payesinin de Hacı-i Sultan Ömer Efendi'ye verilmesi, Esat Efendi için adeta tehlike çanlarının çaldığını haber vermekteydi. Genel olarak İlmiye sınıfı içerisinde padişaha karşı hoşnutsuzluk had safhaya ulaşmıştı¹¹⁹. Şeyhülislamın varlığı sadece fetva verme noktasında görülmekteydi¹²⁰.

II. Osman, yeniçeriler arasında da hoşnutsuzlukla karşılanmaktaydı. Disiplinsizliğe alışmış yeniçerilerin arasında küçük uyumsuzluklarda dahi ölüm cezasına çarptırması ve yeniçeri ocağını kaldırıp yerine Anadolu, Suriye ve Mısır'dan getirilen Türk askerlerle yeni bir ordu kurmayı planlaması gibi o dönem için aşırı

¹¹⁵ Hasan Yaşaroğlu, “Osmanlı’da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği”, Journal of Turkish Studies, C. 8, S. 7, Ankara, 2013, s. 706.

¹¹⁶ Yılmaz Öztuna, Genç Osman ve IV. Murad, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2009, s. 39-41.

¹¹⁷ Yaşaroğlu, 2013, s. 710.

¹¹⁸ Bekir Gökpınar, “II. Osman”, İslam Tarihi ve Medeniyeti 12 Osmanlılar I (Siyasi Tarih), (Ed: Mehmet Şeker), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 560.

¹¹⁹ Hayta, Ünal, 2003, s. 11.

¹²⁰ Gökpınar, 2018, s. 560.

kaçabilecek girişimlerinin duyulması ile yeniçeriler ve padişahın arasında geri dönüşü olmayan bir düşmanlık başlamıştır¹²¹.

Askere ya da diğer görevlilere bahşiş dağıtımında memnun edici tutarlar vermemesi cimri bir tutum sergilediği, askere ve ulemaya hoş tavır takınmayacağı şeklinde algılanmaktaydı¹²². Nitekim bu kadar erken dönemde keskin yenilikçi fikirlere sahip emelleri ne yazık ki padişahın asker tarafından tahttan indirilerek öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Yapmak istediği yenilikler arasında kıyafet inkılabının da mevcut olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir¹²³.

1.2.2. IV. Murad Dönemi

IV. Murad, yönetimde ipleri eline aldıktan sonra ülkenin kötü gidişatını durdurmak için iyileştirme çabalarına girişmişti. Birtakım devlet adamlarından raporlar istedi ki en bilindikleri Koçi Bey'dir. XVI. yüzyılın sonundan itibaren sunulan bu raporlar da yeniçeri ocağının sayısını azaltmak, tımar sistemini eski düzenine kavuşturmak, tüm kurumları kasıp kavuran rüşveti ortadan kaldırmak ve devlet görevlerini yerine getirebilecek kişilere vermek şeklinde eski kanunlara dönmeyi arzulayan satırlar içermektedir. Ne yazık ki artık ocak mevcudiyeti ya da tımar sisteminin eski beklentileri karşılayabilmesi mümkün gözükmemekteydi¹²⁴.

Tımarlı sipahilerin savaş esnasında savaşa katılımları yoklamalar ile tespit edilir buna göre tımarlarda değişkenlik ya da devamlılık söz konusu olurdu. Bir de savaştan bağımsız yapılan yoklamalar vardır ki bunlar sistemde bozulma yaşandığını hissettirmeye başladığında kullanılan bir yöntemdir. Özellikle IV. Murad dönemi yapılan yoklama buna iyi bir örnektir. IV. Murad, tımar sistemindeki aksaklıkları önlemek adına geniş çaplı bir yoklama yaptırmıştır. Esasında bu yoklamanın karakteri incelendiğinde büyük reformist bir düzenlemeden ziyade Anadolu'daki asayişsizliği ortadan kaldırmak ve Bağdat seferi öncesi askeri düzenlemekten ibaret olduğu anlaşılmaktadır¹²⁵.

¹²¹ Öztuna, 2013, s. 53.

¹²² Gökpınar, 2018, s. 566.

¹²³ Öztuna, 2013, s. 53.

¹²⁴ Öz, 2017, s. 142.

¹²⁵ Mehmet Doğan, "IV. Murad Zamanında Tımar Sisteminde Reform ve İhya Çabaları", Mavi Atlas, C. 9, S. 1, 2021, s. 199-205.

IV. Murad ile II. Osman arasında çok kısa bir süre olduğu için yeni bir cülus bahşîşi hazineye ekstra yük bindirecekti. Devlet adamları ve yeniçeriler arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre IV. Murad'ın tahta çıkışıyla yeniçeriler cülus bahşîşi almayacaklardı. Lakin tahta çıkış gerçekleşikten sonra yeniçeriler sözlerini unutarak cülusun peşine düşmüşlerdir. Devlet adamlarının yeni bir isyan çıkmasını göze alamadıkları için sarayda bulunan altın eşyalardan sikke dökerek ocağa dağıttıkları görülmektedir¹²⁶.

IV. Murad, son derece katı ve sert tutumlar ile iyileştirme politikası gütmüştür. Yeniçeri ocağının nüfusunu azaltmak gerekliliğine ikna olmuş ve sayıyı azaltmıştır. Kendi bilgisi dahilinde olmadan ocağa alımı yasaklamış şayet bir alım olursa da idam etmekten çekinmemiştir¹²⁷. IV. Murad dönemi Hatt-ı Hümayunları incelendiğinde yeniçeri ordusunun devlet içerisinde son derece serkeş ve itaatsiz tavırları olduğu göze çarpmaktadır. Hatt-ı Hümayunlarda askerler savaşa iştirak etmeleri, komutanlarına itaat etmeleri, halka eziyet etmemeleri konusunda uyarılmaktaydılar. Savaşa gelmeyen yeniçerilerin maaşlarının kesilmesi üzerine yapılan uyarılar bu dönemde askerin savaştan kaçtığı, halka cefa çektiği ve itaatsizliğin baş gösterdiği bir ocağa dönüştüğünü kanıtlamaktadır¹²⁸.

IV. Murad, ilmiye sınıfının çözülmesini de kontrol altına almak istemekteydi. İlk olarak İznik Kadısını daha sonra Şeyhülislam'ı öldürterek bu sınıfın etkisini kontrol altında tutmaya çalışmıştır¹²⁹. İşte böyle bir dönemde sadarete gelen ya da bir devlet görevine gelen şahısların son derece ahlaklı, eğitilmiş, bilgili ve siyasi bünyeye sahip olmaları gerekmektedir. Ne yazık ki bu özellikleri karşılayan çok fazla kişi olmasa da olanlar da siyasi kargaşanın kurbanı olmaktaydı. Devlette yaşanan bozulmalar karşısında iyileştirme çabalarına giren şahıslar bazı çevrelerin çıkarları zedelenme riski taşıdığı takdirde düşman kazanmış oluyor ve bir şekilde bertaraf ediliyorlardı. Buna en iyi örneklerden biri de Tarhuncu Ahmet Paşa'dır. Almış olduğu tedbirler dolayısıyla

¹²⁶ Öztuna, 2013, s. 95.

¹²⁷ Meryem Şahin Sungur, Osmanlı Devleti'nde Sultan IV. Murad ve Dönemi Yenilik Hareketleri (1623-1640), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, s. 135-143. Ayr. Bkz. BOA, D.YNÇ.d., 33728, (H-29-07-1032/ M-29-05-1623), BOA, D.YNÇ.d., 33740, (H-29-12-1034/ M-02-10-1625).

¹²⁸ Önder Bayır, Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayunları Suver-i Hutut-ı Hümayun, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2014, s. 143-148.

¹²⁹ Sungur, 2002, s. 151-152.

saray çevresinde kendisine düşmanlık edecek birtakım kimseler hızla çoğalmıştı. Neticede bu kimseler tarafından hem siyasi arenadan hem de yaşamından olmuştur. Almış olduğu mali tedbirler de kendisiyle birlikte tarihin tozlu raflarında yerini alacaktır¹³⁰.

Islahat girişimleri ne yazık ki şahıslara bağlı kaldığı için onların gösterdikleri kuvvete paralel olarak genişlemiş fakat şahıslar ortadan kalktığında eski durum yerini almıştır¹³¹.

XVII. yüzyıl iyileştirme çabalarının ne yazık ki yüzeysel kaldığı görülmektedir. Bunun sebebi ise henüz Batı'dan faydalanma ihtiyacının kabul edilmemiş olması, yarını düşünerek harekete girilen çabadan ziyade o günün iyileştirilme çabası içerisinde olunmasıdır. Modernleşme çalışmalarının, harekete geçen kişinin bağlamında kalmış olması yani padişah ya da devlet adamlarına bağlı kalarak bir grubun veya kurumun amacı haline gelmemesi ve en önemlisi ise sürekli geriye dönük bir politika izlenmesinden kaynaklanmaktadır. Kanuni döneminin şatafatına Kanuni döneminin imkanları ile ulaşılabileceği düşüncesi hakimdir¹³².

Osmanlı Devleti, Batı'ya karşı adeta kendini kapatmış vaziyetteydi. Yaşanan bozulmaların sebebini de yapılacak ıslahatın merhalesini de kendi bünyesinde aramaktaydı. Yaşanan askeri çözümleri asla Avrupa başarısı olarak değil Osmanlı Devleti'nin eski gelenek, görenek ve yöntemlerini terk etmesinden kaynaklanan yozlaşma olarak tanımlamaktaydılar. Birçok kez geleneksel yorumlar getirerek iyileştirme çabası içerisine giren Osmanlı Devleti'nin bir netice alamamasının sebebi bozulmayı ortaya çıkaran gerekçelerle değil de o an yaşanan sonucu ortadan kaldırmayı hedefleyen girişimlerdir¹³³.

Osmanlı tarihi araştırmaları incelendiğinde bu dönemin birçok şahsında gelenekçi bir yapıdan ziyade çıkarlarını gözeten bir yapının mevcut olduğu görülmektedir. Devlet yönetiminde etkisi olan bazı şahısların ille de geleneksel diye

¹³⁰ Hayta, Ünal, 2003, s. 16-17.

¹³¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 55.

¹³² Hayta, Ünal, 2003, s. 21.

¹³³ Stanford J. Shaw, Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu, Çev: Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 6-7.

tutturmasının altında yatan sebepler mevcut düzenin korunması halinde kendi çıkarları da kesintisiz devam edeceğinden kaynaklanmaktadır¹³⁴.

Çözülme Kanuni'nin son dönemlerinde başlamış olsa da kendisini III. Murad döneminde hissettirmeye başlamıştı. Peki bu kadar uzun süre çözülmenin bilincinde olup onu değiştirmeye yönelik birtakım girişimlerde bulunulmasına rağmen niçin uzun soluklu ve işe yarar bir çözüm bulmakta başarı sağlanamamıştı? Bunun cevabı kesin olarak devlet yönetiminde söz sahibi olan ve yenileşme hareketlerine etkileri veya dahillikleri bulunan şahısların karakterinde gizlidir. Dönem olarak ne yazık ki genel ahlaki normlara göre şekillenen bir devlet mekanizmasından ziyade tabiri caizse koltukta oturduğu süre boyunca gününü gün etmekte arayan şahısların birçok sorun karşısında çözüm aramak şöyle dursun çoğu zaman sorunların baş tacı olmaktan kendilerini alıkoyamamalarıdır. Yaptıkları, yapacakları ya da dile getirdikleri herhangi bir durum için azlettirilme ya da katledilme endişesiyle çoğu zaman etliye ve sütlüye karışmayan tavır izlemelerinden kaynaklanmaktadır¹³⁵.

1.2.3. III. Ahmet ve Lale Devri

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise artık Osmanlı topraklarında birtakım şahısların Batı'yı tanımadan onun alt edilebilmesi ihtimalinin kalmadığını anlamış gibi görünmekteydi. Bu şekilde ilk Batılılaşma girişimlerinin yaşandığı Lale Devri'ne girmiş bulunmaktaydılar. Bu dönemde bazı Avrupa başkentlerine geçici elçilikler gönderilerek Batı'yı daha yakından tanıma ve anlama girişimi başlamış olacaktır¹³⁶. Lale Devri'nde yapılan girişimler artık eski sistemin şartları ile iyileşmenin gerçekleşemeyeceğini kabullenmiş olmaktadır¹³⁷.

Yenileşme döneminin en belirgin belgeleri hiç kuşkusuz sefaretnamelerdir. Lale Devri'nde geçici elçi görevleriyle başlayan bu eserler Osmanlı toplumunun yabancısı olduğu yaşam tarzları, alışkanlıkları ve yönetsel bakışlarına temas etmesini

¹³⁴ Mehmet Öz, “Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?”, Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi, (Ed: Seyfi Kenan), İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 76. Ayr. Bkz. Karaman, 2018, s. 67.

¹³⁵ Robert Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi I. Cilt, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 98. Ayr. Bkz. Karaman, 2018, s. 68.

¹³⁶ Hayta, Ünal, 2003, s. 26-28.

¹³⁷ Ali Rıza Şimşek, Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2006, s. 70.

sağlamıştır¹³⁸. Modernleşme sürecinde en önemli noktayı teşkil eden kişi Yirmisekiz Çelebi Mehmed ve Fransa Sefaretnamesi adlı eseridir. Bu eser sayesinde yenileşme gayreti keskin bir şekilde işlemeye başlayacaktır¹³⁹.

Sefaretnameler, Osmanlı yönetici sınıfının zihninde farklı bir pencere açma olanağını sağlamıştır. Osmanlı mimarisi, yaşam algısı gibi birçok alanda Avrupai tarzda şekillenmeler ön plana çıkmaya başlayacaktır¹⁴⁰. Fransa Sefaretnamesi ile Osmanlı yönetici sınıfı kültürel anlamda da birçok yeniliğe şahit olacaktır. Bunlardan biri de opera sanatıdır. Yazar eserinde operadan bahsederken ne kadar büyülenmiş olduğu sezilecektir. Yazar eserinde opera hakkında şunları aktarmaktadır:

“...Gelen seyircilerin hepsi yerlerine oturduktan sonra, önümüzdeki perde aniden yukarıya kaldırıldı ve arkasından ortaya büyük bir saray çıkıverdi. Oyuncular sarayın ortasında operaya mahsus kendi özel kıyafetleriyle ve yirmi kadar peri çehreli güzel kız, pırıl pırıl taşlarla süslü ve pahalı elbiseleriyle ortalığı aydınlatırken, çalgılar da hep birden çalmaya başladılar. Oyuncular bir süre dans ettikten sonra operaya başladılar. Opera denilen oyunda, herhangi bir hikaye canlı olarak temsil edilmektedir... Aralarında geçen maceraları aynen gösterdiler. Mesela padişah kızın bahçesine gidecek oldu, önümüzdeki saray bir anda kayboldu, yerine limon ve turunc ağaçlarıyla dolu bir bahçe çıkıverdi. Oyunun başka bir yerinde padişah dua etmek için kiliseye gidecek oldu, bahçede hemen büyük bir kilise ortaya çıktı... Gökyüzünden bulutla yere insanlar indi, yerden göğe doğru yine başka insanları çıkardılar. Sözüün kısısı, insanı hayrette bırakan öyle şeyler gösterdiler ki, bunların hepsini burada anlatabilmem mümkün değil. Gök gürlemesini ve şimşek çakmasını da gösterdiler ki, gözle görülmedikçe inanılmayacak gibi acayip ve garip şeylerdi”¹⁴¹.

Lale Devri’nde atılan adımlar neticesinde alışkanlıklarda da birtakım değişikliklerin zaman içerisinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ilk Avrupai tarza sahip Nuruosmaniye Camii’nin 1755 tarihli arşiv belgesinde inşasının

¹³⁸ Hadiye Tuncer, Hüner Tuncer, Osmanlı Diplomasi ve Sefaretnameler, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 47-48.

¹³⁹ Mehmet Karagöz, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, C. 6, S. 6, Temmuz 1995, s. 180. Ayr. Bkz. BOA, C.HR., 151-7534, (H-29-12-1255), Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Fransa Sefaretnamesi, Haz: Abdullah Uçman, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, s. 33.

¹⁴⁰ Orlin Sabev, İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44-45.

¹⁴¹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, 2017, s. 91-93.

tamamlanmış olduğu görülmektedir¹⁴². Lale Devri daha önceki dönemlere nazaran birçok alanda yenileşme hareketinin görüldüğü bir dönemdir. Çini, çuha ve kumaş fabrikalarının bu dönemde kurulduğu görülmektedir. Daha önceki dönemlerde mimaride İslam motiflerinin yer aldığı Osmanlı Devleti, bu dönemle birlikte Avrupai tarzda mimari eserler vermeye başlayacaktır. Yine bu dönemde ilk defa ordu için Avrupa'dan uzman getirme fikri ortaya çıkacaktır. Gemicilik yapımında da yeniliklerin olduğu görülmektedir. Kütüphanelerin ve matbaanın kurulması kültürel alanda da ne derece iyileştirme çabası içinde olduğunu kanıtlamaktadır¹⁴³. Lale Devri'nde ilk Batılı teşkilatın Osmanlı topraklarındaki teşekkülü itfaiye kurumudur¹⁴⁴.

Lale Devri'nin Osmanlı için en önemli hareketlerinden biri de kuşkusuz Matbaadır. Matbaa sayesinde Osmanlı insanı Avrupa'da hız kazanan sosyal ve fen bilimlerinin eserleri ile tanışma ve inceleme şansı yakalamıştır. Bu durum nitekim bu coğrafyadaki insanların zihninde küçük kıvılcımlar yakmaya başlayacaktır¹⁴⁵. Sadece teknik bir hareket değil aynı zamanda düşünsel hareketinde hız kazanacağı dönemin başlangıcını temsil eder¹⁴⁶. Osmanlı Devleti'nde matbaanın kurulması bazı çevrelerin muhalefeti ile karşılaşmıştı. Toplumun bazı kesimlerinin matbaaya karşı verdikleri tepkiler eserlere şu şekilde yansımaktadır:

*‘‘Hattatlar kağıt ve kalemleri alet ve edevatı, kitabeti bir tabuta koyarak bir cenaze alayı tertip etmek teşebbüsleri ile biraz patırtı ve birçok dedikoduya sebebiyet verdikleri halde sonraları sükunet buldular’’*¹⁴⁷.

Mehmed Said ve İbrahim Müteferrika'nın matbaayı kurmasında önlerindeki engel din olgusu idi. Matbaa'nın dini eserleri basması sonucu yaşanacak ekonomik kaygılar matbaa uygulamasına ters bakılmasına sebep olmaktaydı. Bu doğrultuda adı geçen ikiliye dini eserler basılmaması kaydıyla matbaa açılmasına izin verilmiştir¹⁴⁸. Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının matbaaya bu denli muhalefetine ardında nitekim

¹⁴² BOA, TS. MA.e., 450-11, (H-05-05-1169/ M-06-02-1756).

¹⁴³ Hayta, Ünal, 2003, s. 29-30.

¹⁴⁴ Hatice Akın, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Islahat Çabaları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2011, s. 78.

¹⁴⁵ Sabev, 2006, s. 44.

¹⁴⁶ Karagöz, 1995, s. 180.

¹⁴⁷ Sabev, 2006, s. 150.

¹⁴⁸ BOA, A.{DVNSMHM.d., 134-555, (H-20-11-1139/ M-09-07-1727), Ayr. Bkz. BOA, HAT, 1665-56, (H-29-12-1139/ M-17-08-1727).

ekonomik kaygılar yatmaktaydı. Matbaada dini eserlerin basılmayacağı fetvası ile birlikte hattatlarda gönül rahatlığıyla işlerine devam edebileceklerini anlamışlardı. Bu noktada ilk etapta dile getirilen dini kaygıların ortadan kalktığı görülmektedir¹⁴⁹.

Ulema sınıfı, yüzyıllardır yavaş yavaş geliştirdiği ayrıcalıklarını kendi çocukları ya da akrabaları eliyle adeta kendi düşünce yapısına sahip kişilere aktararak daha da arttırmış bulunmaktaydı. Bu durum bozulmanın en çok hissedildiği dönemlerde siyasi atmosfer boşluğunu doldurmada ulema sınıfına katkı sağlamıştır¹⁵⁰.

Osmanlı eğitim anlayışına bakıldığında ilimlerin ikiye ayrıldığını bunları da nakli ve akli ilimler olarak tanımladıkları görülmektedir. İlimlerin herkesçe öğrenilmesine gerek duyulmayan, bazısına ise hiç kimsenin ilgi duymaması gerektiğine dair sınıflandırmalar mevcuttur. Nitekim bu durum kişileri birçok alandan uzaklaştırmış dünyaya dair kayıtsızlığı arttırmıştır. İlimlerin bu şekilde ayrılmasını aşağıdaki gibi tanımlamaktadırlar:

“Prensip olarak tefsir, hadis, fıkıh, akait, kelam, tasavvuf gibi tüm dini ilimler iyi ve faydalıdır ve dolayısıyla Müslümanların her biri onları öğrenmek zorundadır. Öte yandan dini olmayan, yani akli ilimlerin arasında gerek faydalı, gerek faydasız ilim dalları da mevcuttur. Örneğin tıp, matematik, siyaset ve çiftçilik gibi akli ilimler faydalıdır, ancak dünyevi işlere ait olduğu için onların Müslümanlardan herkes değil, sadece gereken sayıda bazıları tarafından öğrenilmesi lazımdır. Akli ilimlerden kötü olanları mesela sihir, tılsım, gözbağcılıktır. Fakat aklî ilimlerden bazıları kullanım amaçlarına göre hem faydalı, hem de faydasız olabilirler. Örneğin yıldızlarla ilgili ilim (nücum) takvimi ayarlamakla su ve karada yerleri belirlemek amacıyla- yani astronomi (hey’et) vâsfında- kullanıldığı zaman iyi ilim, ancak geleceğe yönelik hükümler çıkarmak amacıyla -yani astroloji vâsfında- kullanıldığı zaman kötü ilimdir. Çünkü bu son ilim dünyanın ve insanın kaderi sadece Allah tarafından bilindiği kaidesine aykırıdır. Ve son olarak bazı ilimler ne yararlı, ne de zararsızdır, ancak kınanmazdır (mübah). Taşköprülüzade’nin görüşünde şiir ve tarih gibi ilimler bu kategoridendir ve bu ilimlerle uğraşmak ne tavsiye edilir, ne de kınanır...”¹⁵¹.

¹⁴⁹Sabev, 2006, s. 150.

¹⁵⁰Esra Yakut, Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 50.

¹⁵¹ Sabev, 2006, s.235.

Matbaa fikri, Osmanlı eğitim anlayışına taban tabana zıt bir durum yaratmaktadır. İlimleri faydalı, faydasız, iyi, kötü gibi ayrımlara gitmeden tüm şeffaflığıyla basarak yukarıdaki gibi kimlerin hangi tür eserlere ulaşması gerektiği düşüncesinin de aksine herkesin tüm eserlere daha maliyetsiz ulaşması olanağını sağlamaktadır¹⁵².

Lale Devri, bu denli gelişmenin yanında bir o kadar da israf ve şatafatın rengi haline gelmişti. Osmanlı yönetici kesiminin Batılı tarzda yaşama fikri aşırı eğlenceye düşkünlük, süsü abartma ve israftan kaçınmama özelliğini de beraberinde getirmişti¹⁵³. Lale Devri için söylenebilecek en önemli hususlardan biri de küçük bir aydın tipolojisi oluşturmastır. O dönemde yaşanan kültürel ve düşünsel değişimin zaman içerisinde III. Selim dönemi için bir aydın profil sayılan nesli beraberinde getirecektir¹⁵⁴.

Lale Devri ile birlikte yaşanan birçok alanda Avrupai tarzın yansıması ne yazık ki Osmanlı Devleti'nde sadece çok küçük bir gruba hitap etmekteydi. Bu grup da zaten yenileşme tavrı sergileyen ve buna dahil olan gruptur. Onun dışında kalan kesim ise ne yazık ki bu tarzın ne ifade ettiğini anlamaktan uzaktır. Bunun gerekçeleri de Osmanlı eğitim anlayışında aranılabilir. Dönemin sadrazamı toplumda adeta sanatsal bir uyanışı perçinlemek istemiş bu yolda gayretler sarf etmiş olsa da ne yazık ki Osmanlı insanının bunu vücuda getirebilmesine muktedir olmadığını görmezden gelmişti. Şeklen yapılan değişimin çok kısa sürede zihinde de uyarılmaya sebebiyet vereceğini, bahçelere ekilen çiçek ve bitki tohumlarının insan zihnine ekilmiş sanatsal karakteri temsil edeceğini düşünmekteydi. Ne yazık ki bu tavır Lale Devri'nde başlatılan yenileşme hareketlerini dönemsel ve geçici kılmaya mecbur bırakmıştı¹⁵⁵.

Osmanlı yenileşme ihtiyacı tamamen Osmanlı içinden çıkmış bir fikir değildir. Nitekim yabancı elçiler ve tüccarlar vasıtasıyla etki hissedilmekteydi. Yapılan araştırmalarda Osmanlı'nın Avrupa'dan teknik gelişmeleri ve yenilikleri faydalanmak için alması gerekliliği yolunda birtakım raporlar tespit edilmiştir. Hayali iki kişinin biri Müslüman diğeri de Hristiyan konuşturulduğu takdirde bu konu üzerine

¹⁵² Sabev, 2006, s. 244.

¹⁵³ Ahmet Refik Altınay, Lale Devri, Palet Yayınları, Konya, 2020, s. 75.

¹⁵⁴ Berkes, 1978, s. 98.

¹⁵⁵ Altınay, 2020, s. 91-92.

durulmaktadır¹⁵⁶. Bu takrirden Müslüman ve Hristiyan şahısların birbirine karşılıklı sorular sorarak Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletlerin hali hazırdaki durumları yorumlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu duruma cevap aranmaya çalışılan takrirden çözüm için Batı'nın merhalelerinin alınması fikri tartışılmaya açılmaktadır¹⁵⁷.

1.2.4. I. Mahmud Dönemi

Patrona Halil isyancıları, tahta I. Mahmud'u çıkartmışlardı. Fakat I. Mahmud isyancıların gelenekselci yaklaşımına sahip değildi. Yeni padişah, Lale Devri'nde başlatılan yenileşme hareketlerinin devamını getirmek niyetindeydi. I. Mahmud da Avrupa'nın yakından takibe alınmadan, onların askeri malzeme ve disiplini ele almadan ilerleme kaydedilemeyeceğinin farkındaydı. İbrahim Müteferrika'nın eserinden de etkilendiği aşikar olan I. Mahmud, Avrupalı bir uzman ile bu konuyu aşabileceğine karar vermişti. III. Ahmed döneminde davet edilen fakat isyan sonucu İstanbul'a gelmesi ertelenen Comte de Bonneval'in davet edilmesi ile Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlayacaktır¹⁵⁸.

İbrahim Müteferrika eserinde içe kapalı bir siyaset izlemeyip Avrupa'nın teknik bilgilerini yakından takip etmeyi şu sözleriyle ifade etmektedir:

*“Bundan sonra basiret üzere, düşmanın halinden ve durumundan haberli ve bilgili olunmalıdır. Tuhaf görülen tertipleri, yeni kurdukları düzen ile ortaya koydukları acayip esasları, ihdas eyledikleri yeni mükemmel yapıları bilinmelidir. Ordularının yeni düzeni, savaş oyunları ve askeri hilyeleri tam olarak anlaşılmalıdır. Böylece İslam beldelerini istilalarına ve İslam memleketlerini küfür diyarına katıp ilhak etmelerine gaflet ve müsamaha gösterilmelidir. Onların bütün durumları bilinmeli ve anlaşılmalıdır. Koyu bir taassupla cehli kabulden vazgeçilmelidir. Tembellik ve dikkatsizlik ile devlet mülkine ansızın fesadın girmesine müsaade edilmemelidir. Gösterilmekte olan müsamahaya yer verilmemelidir”*¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Berkes, 1978, s. 45-46.

¹⁵⁷ Turgut Subaşı, “Lale Devri'ne Ait Bir Islahat Takriri”, (Ed. İlyas Gökhan vd.), Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir, Kömen Yayınları, 2018, s. 892-895.

¹⁵⁸ Hayta, Ünal, 2003, s. 39.

¹⁵⁹ İbrahim Müteferrika, Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller, Sad: Ömer Okutan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 52-53.

Padişah, askeri anlamda Avrupalı bir düşüncenin ve tecrübenin Osmanlı modernleşme gayretlerinde olumlu sonuçlar doğuracağını düşünmekteydi¹⁶⁰. Comte de Bonneval, Osmanlı ülkesine geldiğinde ismini ve inancını değiştirmek zorunda kalacaktır¹⁶¹. Humbaracı Ahmet Paşa olarak bilinen bu şahıs kurduğu Humbaracı Ocağının askeri için 1734 yılında matematik ve fen bilimleri üzerine eğitim verecek olan Hendesehaneyi açmıştır. Bu kurum Avrupalı tarzda eğitim veren ilk kurumdur. Fakat ne yazık ki her türlü yenilik fikrinin karşısında görülen yeniçerilerin muhalefeti ile bu ocak da kısa bir süre sonra işlerliğini kaybedecektir¹⁶². Hendesehanelerin varlığı Osmanlı Devleti içerisinde Avrupalı tarzda yetişecek insanların varlığını arttıracak olmasından dolayı önemlidir¹⁶³.

I. Mahmud, tahta geçtiğinde isyancıların kuklası olduğu zannedilmiştir. Lakin kendisi son derece yenileşme eğiliminde olmayı planlamaktadır. Müteferrika yeni padişaha bir rapor sundu ve yabancı devletlerin teknik bilgi birikimini Osmanlı Devleti'ne taşımanın son derece avantajlı durumlar doğuracağını aktardı. Bu doğrultuda Bonneval'in Osmanlı devletine gelişi gerçekleşti¹⁶⁴.

İbrahim Müteferrika, I. Mahmud'a sunduğu eserinde Avrupalı devletlerin yayılmacı siyasetinin sonucunu şu sözleriyle aktarmaktadır:

*“Doğu’nun ve Batı’nın her yanında nice beldelere musallat olup oraları aldılar. İslam milleti, özellikle Devlet-i Aliye-i Osmaniye (Allah daim etsin) ortaya çıkıp biraz önce adı geçen Asya Kıtasından elini uzatmış ve fakat çıkıp ayağını uzatmadan kalmışlar iken, yine o cibiliyetsiz topluluk Doğu’ya yol bulup o taraflardaki uzak medeniyetlere ulaşmıştır. Çin, Hint ve Sind’in sınırlarına ulaşip pençelerine almış ve nice yerleri zapt etmekle teselli bulmuşlardır. Doğu taraflarında nice nice durumları bilinmeyen adalar buldular ve bunların hepsini iradeleri ve tasarrufları altına alarak kuvvet kazandılar. İslam ahalisi ise söz konusu edilen topluluğun bu haline, gaflet, küçümseme ve dikkatsizlik içinde kayıtsız kaldı”*¹⁶⁵.

¹⁶⁰Uğur Kurtaran, “Sultan Birinci Mahmud Dönemi (1730-1754) Islahat Hareketleri”, Journal of Turkish Studies, C. 8, S. 2, Ankara, 2013, s. 173.

¹⁶¹BOA, AE.SMHD.I., 86-5865, (H-27-04-1144/ M-29-10-1731).

¹⁶²Hayta, Ünal, 2003, s. 41-42.

¹⁶³Karagöz, 1995, s. 183.

¹⁶⁴Palmer, 1995, s. 66-67.

¹⁶⁵İbrahim Müteferrika, 1990, s. 50-51.

1.2.5. III. Mustafa Dönemi

III. Mustafa dönemine gelindiğinde ise hala padişah tarafından Batılılaşma ihtiyacı sezilmekte ve girişimler düşünülmekteydi. III. Mustafa da ordunun artık işe yaramazlığı konusunda karar kılmıştır. Fakat ocakta bir ıslahat girişiminin yeniçeriler tarafından kabul edilmeyeceğinin de bilincindeydi. Bu yüzden yine yeniçeri ocağı olduğu gibi bırakılmakta ve tüm ıslahat girişimleri topçu ocakları üzerine yoğunlaştırılmaktaydı. Yine Avrupa'dan yardımcı uzman getirme konusu gündeme gelmişti. Bu kez gelen kişi ise Baron de Tott olacaktır¹⁶⁶.

III. Mustafa dönemi teknik yeniliklerin yanında birçok ilim alanında da ilerleme kaydetmek çabasında olunan bir dönemdir. III. Mustafa, Avrupa'dan birçok alanda kitap getirterek çeviri işlemlerini yaptırmış ve eğitim alanında kullanmıştır¹⁶⁷. Ayrıca III. Mustafa, Avrupa'nın başarısının yıldızlar sayesinde olduğunu da düşünmekteydi. Avrupa'dan bu konuda da yardım istediği görülmektedir¹⁶⁸.

Yeni bir uzmanın gelişiyle hem yenileşme hareketlerinde bir hızlanma hem de geleneksel yapı da bir değişme göze çarpmaktadır. Baron de Tott'un iyileştirme çabaları ile topçu ocağında Avrupai tarzda girişilen yenileşme hareketi hız kazanmıştır. Çağa uygun toplar dökülmek ve cephede başarı sağlayabilmek adına eski usuller terk edilip Avrupa tarzında dökümhane kurulmuştur. Donanmada da aynı sıkıntılar göze çarpmaktadır. Avrupa teknikleri ile eş değerde bir eğitime ihtiyaç duyulduğu aşikardır. Bu gözlemlerle yola çıkılarak 1773 yılına gelindiğinde Mühendishane-i Bahri Hümayun kurulmuştur¹⁶⁹.

1.2.6. I. Abdülhamid Dönemi

I. Abdülhamid tahta geçtiğinde devleti kasıp kavuran çözümler herkesçe bilinmekte ve çözüm arayışı içerisine girilmekteydi. Bir dizi iyileştirme çabasına şahit

¹⁶⁶Hayta, Ünal, 2003, s. 49.

¹⁶⁷Karagöz, 1995, s. 183.

¹⁶⁸İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar IV. Cilt I. Bölüm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 343.

¹⁶⁹ Hayta, Ünal, 2003, s. 50.

olunan bu dönem reformist bir tavırdan ziyade eskiyi geri kazandırma yolunda atılmış nasihatvari adımlar olarak tanımlanabilir¹⁷⁰.

I. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti son derece perişan bir halde idi. Yaşanan savaşlar Osmanlı Devleti'nin aleyhinde sonuçlanmakta girişilen iyileştirme çabalarının somut neticeleri alınamamaktadır. Yeni padişah bu zamana kadar girişilen hareketin daha fazlasına hız kesmeden devam edilmesi gerekliliğinin bilincindeydi. Bu amaçla Batı'nın havasını solumuş teknolojisini ve disiplini yaşayarak görmüş uzman eline daha fazla ihtiyaç duyulduğunu hissetmekteydi. Bu his ile birlikte hareket etmiş olacak ki modernleşme hareketinde yeni bir sürecin başlamasına vesile olmuştur. Bu süreçten sonra gelen yabancı uzmanların muhtedi olma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Nitekim bu durumun ilerleyen süreçlerde toplum algısına da etki etmesi muhtemeldir¹⁷¹.

I. Abdülhamid dönemi için yabancı kaynaklarda aktarılan bilgiye göre yeniçerilerin o dönemki serkeş tavırları ve yangınlardaki şüpheli izlenimleri dolayısıyla farklı bir ordu kurulması fikrinin geliştiği yönündedir. Fakat o dönemki olaylar ne yazık ki yeni bir ordu kuracak şartları oluşturmamaktaydı¹⁷². Sürat topçuları ocağının mevcudiyeti artırılmış, hendesehaneler genişletilmeye özen gösterilmiş, yeniçeri ocağında ıslah için disiplinsiz tavır sergileyenler ocaktan atılmış ve yeni silahlar ile talim yapma zorunluluğu getirilmeye çalışılmıştır¹⁷³.

I. Abdülhamid aynı zamanda tımar sistemini de yeniden şekillendirmek istemekteydi. İyileştirme politikası güderek eski nizamı yerine getirme kaygısı duyuyordu. Uyulması gereken kurallar dizisi şeklinde fermanlar yayınlansa da ne yazık ki tımar sistemi için düşünülen ve planlanan iyileştirme politikaları kendine yer bulamamıştır. Donanmada da ihtiyaç duyulan düzenlemelere girilmişti. Avrupai tarzda gemi inşası yapılmaya başlanılarak, donanma askerleri ve subaylarına daha iyi bir eğitim vermek adına sürekli talim ve egzersiz ile birlikte teknik eğitimi karşılayacak kışla anlayışı ortaya çıkmıştı¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Fikret Sarıcaoğlu, Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 188-189.

¹⁷¹ Hayta, Ünal, 2003, s. 55-56.

¹⁷² Sarıcaoğlu, 2001, s. 191.

¹⁷³ Karagöz, 1995, s. 185-186.

¹⁷⁴ Hayta, Ünal, 2003, s. 57-59.

I. Abdülhamid dönemi Osmanlı donanması ve teknik eğitimi açısından son derece parlak girişimlerin bulunduğu bir dönem olarak yerini almıştır¹⁷⁵. Kuşkusuz I. Abdülhamid döneminde yenileşme hareketlerinde göze çarpan en büyük adım Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun olmaktadır¹⁷⁶.

Osmanlı Devleti'nde askeri alanda yapılan iyileştirme çabaları net bir düzlemde girişilen hareketler değildi. Bir ocakta yenileşme ihtiyacı var ise ona uygun yöntemlerle işe girişilmesi mümkün olmuyordu. Islahat şahısların ya da kurumların çıkarları zedelenmediği sürece gerçekleştirebilmekteydi. Osmanlı Devleti, donanma ve topçu birliklerinde giriştiği ıslahat hareketlerine ne yazık ki yeniçeri ordusunda girişememekteydi. Bu alanda yapılan hareketler daha çok eskiyi tekrar etmeye çabalamaktan başka bir şey değildi¹⁷⁷.

1.2.7. III. Selim Dönemi

III. Selim döneminde girişilen yenileşme hareketleri bir öncekilerden daha farklı bir hava estirmektedir. Yenileşmenin sadece şekli ve fiziksel görünümünün ardından zihinsel görünüme kaydığı ve bununla da uzun ömürlülüğün yolunu açmayı planladığı söylenebilir. Askeri anlamda daha önce başvurulamayan yöntemlerin her ne kadar başarısız olsa da bundan sonraki süreçlere basamak olmasından dolayı mahiyeti büyüktür¹⁷⁸.

III. Selim, çocukluğunda çözülme sürecinde tahta çıkan diğer padişahlara nazaran daha farklı bir hayat yaşamıştır. III. Mustafa'nın şehzade Selim'i kendisiyle birlikte devlet ile alakalı birçok meselede yanında bulundurması şehzadenin karakterine etki edecek sonuçlar doğurmuştur. Topçu birliklerinde gerçekleştirilmeye çalışılan birçok ıslahat hareketi ve eğitimini III. Selim şehzadeliği esnasında takip etmekteydi¹⁷⁹.

III. Selim'in babası ile yapmış olduğu bu teftişler, takipler ve idare kayıtları nitekim onun zihninde devlet yönetimi ve ıslahat fikirleri gibi olguları şekillendirmiştir.

¹⁷⁵ Shaw, 2008, s. 13.

¹⁷⁶ Sarıcaoğlu, 2001, s. 190.

¹⁷⁷ Shaw, 2008, s. 15.

¹⁷⁸ Hayta, Ünal, 2003, s. 92.

¹⁷⁹ Shaw, 2008, s. 16.

III. Selim için yenileşme girişimleri adeta babasının mirasını yaşatmak ve genişletmek anlamına gelmekteydi¹⁸⁰.

Şehzadeliği esnasında XVI. Louis ile mektuplaşarak ülkenin gidişatı konusunda girişeceği adımlarda Batı yanlısı politikalar izleyeceğini kanıtlamaktadır. Meşveret Meclisini kurarak ıslahat hareketlerinde bireysel bir yol çizmeyeceğini dışarıdan her türlü fikre ve rapora açık olduğunu da göstermektedir. Bu hareket onun aslında girişeceği ıslahatların uzun ömürlü ve geçerli olmasını arzuladığını kanıtlamaktadır. Sadece padişah eliyle izlenmiş bir yoldan ziyade devlet kurumuna ait ve yönetimin izlediği bir hareket olmasını dilemektedir¹⁸¹. III. Selim, ıslahat girişiminde devlet ileri gelenlerinden yenileşme ile ilgili layihalar istemiştir¹⁸². Bu durum III. Selim'in giriştiği ıslahatlarda destekçi aramasından kaynaklanmaktadır. Keskin ıslahat girişimlerine şahıslar kendilerini dahil edilmemiş hissettikleri takdirde muhalefet cüppelerini giymekten geri kalmayacaklardır. Gelen layihalar incelendiğinde muhafazakar yöntemler bir de tamamen devrimci yöntemler göze çarpmaktadır¹⁸³. III. Selim, devrimci görüşten yana tavır alacaktır¹⁸⁴. Nizam-ı Cedid olarak adlandırılan ve yenileşme alanında en cesurca girişimleri tanımlayan hareketler III. Selim ile birlikte gerçekleşecektir. Yapılan araştırmalar kelimeyi kavram olarak Fazıl Mustafa Paşa ile bağdaştırmaktadır. İçeride gerçekleşecek yeni düzenlemeler için kullanılmış olduğu tespit edilmektedir¹⁸⁵.

Modernleşme çalışmalarının en net hissedildiği donanmada Avrupalı tarzda düzenlemeler yapılmakla birlikte gemilerin daha önceleri karada inşa edilip sonrasında denize sürülmesi söz konusuydu. Bu yöntem gemi henüz kullanıma açılmadan tahribata uğramasına ya da verimli inşa edilememesine sebebiyet vermektedir. Bu dönemde modernleşme çalışmaları ile birlikte tersanede havuz yöntemine geçilmiştir¹⁸⁶.

¹⁸⁰ Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hat-tı Hümayunları- Nizam-ı Cedit- 1789-1807, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 12.

¹⁸¹ Hayta, Ünal, 2003, s. 67-70. Ayr. Bkz. BOA, A.DVNSNMH. d.00004, 22-23.

¹⁸² Karaman, 2018, s. 68.

¹⁸³ Karal, 1988, s. 35-37.

¹⁸⁴ Şimşek, 2006, s. 99.

¹⁸⁵ Hayta, Ünal, 2003, s. 65.

¹⁸⁶ İdris Bostan, Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri Tersane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 70. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 362-45, (H-29-12-1214/ M-24-05-1800).

Koca Yusuf Paşa'nın Rus Savaşı'nda elde ettiği esirler yeni silah ve Avrupai tarzda talimlerle komutanların eğlence anlayışına dönüşmüşlerdi. Bu grup yaptıkları talim gösterilerinde izleyenleri etkilemekteydi. Lakin yeni bir ordu oluşturmak fikrinden uzaktı. Daha çok komutanların eğlenceleri için kullanılmaktaydı. Sonraki dönemde Nizam-ı Cedid askerinin çekirdeğini oluşturacaklardır¹⁸⁷.

III. Selim, askeri alanda daha keskin bir ıslahatın gerekliliği konusu üzerinde durmaktaydı. Bu yüzden devlet adamlarından askeri anlamda yapılabilecek yenileşme hareketlerine dair layihalar istemişti. Bu doğrultuda Nizam-ı Cedid adı verilen ordu kuruldu. Mısır'da Napolyon birliklerine karşı başarılı bir direniş sergilemesi sonucu bu ordunun sayısının ve varlık sahasının artırılması yoluna gidildi. Anadolu ve Rumeli'de Nizam-ı Cedid ordusunun ortaları kurulmaya başlandı. Bunlarla birlikte yine diğer ocaklarda da ıslahat girişimlerine devam edilmekteydi. Barut üretiminde de eski yöntemlerden uzaklaşılarak yeni uzmanlar vasıtası ile batılı tarzda üretim sağlanmaya başlandı. Bu konuda başarılı bir performans sergilenmiş olacak ki barut ithalinin kalkmasına ve bir süre sonra ihracına başlamasına sebep olmuştur¹⁸⁸.

Nizam-ı Cedid ordusu Mısır'da başarı sağlayınca Anadolu'da da etkinliği arttırılmak istenmiş fakat halk bu konuya isyanlarla cevap vermiştir¹⁸⁹. III. Selim Türklerden oluşturduğu Nizam-ı Cedid ordusunun kısa sürede Mısır'daki başarılarından sonra sayılarını arttırmak yoluna gidecektir. Lakin yeniçeri ordusu elde edilen başarılar ve genişlemeler karşısında huzursuz olacaktır. Nitekim isyana kalkıştıklarında yeni ordu kendisini de sultanı da koruyamayacaktır¹⁹⁰.

Lale Devri'nde açılan geçici elçilik kurumunun III. Selim dönemine geldiğinde ise daimi olarak devam etmeye başladığı görülmektedir. Ne yazık ki III. Selim döneminde ilmiye alanında ki iyileştirme çabaları sonuçsuz kalacaktır. Medreseler ve ulema III. Selim'e taraftar olmadığı gibi ona muhalefet etmekten de geri durmayacaktır¹⁹¹.

¹⁸⁷ Shaw, 2008, s. 169.

¹⁸⁸ Hayta, Ünal, 2003, s. 70-76.

¹⁸⁹ BOA, TS.MA.e., 882-11, (H-29-12-1218/ M-10-04-1804).

¹⁹⁰ Shaw, 2008, s. 170-184.

¹⁹¹ Hayta, Ünal, 2003, s. 83-89. Ayr. Bkz. BOA, C.HR., 95-4714, (H-29-12-1207/ M-07-08-1793), BOA, C.HR., 85-4250, (H-13-07-1208/ M-14-02-1794), BOA, C.HR., 38-1896, (H-05-03-1208/ M-11-10-1793).

Osmanlı Devleti, çözölme sürecinde kurumların şekli itibarıyla ne derece bozulma yaşamışsa bunun daha fazlasını toplumun zihni algısında yaşamaktaydı. Rüşvet öyle bir noktaya gelmişti ki kişi bir göreve geliş sürecinde rüşvet verme zorunluluğuyla birlikte göreve geldikten sonra yine çeşitli isimler altında maddi bedeller ödemeye devam etmiştir. Sadece rüşvet değil toplum için cezai unsur kabul edilen olaylarda dahi sınıfsal ayrımlar göze çarpırmaktaydı¹⁹².

Osmanlı Devleti'nin modernleşme safhasının Batı eli ile gerçekleştirilmemesi gerektiğine dair düşünceler de mevcuttu. Birtakım aydın kimseler modernleşmek kavramının içeriğinin İslam'ın emekleri ile gerçekleşebileceğini ileri sürmekte ve bu düzlemde Batılılaşma fikrine karşı eleştirilerde bulunmaktaydı¹⁹³.

Osmanlı Devleti'nin bu çözölme sürecinde girişilen her türlü Batılılaşma hareketi toplumun isteği ve arzusu ile başlamamış sultanın ya da sadrazamların girişimleri ile gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda girişilen adımlar halk nezdinde kabul gören ve sahip çıkılan hareketler olmamıştır¹⁹⁴.

Avrupa, keşifler ile birlikte kendisine yeni sömürgeler ve kıtalar oluşturduğu için bünyesinde artan insan nüfusunu da bu yeni topraklara aktararak nefes alabileceği alan oluşturmaktaydı. Lakin Osmanlı Devleti için bu durum artık mümkün gözükmemektedir. Çünkü yayılma politikası artık işlerlik gösterememekte cephe de başarı sağlayamamaktadır. Bu noktada artan insan nüfusunu yönlendirebileceği yeni ve boş bir araziden mahrum kalacaktır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni ekonomik ve sosyal anlamda hasara uğratacaktır¹⁹⁵.

İyileştirme gayretleri ile girişilen yenileşme hareketlerinin karakterleri incelendiğinde Lale Devri'ne kadar geçen süreçte büyük bir devrimci işlemlerden bahsetmek pek mümkün değildir. Bu dönemde daha çok karşılaşılan sorunlarla eski düzenin devamını sağlayıcı prototipler oluşturmaktan ileriye gidilememiştir. Lale

¹⁹² Ariel Salzmann, Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 140.

¹⁹³ M. Cengiz Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 4, 1999, s. 280.

¹⁹⁴ Karagöz, 1995, s. 178.

¹⁹⁵ Fatma Acun, "Celali İsyanları", Türkler, (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara, 2002, s. 1277.

Devri'nde ise daha ciddi atılımlar gerçekleştirilerek yenileşme hareketlerinde büyük bir adım atıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁶.

Yapılmak istenen ıslahatların mali kaynağı yeniçeri ve ulemanın sahip olduğu maddi ayrıcalıklardan temin edileceğinden dolayı bu iki kurum da çıkarları zedelenmemesi için her türlü yenilik fikrinin karşısında yer almaktaydı¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Ejder Okumuş, “Osmanlı Devleti’nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları”, Türkler, (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), Yeni Türkiye Yayınları, C. 11, Ankara, 2002, s. 35.

¹⁹⁷ Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarcadan Tanzimat’a Islahat Düşünceleri”, İlmi Araştırmalar Dergisi, S. 8, İstanbul, 1999, s. 26.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT FERMANI ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİSİR ETKİSİ

2.1. Fransa'nın Mısır'ı İşgali

III. Selim, son derece büyük ümitlerle tahta çıkmıştı. III. Mustafa'nın yıldız ilmine ilgisi dolayısıyla doğumundan önceden itibaren yıldız haritaları ile geleceği hakkında birçok çıkarımlar yapılmaktaydı. Şanslı ve uğurlu sayılan dönemlerde doğmasa da saatler ile oynanarak dünyaya geldiği andan itibaren kendisine birçok kehanet yüklenmişti. Atası Yavuz Sultan Selim gibi bir padişah olması umulduğu için kendisine Selim adı verilmiş olduğu kaynaklarda geçmektedir. Fakat atası I. Selim zamanında Mısır fethedilip Osmanlı toprağı haline getirilmişken III. Selim zamanında işgale uğrayacaktı¹⁹⁸.

XIX. yüzyılda İngiltere ve Fransa sömürgecilik savaşında Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki toprakları üzerinde hakimiyet savaşı verecektir¹⁹⁹. Sömürge savaşlarında Fransa, İngiltere'nin Uzak Doğu'daki etkisini kırmak istemiş ve kendi çıkarlarına uygun düşecek toprakları gözüne kestirmişti. Bu noktada Mısır'ı işgale kalkışmıştır²⁰⁰.

Avrupalı Devletlerin sömürge savaşları ve çıkar durumları Osmanlı Devleti'nin dış politikasını şekillendirmişti²⁰¹. Fransa'nın Mısır işgali hem İngiltere hem de Rusya çıkarlarına ters düşmekteydi. Bu çıkar çatışmaları nitekim uluslararası arenada Osmanlı Devleti'ne ilginç müttefikler sağlamış olacaktı²⁰². Çıkar çatışmaları Osmanlı Devleti'ni Rusya ve İngiltere ile birlikte Fransa karşısında müttefik haline getirecekti. Osmanlı Devleti'nin o anki durumu Fransa'ya tek başına karşı koyabilecek seviyede olmadığından Fransa karşısında ayakta duramayacağını bilincindeydi. Bu farkındalık

¹⁹⁸ Yüksel Çelik, "Siyaset-Nasihât Literatürümüzde Nadir Bir Tür: Mısır'ın İşgali Üzerine III. Selim'e Sunulan Tesliyet-Name", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S. 22, İstanbul, 2010, s. 87.

¹⁹⁹ Durmuş Akalın, Cemil Çelik, "XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti", Journal of Turkish Studies, C. 7, S. 3, Ankara, 2012, s. 21.

²⁰⁰ Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, S. 2, 2008, s. 142.

²⁰¹ Halil Erdemir, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali Örneğinde Uluslararası İlişkilerde Realizm", Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 1, 2009, s. 198.

²⁰² Akalın, Çelik, 2012, s. 24.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasette kendisine yeni dostlar edinmesine sebep olacaktı. Bu noktada Fransa'nın Akdeniz'de güç elde etmesine karşı olan Rusya ve İngiltere, Osmanlı Devleti ile müttefik olacaktır²⁰³.

İngiltere ve Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne Fransa karşısında destek olmalarını sağlayan çıkarlar nihayetinde farklılıklar taşımaktadır. Rusya, Fransa'nın Balkanlar üzerinde elde ettiklerini temizleyerek kendi menfaatlerini hazırlamak istemektedir. İngiltere ise Hindistan'a gidiş yolu ile Mısır'ın zenginliği noktasında kendi çıkarlarını düşünmektedir²⁰⁴.

Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet'te Fransa'yı Mısır'dan çıkarmak için Osmanlı Devleti'nin izlediği politikalardan bahsederken Asım Efendi Tarihinde, bu konu hakkında yapılan yorumları eleştirmektedir. Asım Efendi, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya karşı İngiltere ya da Avrupalı bir devlet ile ittifak yapmasına karşı çıkmakta idi. Cevdet Paşa ise Osmanlı Devleti'nin o anki askeri ve ekonomik durumunu iyi bir şekilde tespit etmiş olacak ki Osmanlı Devleti'nin kendi çıkarları uğruna dışarıda müttefik aramasının mantıklı tarafını dile getirmektedir²⁰⁵. Asım Efendi, Fransa'nın Mısır işgaline karşılık Avrupalı devletler ile yapılacak ittifakı devlet için gurur kırıcı olduğunu eserinde şu şekilde aktarmaktadır:

*“...düvel-i Avrupa'ya göre Fransa aleyhine ittifakı iktiza etmekle, evvela kavm-i merkumun akviyayı husamasından olan Rusya ve İngiltere devletleriyle name-i ittifak, nüvişte-i sahife-i 'ahd ü misak olmak kavm-i merkuma mucib-i ırgam-ı ünuf-i kibr u gurur olacağı...”*²⁰⁶.

Fransa'nın, Mısır'ı işgalinin tarihi seyrine bakıldığında Fransa için Mısır'ın 1470'lerden sonra dikkat çeken bir mesele haline geldiği anlaşılmaktadır. Fakat İngiltere ile rekabet noktasında Mısır'ın, Fransa için mesele olması 1760'lı yıllardan sonra gerçekleşmektedir²⁰⁷. Fransa'da, Mısır için birçok zaman diliminde işgal durumu

²⁰³ Karal, 2007, C. 5, s. 30. Ayr. Bkz. Çolak, 2008, s. 143.

²⁰⁴ Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 64-65.

²⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, C. 6, İstanbul, 1974, s. 466-467.

²⁰⁶ Mütercim Ahmed Asım Efendi, Asım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809), Haz: Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, C. 1, İstanbul, 2015, s. 250.

²⁰⁷ Süheyla Yenidünya Gürgen, “Napolyon'un Şark Politikasını İhya Etmek: Horace Compté Sebastiani'nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801-1802)”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, S. 27, 2019, s. 90.

gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin yenileşme çalışmalarında bizzat bulunan Baron de Tott da Mısır için araştırma yapıp Fransa'ya bilgi sunan kişiler arasındadır²⁰⁸. Elde edilen raporlar ve araştırmalar sonucu Osmanlı Devleti'nin artık tamamen bitik olduğu kanısına varan Napolyon, Mısır'ı işgal etmekte bir beis görmemiştir. Mısır işgali, hem parçalanmakta olan Osmanlı Devleti mirasına konmak hem de İngiltere sömürgelerine ulaşmak açısından Fransa için büyük bir nimet gözüyle bakılmaktaydı²⁰⁹.

Fransa, Mısır'ı işgal etmeden önce işgalini geçerli bahaneler üzerine oturtabilmek amacıyla bölgenin nabzını ölçmektedir. Buna göre Mısır'da Osmanlı yönetimi sadece şekil itibarıyla gözükmemektedir. Gerçekte Kölemenler tüm etkiyi ve yetkiyi gasp etmekte halkı zor durumda bırakmaktadır. Fransa, bu noktada Osmanlı Devleti'nin dostu olarak bu konuyu açıklığa kavuşturmak ve Osmanlı Devleti'nin hakkı olan yönetimi yeniden Mısır topraklarında temin etmek için harekete geçmektedir²¹⁰.

Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Mısır'ın korunması için ekstra bir çaba sarf edilmesi gereken durumlar yaşanmamıştı. Osmanlı Devleti bu bölgede dışarıdan gelecek ciddi bir tehlike beklentisi içerisinde bulunmadığı için savunma açısından yetersizdi²¹¹. Osmanlı Devleti, Mısır'da askeri olarak güçlü bir kuvvet barındırmıyordu. Osmanlı Devleti'nin atamış olduğu devlet yöneticilerinin de fazla bir etkisi olduğu söylenemezdi. Fransız işgaline karşı koyacak tek kuvvet Kölemenler'dir. Ne yazık ki onlarda da Fransız birlikleri karşısında başarı sağlayabilecek teçhizat ve disiplin mevcut değildi²¹².

Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda Fransa'nın henüz İtalya meseleleri ile ilgilendiği sıralarda Osmanlı Devleti'ne Fransa'nın girişebileceği emeller konusunda uyarılarda bulunmaktaydı. Lakin Osmanlı Devleti için henüz o dönemde Fransa kadim dost, Rusya ise güven vermeyen düşman mahiyeti taşımaktaydı²¹³. İşgale kadar açık bir şekilde Fransa işgaline maruz kalacağı Osmanlı Devleti için uzak bir ihtimaldi. Çünkü

²⁰⁸ Enes Kabakçı, “Napoléon Bonaparte’ın Mısır Seferi (1798-1801)”, Nizam- ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim ve Dönemi, (Ed: Seyfi Kenan), İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 343.

²⁰⁹ Stanford Shaw, 2000, s. 362.

²¹⁰ Stefanos Yerasimos, 1977, s. 529-530.

²¹¹ Karal, 2007, C. 5, s. 27.

²¹² Akçura, 2019, s. 69-70.

²¹³ Karal, 2007, C. 5, s. 31.

Fransa'yı köklü bir dost olarak görmekteydi fakat hızlı bir düşmanlığa maruz kalacaktı²¹⁴.

III. Selim'in her ne kadar Fransız işgaline imkan vermeyen umutları olsa da yaşanan gelişmeler onu şüpheye düşürmekteydi. Bu şüphe payitahtta bulunan İngiliz ve Rus elçileri ile daha fazla görüşme yapılmasını sağlayacaktır²¹⁵. Rus elçisi, Fransa'nın hazırlık içerisinde olduğunu söyleyerek endişelendirmişti. Lakin Osmanlı Devleti'nde bulunan Fransız elçisi ve Fransa'daki Osmanlı elçisinin bu konudaki söylemleri ile Osmanlı Devleti kısmen rahatlamış ve bir işgalin mümkün olmayacağını düşünmüştü²¹⁶. Fransa'nın endişe verici hallerinden sonra İstanbul'da bulunan Fransa elçisine durumun izahı sorulmuştur. Kendisi aynen şu şekilde cevap vermiştir:

*‘Ben Osmanlı Devleti'ne yalan söyleyemem, otuz kırk yıldır Osmanlı topraklarında oturuyorum. Padişah önünde de iyilik etmem denenmiştir. Hiçbir şey bilmediğim meseleden nasıl haber vereyim? Ama Reis efendinin müthiş haberini ben de duydum. Bundan ötürü ben de üzüntü içindeyim. Daha önce İstanbul'da bulunan Obr dö Bayye'nin elçiliği zamanında Paris'e dönen Vantor adlı tercüman, bu kez Marsilya'ya gelip Tulon'da görevli olduğunu bana yazdı. Bana gelen mektubunda görev yerinin bilinmediğini, kendisi haber almadan önce benim haber alacağımı zannettiğini yazıyor. Onun görevle Tulon'a gelişi beni bir kat daha kuşkulandırdı. Zira Vantor Arapça ve Türkçe konuşur tercümanlardandır. İşte durum açık olarak budur. Bir şey bilemediğim için cevap veremiyorum’*²¹⁷.

Osmanlı Devleti, Fransa'nın emellerinin Mısır üzerine olabilme ihtimalini düşünürken gerekli önlemleri almakta gecikmiştir. Bunun bir diğer sebebi de Mısır'da Kölemenler ile zaten sorun yaşayan Osmanlı Devleti, alınacak tedbirlerin Kölemenler nezdinde kendi üzerlerine alınmasının yaratacağı kargaşalık ortamının oluşmasından duyulan endişedir²¹⁸.

Fransa, hazırlık içerisindeyken donanma için Arapça bilenlerden yararlanılması Osmanlı Devleti'ni Mısır'a bir işgal durumunu düşündürtmüş ne olur ne olmaz diyerek

²¹⁴ Gürgen, 2019, s. 92.

²¹⁵ Shaw, 2008, s. 333.

²¹⁶ Çolak, 2008, s. 146.

²¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, 1974, C. 6, s. 429.

²¹⁸ Akçura, 2019, s. 58.

Mısır'a bilgi göndermek adına görevli belirlenmiştir. Fakat bu bilgiyi götürecek kişi henüz Mısır'a ulaşmadan Fransız kuvvetleri, İskenderiye'ye gelmiştir²¹⁹.

Osmanlı Devleti'nin Fransa'daki elçisi, Fransa'nın donanma hazırlıkları Osmanlı toprağına değildir açıklamaları sonrasında yaşanan gelişmeler padişahı, elçiye 'Eşek Herif' söyleminden alıkoyamayacaktır²²⁰.

İngiliz birlikleri, Mısır'a haber göndererek Fransız işgalini haber vermişti. Fakat Mısır'a henüz İstanbul'dan haber gelmediği için bu yardım teklifi İngiliz işgalinin bir ön aşaması sayılarak reddedilmiştir²²¹. İngiltere'nin Mısırlılara yaptığı yardım teklifini Tarih-i Cevdet şu şekilde nakleder:

*‘Bizim dostça uyarılarımızı kabul etmiyorsunuz bari biz açıklarda duralım da kaleyi düşmandan muhafaza edelim. Siz yalnız bize su yetiştirin, parasıyla zahire verin’*²²².

Fransa, İngiltere'nin sömürgelerini ele geçirmek ve onu rakip sahasından çıkarmak niyetiyle Mısır'ı işgal etmişti. Osmanlı Devleti'ni endişelendirmemek adına da niyetinin tamamen dostça olduğunu bölgedeki Kölemenlerin etkisini kırmak istediğini dile getirmekteydi²²³. Halbuki bu süreçlerde Fransa, Osmanlı Devleti'nin en iyi dostu noktasındadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ve Fransa dostluğunun zirvesi yaşanmaktadır. Osmanlı Devleti, birçok yönden Fransa'nın desteklerini kullanmakta III. Selim modernleşme girişimlerini Fransa ayağı ile gerçekleştirmektedir. III. Selim henüz şehzade olduğu dönemlerde Fransa kralı XVI. Louis ile mektuplaşmakta, iyileştirme çabalarını bu kadim dostun kollarında aramaktadır²²⁴.

Osmanlı Devleti, Mısır'ın işgaline ihtimal vermediği için bölgede hazırlıksız bir vaziyetteydi. İlk etapta Fransa'ya savaş ilan etmekte tereddütlü davranarak bir süre ortamın nabzını ölçüp hazırlıklarını tamamlamaya çalışmıştır²²⁵. Bu amaçla yapılan toplantıda tedbirler konusunda görüşler tartışılarak en münasip olanlar acele bir şekilde

²¹⁹ Çolak, 2008, s. 146.

²²⁰ Çelik, 2010, s. 90.

²²¹ Çolak, 2008, s. 149.

²²² Ahmet Cevdet Paşa, 1974, C. 6, s. 436.

²²³ Akalın, Çelik, 2012, s. 25.

²²⁴ Çolak, 2008, s. 144.

²²⁵ BOA, TS.MA.e., 428-1213, (H-20-02-1213/ M-03-08-1798).

kararlaştırılacaktır. Ayrıca bölgede İngiliz donanması ile işbirliği içerisinde olunması gerektiğine dair ilgili kişilere haber gönderilmiřtir²²⁶.

III. Selim'in uyguladığı politika, kendisine müttefikleri sağladıktan sonra savaş ilan etmek olmuştur. Öte yandan kendi toprağını savunmak için dış kuvvetlere ihtiyaç duyuyor olması Osmanlı Devleti'nin o anki durumunu da gözler önüne sermektedir²²⁷.

Napolyon, işgal ordusuna kesinlikle Müslümanlara ve inancına dair saygısızlık emaresi gösterilmemesi gerektiğini her fırsatta yinelemektedir²²⁸. Napolyon işgalini gerekçelere dayandırırken bir yandan da halkın desteğini almaya çalışmaktaydı. Buna göre kendisinin, Allah inancına saygısı olduğunu söylemekte, Osmanlı Devleti'nin bayrağının inmeyeceğini dile getirmekteydi²²⁹. İngiltere'nin etkisini kırmak niyetinde olduklarını, sultan ile bir sorunları olmadığını, Osmanlı Devleti'nin içerisine düşmüş olduğu bu çalkantılı sürecin yankılarını en aza indirmek ve bölgedeki Kölemenlerin etkisini yok etmek amacı güdüldüğünü dile getirmekteydi²³⁰. Mısır işgali sonrası şehre asılan yazılarda Napolyon, Mısır halkına şu şekilde seslenmektedir:

‘‘Ey Mısır halkı... Ben buraya sizin haklarınızı korumak, o hakları ihlal edenleri cezalandırmak için geldim. Allah'a, onun Peygamberine ve Kuran'a olan saygım Memlüklerinkinden fazladır... Biz tüm gerçek Müslümanların dostuyuz. Müslümanlara karşı savaş açılmasını isteyen Papa'yı mahvetmedik mi? Yüzyıllar boyunca (Allah razı olsun) Padişah Hazretleriyle dost, onun düşmanlarıyla düşman olmadık mı? ... Herkes, ‘‘Padişahım çok yaşa!’’ diye bağırsın! Onun müttefiki olan Fransız ordusu da çok yaşasın! Memlüklerle lanet olsun! Halka mutluluk gelsin!’’²³¹.

Napolyon'un, Osmanlı Devleti'nin dostu olarak tavır sergilemesi Mısır halkı nezdinde olumlu bir intiba oluřturmuyordu²³². Fransa her ne kadar ilk etapta hoşgörölü tavır takınsa da halkın isyana kalkışır tavırları sonucunda şiddet eğilimi göstermek zorunda kalmış ve bölgedeki halkın şiddetsiz yola gelemeyeceğini dile getirmiřtir²³³.

²²⁶ Akalın, elik, 2012, s. 25. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 428-38, (H-29-12-1213/ M-03-06-1799), BOA, TS.MA.e., 428-37, (H-29-12-1213/M-03-06-1799).

²²⁷ olak, 2008, s. 142-143. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 674-6, (H-29-12-1213/ M-03-06-1799).

²²⁸ Palmer, 1995, s. 94.

²²⁹ olak, 2008, s. 150.

²³⁰ Shaw, 2008, s. 334.

²³¹ Palmer, 1995, s. 95.

²³² Kabakçı, 2010, s. 345.

²³³ Yerasimos, 1977, s. 534.

Fransız işgaline karşılık Mısır'da bulunan kuvvetler aralarındaki husumeti bir kenara bırakarak yaklaşık otuz bin asker ile memleketi, Fransa birliklerine karşı korumaya giriştiler²³⁴. Mısır'ın Valisi ve Kölemen beyleri aralarındaki husumetleri görmezden gelerek birlikte hareket etmenin Mısır'ın yararına olacağına karar vererek Fransız işgaline karşı birlikte oldular. Fakat Kölemen beylerinin ordularıyla Fransız ordularının bu süreçte iki kez karşı karşıya geldikleri ve her ikisinde de başarısız olarak geri çekilmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Fransız birlikleri Kahire'ye girmek için tüm engelleri aşmışlardır²³⁵. Piramitler Savaşı olarak adlandırılan karşılaşmada Fransa birliklerinin sayısı az olmasına rağmen başarı kazanmışlardır. Bunun sebebi düzenli ve talimli Batı askerinin karşısında Kölemen beylerinin düzensiz ordusunun başarı şansı olmayışdır²³⁶.

Ziyaname adlı eser, Kölemen Murad Bey maiyetindeki birliklerle beraber Fransız kuvvetleriyle çarpıştığında Murad Bey'in birlikleri Fransız kuvvetlerinin savaş sanatı karşısında korku ve şaşkınlıkla bozulmaya başladığını ifade eder. O esnada Nil nehrinden tekbir getirerek yardıma gelen birliklerin, düşmanın hepsini cehenneme göndermeyi arzuladığını aktarır. Bu birlikler son derece yiğitlik göstermekteydi lakin büyük bir kayıktaki barut mahzenine isabet eden ateş sonucu kayık, içerisinde bulunanlarla birlikte havaya uçmuştur. Bundan sonra Murad Bey'in birlikleri tüm savaş teçhizatını da geride bırakarak dağılmaya başlayacaklardır. Murad Bey ve bozguna uğramış birlikler Nil nehrinin batı tarafında bulunan Bulak Kasabası karşısındaki İn-Baba adındaki yere geldiler ve yine Nil'in kıyısından Beştil adındaki köye gelene kadar hendek kazdılar ifadeleriyle yiğitliklerinin karşısında düzenli ve talimli askerin maharetleri aktarılmaktadır²³⁷.

Fransız ordusuyla beraber Fransa'dan bilim insanları ve matbaa da getirilmişti. Çok geçmeden Napolyon, Mısır tarihini araştırmak için bir Mısır Enstitüsü kurmuştur:

“Askeri ve sivil hastaneler, kütüphane ve laboratuvarlar, veba ile mücadele amaçlı karantina istasyonları, tahıl öğretmek için yel değirmenleri ve kanalizasyon sistemleri inşa edilmiş, posta sistemi, sulama projeleri ve sokak aydınlatmaları gibi bir

²³⁴ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. III-IV, s. 202.

²³⁵ Çolak, 2008, s. 150-151.

²³⁶ Kabakçı, 2010, s. 343-344.

²³⁷ Darendeli İzzet Hasan Efendi, Ziyaname Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802), Haz: M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 67.

*dizi yeni proje de hayata geçirilmiştir. Ayrıca ilk defa Nil'in balıkları, Kızıldeniz'in mineralleri, deltanın florası ve çöl kumunun bileşenleri üzerinde de araştırmalar yapılmıştır. Bunun yanında, Fransızlar beraberlerinde getirdikleri matbaa makinesi ile bir sözlük ve bir dilbilgisi kitabı basmışlar, Mısır resim yazısı olan hiyeroglifin okunmasına ön ayak olmuşlar ve böylece Egyptology'nin doğmasına yol açmışlardır''.*²³⁸

Fransa'nın işgali Mısır'da var olan sistemde değişiklik yaşanmasına sebep olmuştur. Fransız eli ile oluşturulan yeni divanda Osmanlılık etkisi kendisini yitirmiş, Mısırlılarda yönetime katılma isteğini alevlendirmiştir²³⁹. Fransa'nın Mısır'ı işgali bir bakıma Mısır modernleşme döneminin başlamasına sebep olmuştur denilebilir²⁴⁰. Mısır topraklarında Arap alfabesiyle baskı yapan ilk matbaa girişiminin de yine Fransız işgali neticesinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu dönemde matbaadan çıkan ürünlerin çoğu halka propaganda yapmak adına basılan bildiriler olmakla birlikte birçok sağlık, eğitim, bilimsel ve ziraat içerikli yayınların da olduğu göze çarpmaktadır²⁴¹.

Fransa'nın işgali aynı zamanda Mısır milli duygularının fitilini de ateşleyecektir. Bu doğrultuda Arap ilim hayatında yenileşme başladığı söylenebilir. Bölgedeki Fransız çocuklar için okul açıldığı, gazete ve tiyatro ile Mısır halkının bu işgal sonucu tanıştığı görülmektedir. Modern çağa ait sanat atölyeleri, bilimsel çalışmalar yapan laboratuvarlar ve sosyoekonomik hayatı kalkındıracak fabrikaların Mısır'da Napolyon tesiri ile ortaya çıkarak Mısırlıları etkilediği anlaşılmaktadır²⁴². Napolyon'un, Mısır'a getirmiş olduğu bireysel ya da kurumsal modernitenin işgal sürecinde büyük bir etki etmediği lakin ilerleyen süreçler için bir başlangıç mahiyeti taşıdığı dile getirilebilir²⁴³.

İngilizler, Ebukır'da Fransız gemilerinin birçoğunu batırıp Mısır'da bulunan Napolyon kuvvetlerinin, Fransa ile tüm ilişkisini kesmişti²⁴⁴. İngiltere'nin Ebukır

²³⁸ Çolak, 2008, s. 148-152.

²³⁹ Shaw, 2008, s. 342-343.

²⁴⁰ E. Zeynep Güler, “‘Batılılaşma’ ve ‘Modernleşme’ Üzerine Düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S. 33, 2005, s. 147.

²⁴¹ Halil İbrahim Erol, “1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, C. 7, S. 2, 2020, s. 176-178.

²⁴² Nevin Karabela, Feyzettin Ekşi, “Arap Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 22, 2015, s. 186-187.

²⁴³ Güler, 2005, s. 147.

²⁴⁴ Çolak, 2008, s. 151-152.

yakınlarında Fransız donanmasına gerçekleştirdiği saldırı, Akdeniz’de Fransa etkisinin kaybolup İngiltere etkisinin başlayacağını ifade etmekteydi²⁴⁵.

Osmanlı Devleti, 1798 Eylül başında Fransa’ya resmen savaş ilan etmiştir. Napolyon, Mısır’da sıkışmış bir vaziyette halka işgalini haklı sebeplere dayandırmaya çalışmaktaydı. Lakin halk ekim sonunda Fransızlara karşı ayaklanmış bu ayaklanma ancak iki gün sonra kanlı bir şekilde bastırılmıştır²⁴⁶. 1799 yılının Ocak ayının ilk haftası Rusya ve 2 gün sonra da İngiltere ile Fransa’nın Mısır’ı işgaline karşı birlikte hareket edebilmek adına ittifak kurulduğuna dair anlaşma imzalanmıştır²⁴⁷.

Napolyon, İngiltere-Rusya-Osmanlı koalisyonu karşısında kendisini Fransa’yla iletişimsiz bir şekilde Mısır’da kısıtlanmış hissetmekteydi. İlerlemek istediği için Suriye üzerine yürümenin mantıklı olacağını düşündü. Bu esnada Osmanlı Devleti, Mısır üzerine yapacağı yönlendirmelerde karar kılmıştır. Buna göre Cezzar Ahmet Paşa, Köse Mustafa Paşa ve sadrazam Yusuf Ziya Paşalara gerekli görevler verilmiştir²⁴⁸.

Napolyon’un Suriye üzerine yaptığı girişim Fransız birlikleri ve Fransız işgalinin akıbetini değiştirecektir. Akka Kalesini birçok kez kuşatmasına rağmen Cezzar Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun başarılı savunmasından dolayı burada çok sayıda Fransız askeri telef olmuştur. Eğer Suriye’ye yönelmemiş olsaydı Fransa’nın Mısır’daki hareketi daha uzun soluklu ve farklı boyutta olacağına ilişkin haberler Fransız basınında yer almaktadır²⁴⁹.

Fransız birlikleri ile Cezzar Ahmet Paşa’nın Nizam-ı Cedid askeri ile desteklenmiş birliği Akka’da karşı karşıya geldi. Fransızların, Akka Kalesine gerçekleştirmiş olduğu girişimleri başarıya ulaşamadığı gibi salgın hastalıklar ile de uğraşmak durumunda kalmıştır. Napolyon, Akka’da yaşadığı başarısızlıkları da heybesine alarak Mısır’a dönmüştür²⁵⁰. Napolyon için Suriye seferi adeta sonun

²⁴⁵ Karal, 2007, C. 5, s. 30.

²⁴⁶ Çolak, 2008, s. 155.

²⁴⁷ Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1789-1908)”, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, (Ed: Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 85.

²⁴⁸ Çolak, 2008, s. 156.

²⁴⁹ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. III-IV, s. 203-204.

²⁵⁰ Çolak, 2008, s. 157-158.

başlangıcı mahiyetindedir. Akka Kalesini alamayışı ve büyük kayıplar yaşaması Mısır halkının gözünde kudretini ve şaşaasını yok etmeye başlamıştı²⁵¹.

Napolyon, Fransa'ya dönmeden önce Mısır'da milliyetçilik duygusunu işlemeye çalışarak Mısır Mısırlılarından politikasını gütmeye çalışacaktır²⁵². İlk etapta Osmanlı yanlısı bir politika izlerken Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya savaş ilan etmesi ile birlikte politika değişikliğine giderek Mısır'da milliyetçi girişimleri alevlendirmeye çalışmıştır²⁵³. Napolyon, Fransa'ya geri dönerken yerine General Kleber'i bıraktı ve dört ay sonrasında kendisinden bir yardım gelemmezse Osmanlı Devleti ile antlaşma yaparak ülkeyi terk etmelerini öğütlemişti²⁵⁴.

Napolyon, Mısır'ı terk ederken halefine yazdığı mektupta Fransa'daki işlerin kendisini beklediğini dile getirmektedir. Fakat halefi Kleber'in, dilinden dökülen tam tersi boyuttadır. Kleber'in bu durum karşısında sarf ettiği cümleler aşağıdaki gibidir:

‘Direktuvar üyesi yurttaşlar, başkomutan Bonaparte, daha önce kimseye haber vermeksizin Fransa'ya hareket etmiştir. Bana ayın 7'sinde randevu verdiği Reşit'te sadece (bıraktığı) yazıları buldum... General Bonaparte eldeki olağanüstü bütün kaynakları buraya geldiğimiz ilk aylar içinde tüketti. O zaman savaş salması olarak ülkenin verebileceği ne kadar vergi varsa hepsini toplattı. (Öyle ki) bugün böyle bir yola başvurmak, dışımızdan düşmanlarla sarılı olduğumuz böyle bir durumda, bir de daha ilk fırsatta (patlak verecek) bir ayaklanmayı (kendi elimizle) hazırlamak demek olacaktır. Bonaparte yola çıkarken, kasayı tamtakır bıraktı; ne bir kuruş para, ne de başka bir şey. Tersine, geride on iki milyon tutan bir de takıntı bıraktı; bu meblağ bugünkü şartlar altında bir yıllık gelirimizden fazladır. Yalnız ordunun bütününe takılan borç miktarı dört milyona ulaşmış durumdadır’’²⁵⁵.

Fransız işgali esnasında Osmanlı ordusundan karşılık verecek gruplar içerisinde olan Cezzar Ahmed Paşa ve sadrazam Yusuf Ziya Paşa arasında bir gerginlik vuku bulmuştu. Cezzar Paşa'nın, sadrazamın yöntem ve tekniklerine muhalefet ettiği anlaşılmaktadır. Bu muhalefetin ve desteksizliğin üzerine padişahın, Cezzar Ahmet Paşa'yı ihtar ettiğini ve sadrazamın emirlerine riayet etmesini dilediği görülmektedir.

²⁵¹ Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, C. 7, İstanbul, 1974, s. 31.

²⁵² Çolak, 2008, s. 159.

²⁵³ Gürgen, 2019, s. 136.

²⁵⁴ Çolak, 2008, s. 160.

²⁵⁵ Yerasimos, 1977, s. 538.

Ayrıca Napolyon'un Mısır'dan ayrılmasının altında da başka bir durumun söz konusu olup olmadığının araştırılmasını istemektedir²⁵⁶.

Akka hezimetinden sonra Fransız birlikleri, üzerine gelen Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratarak yıkılan itibarlarını yeniden toparlamaya başlamıştı. Köse Mustafa Paşa donanmayla birlikte Mısır'a gelmişti fakat Fransız kuvvetleri karşısında başarılı olamadılar ve Köse Mustafa Paşa düşman birliklerine esir düşmüştü²⁵⁷.

Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, orduyla birlikte El-Ariş'e geldiği esnada General Kleber, kendilerinin daha fazla yapacağı bir şey kalmadığına kanaat getirerek Osmanlı Devleti'ne antlaşma teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine Osmanlı, İngiltere ve Fransa arasında El-Ariş'te görüşme gerçekleştirildi. Tarih sayfalarına El-Ariş sözleşmesi olarak geçen belge Fransızların, Mısır'ı tahliyesini konu edinmektedir. Lakin İngiltere'nin karşı çıkarak Fransızların esir edilip İngiltere'ye getirilmesini istediği için anlaşmanın iptal olduğu ve savaş çanlarının yeniden çalmaya başladığı görülmektedir²⁵⁸.

Fransızların, Mısır'dan ayrılmaları söz konusu olmaya başladığında bu bilginin gizli tutulması gerekliliği üzerine Padişah, Sadrazama Hatt-ı Hümayun göndermiştir. Bunun sebebi ise İngiltere'nin devreye girerek bunu önleyecek girişimlerde bulunulmasından endişe duyulmasıdır²⁵⁹.

Anlaşmanın İngilizler tarafından iptal edilmesini Cevdet Paşa şu satırlarla aktarmaktadır:

‘...Perşembe günü kalenin teslimi kararlaştırıldığından Fransızların çoğu Cize tarafına gitmiş ve Mısır'da Kleber ile çok az kimse kalmıştı. O gece Amiral Smit'ten Kleber'e gelen mektupta, Mısır'ın boşaltılması için serdar-ı ekrem ile yapılan anlaşmanın İngiltere devleti tarafından kabul ve tasdik olunmadığı, bu sebeple İngiltere'den gelen talimata göre Fransızların Mısır'dan Fransa'ya dönmelerine izin verilmeyip hepsinin esir edilerek İngiltere'ye gönderilmekle görevlendirildiği bildirilmişti. Bunun üzerine Kleber çok kızgın bir halde derhal Generalleri ve bütün Fransızları toplayıp kendilerine mektubu okudu. Orada bulunanlar galeyana gelip esir

²⁵⁶ BOA, TS.MA.e., 428-44, (H- 29-03-1214/ M-31-08-1799), Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 428-45, (H- 29-03-1214/ M-31-08-1799), BOA, HAT, 86-3545, (H-29-12-1215/ M-13-05-1801).

²⁵⁷ Çolak, 2008, s. 159, Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 428-42, (H-16-03-1214/ M- 08-08-1799).

²⁵⁸ Çolak, 2008, s. 160-161.

²⁵⁹ BOA, TS.MA.e., 428-50, (H-10-07-1214/ M-08-12-1799).

olmaktansa burada ölmek daha iyidir diyerek İngilizlerin teklifini reddettiler. Kleber de askerin baş kaldırmaya başlayacağını, savaşı bırakıp Fransa'ya dönmek arzusunda bulunduklarını söyleyerek, ‘‘Ben bu anlaşmayı zaten sizin kararsızlık ve ızdırabınızdan dolayı kabul etmiştim’’ demişti. Buna karşılık ona ‘‘bizim için başka yol yoktur, hemen sadrazam’a bildir ki Şam hududuna davet etsin ve anlaşma şartlarına uyulacağına dair İngiltere devleti tarafından Smit’e yeni bir talimat getirsin, yoksa bizi buradan çıkarmak düşmanlarımızın pençesine teslim etmek demektir, bu takdirde biz de onunla savaşmaya mecburuz’’ diye cevap vermişlerdi’’²⁶⁰.

İlerleyen süreçlerde General Kleber öldürülmüş yerine General Menou geçmişti. İngilizler, savaşın seyrini bir an önce değiştirmek istedikleri için konuya tamamen dahil olmaya karar verdiler. İki ordu ile Mısır’a saldırma planı yapıldı. Bununla birlikte sadrazamın ordusu da çölden saldıracaktı. Bu noktada Fransızlar, üç ana ateş etrafında bölünmek durumunda kalmıştır. Yaşanan gelişmeler sonrasında Kahire’nin tahliyesine karar verilmişti. Kahire işgalden arındırılrsa da tam anlamıyla Mısır, düşman işgalinden kurtulmuş sayılamazdı. Çünkü diğer Fransız birlikleri, İskenderiye’de mücadeleye devam ediyordu. İngiltere ve Osmanlı müttefik birliklerinin, İskenderiye’de Fransız birliklerini abluka altına alması sonucu İskenderiye’nin de tahliyesi için görüşmeler başlamıştı²⁶¹.

Fransa’yı Mısır’dan çıkardıktan sonra yeni bir sorun meydana gelmişti. İngiltere bölgede hakimiyeti elinde tutmak istedi. Lakin bu Osmanlı Devleti’nin o anki zor şartlarına rağmen önüne geçilebilen bir sorundu²⁶². İngiltere, Mısır’dan ayrılmayı ertelemekte ve Osmanlı Devleti’ni endişelendirmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti, uluslararası denge politikasını kullanarak daha önce Fransa’ya karşı İngiltere ittifakını şimdi de İngiltere’ye karşı Fransa ittifakı ile dengelemek istemektedir. Böylece Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki gerginlik fazla uzamadan barış meselesi gündeme gelmişti. Nitekim Osmanlı Devleti adı geçen her iki devlete de Karadeniz’de ticaret imtiyazı vererek meseleleri sonuçlandırmıştı²⁶³.

²⁶⁰ Ahmet Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 96.

²⁶¹ Çolak, 2008, s. 162-173.

²⁶² Akalın, Çelik, 2012, s. 26. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 536-2, (H-16-02-1216/ M-28-07-1801).

²⁶³ Akşin, 2013, s. 86.

Kölemenlerden Murad Bey, Osmanlı Devleti'ne ihanet ederek Fransızlar ile ittifak girişiminde bulunmuştur. Niyeti Mısır'ın bir bölgesinde hakimiyetini devam ettirebilmektir. Osmanlı ordusu, Fransız birliklerini defettiğinde Mısır'da askeri olarak güçlü bir mekanizma oluşturacak ve Kölemen beylerinin hakimiyet sahası yok olacaktı. Bunu göze alamayan Murad Bey, Fransız birliklerinin daha fazla ilerleyemeyeceği noktalarda kendi hayat sahasını oluşturabilmek umudunu taşıyordu²⁶⁴.

İngiltere'nin de Mısır işgali esnasında Mısır'da Kölemen beylerle işbirliği yaparak onları yanlarına çekme girişimleri olduğu görülmektedir. İngiliz Generali'nin Osman Bey'e mektup göndererek Fransa'yı Mısır'dan çıkarmak için işbirliği yapmak istemek ve ayrıca bu işbirliği neticesinde Kölemen beyleri ile Osmanlı Devleti arasında da arabuluculuk görevini üstlenmek niyetinde olduklarını belirtmektedir²⁶⁵.

İngiltere'nin, Kölemen beyleri vasıtasıyla Mısır'da hakimiyet alanı oluşturmaya çalışması devlet ricali tarafından fark edilmekteydi. Bu konuda sadrazam, İngiltere ile iletişime geçerek bu gibi durumların iki devlet arasında bir kavgaya sebebiyet vereceğini ve İngiltere'nin, Mısır'ın iç işlerinden elini çekmesi gerekliliğini aktarmaktadır²⁶⁶.

Kölemen beyleri ilk etapta ülkeyi savunma politikası gütmüşse de sonradan kendi çıkarları doğrultusunda saf değiştirmişlerdir. Kölemen beylerinden Murad'ın Fransa yanlısı olduğu gibi İbrahim de İngiltere yanlısı olarak Osmanlı Devleti'nin arkasından iş çevirmeye başlamışlardır²⁶⁷.

2.2. Mısır Modernleşme Safhası

2.2.1. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Etkinliğini Kurma Süreci

Mısır, Osmanlı Devleti için en önemli memleketlerden biri olmakla beraber ne yazık ki bu bölgede sular bir türlü durulmamaktaydı. Fransızlar dönmüş olsa da bölgedeki Kölemen beyleri, Osmanlı Devleti için sorun mahiyeti taşımaktaydı. Osmanlı Devleti artık Mısır'da askeri olarak kendisini daha çok hissettirmesi gerekliliğini acı bir şekilde deneyimlemiş olmakla birlikte bu askeri ağırlık ile Kölemen beylerini de yok

²⁶⁴ Akçura, 2019, s. 81-82.

²⁶⁵ BOA, HAT, 85-3497, (H- 21-12-1215/ M-05-05-1801), 3.

²⁶⁶ BOA, TS.MA.e., 877-44, (H-14-08-1216), Ayr. Bkz. BOA, HAT, 87-3586, (H-19-08-1216/ M-25-12-1801).

²⁶⁷ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 116.

etmeyi arzulamaktaydı. Buna göre yeni valinin himayesinde askeri birliğin artırılmasına karar verilmiş ve Fransız işgali neticesinde ülkeye gelen askerlerden bir kısmı burada bırakılmıştır. Hayatın cilvesi bu olacak ki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın o dönem başında bulunduğu askeri grup da burada kalmaya devam edecektir. Mehmet Ali Paşa'nın başında bulunduğu grup Arnavut askerinden teşkil edildiği için Kavalalı Mehmet Ali'nin de Arnavut olduğu düşünülmekte fakat bazı kaynaklarda kendisinin Türk menşei olduğu yönünde kayıtlar mevcuttur²⁶⁸.

Mısır'dan, Fransız birlikleri çıkarıldıktan sonra valiliğe Hüsrev Paşa tayin edilmiştir. Fransız işgaline karşılık Anadolu'dan ve Rumeli'den birçok serkeş asker ve yeniçeri gönderilmişti²⁶⁹. Bu birliklerden bir kısmı Hüsrev Paşa'nın Kölemen beylerine karşı ülkeyi dengede tutabilmesi açısından burada bırakılmıştır²⁷⁰.

Avrupalı devletler ellerini Mısır üzerinden çekmiş olsa da Mısır'da henüz hava durulmamıştı. Çünkü Kölemen beylerine yeni birlikler katılmış ve daha da taşkın tavırlara bürünmüşlerdi. Vali Hüsrev Paşa, Kölemenlerle çatışma yaşamış fakat başarıya ulaşamamıştı. Sayıca fazla olmasına rağmen valinin birlikleri düzensiz, bıkkın ve isteksizdi. Bunun üzerine Mısır'da düzenli bir Nizam-ı Cedid askeri bünyesinde birlik teşkil edilmesi meselesi doğmuştu²⁷¹. Hüsrev Paşa, Kölemenleri etkisiz hale getirmek için merkezden düzenli asker istemekteydi. Lakin bu birliğin gelmesi uzun süreceğinden kendisi Mısır'da Levent çiftliğini andıran bir yer inşa ederek burada asker yetiştirme gayreti içerisine girmiştir²⁷².

Ortalık durulmuş gibi gözükmekte Fransızlar ayrılmış, Kölemen beyleri Said'e çekilmiş vaziyetteydi. Hüsrev Paşa'nın maiyetindeki askerler ile birlikte Mısır'da Osmanlı Devleti'nin arzuladığı güllük gülistanlık ortamı oluşturabilmesi beklenmekteydi²⁷³. Hüsrev Paşa hem kendi güvenliği hem de Mısır'ın güvenliği için düzenli bir birlik oluşturmaya çalışıyordu. Lakin bir süre sonra kendi birliğinin tamamlığına ikna olup Mısır'da bulunan serkeş askerin varlığını maddi olarak güç

²⁶⁸ Akçura, 2019, s. 89.

²⁶⁹ BOA, HAT, 158-6598, (H-23-10-1215/ M-09-03-1801).

²⁷⁰ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. III-IV, s. 208.

²⁷¹ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 193-194.

²⁷² Yüksel Çelik, Şeyhü'l- Vüzere Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 27.

²⁷³ Akçura, 2019, s. 89.

bulmaya başlamıştı²⁷⁴. Özellikle de bu askerlere maaş verilmesi hazineyi zorlamaktaydı. Hüsrev Paşa, Mısır'da Kölemenlerin sorun çıkarmayacağını düşünerek serkeş askerin hem silahının varlığı hem de maaş ödeme zorunluluğunun ortamdaki havayı gerdiğini düşünerek bu asker zümresinin Mısır'dan ayrılmasına karar vermişti. Fakat askerler eski birikmiş maaşlarını alamadığı için Mısır'dan ayrılmayı kabul etmeyeceklerdir²⁷⁵.

Kavalalı Mehmet Ali'nin, Mısır'a Fransız işgali üzerine Rumeli bölgesinden gönderilen askerlerin başında geldiği tespit edilmektedir. Esasında bu birliklerin başında bulunan kişi Kavalalı Mehmet Ali'nin kuzenidir. Fakat kendisi, Mısır'ın mevsim şartlarına aşina olmadığı için ayrılmak zorunda kalmıştır. Kavalalı Mehmet Ali'nin bu şekilde Mısır'da serüveni başlamıştır²⁷⁶.

Bazı kaynaklar bu paşanın esasında tüccar olduğunu kaydetmekte alışverişini yaptığı ürün genel itibarıyla tütün olarak geçmektedir²⁷⁷. 1769 Kavala doğumlu olan Mehmet Ali'nin babası kasabada bekçilik yapmakta kendisinin de çalışmış olduğu işler arasında postacılık, simsarlık gibi meslekler bulunmakta idi. Askerlik hizmetine başlamış olan Kavalalı, Mısır işgali karşısında Kavala kasabasından gidecek kuvvetin başında yer almaktaydı. Okuma yazma bilmemesine rağmen son derece zeki ve cesurdu. Bu yüzden hem asker arasında hem de halk arasında kendisine hemen nüfuz oluşturabilmekteydi²⁷⁸. Birçok kaynakta 1769 Kavalalı Mehmet Ali'nin doğum tarihi olarak geçmektedir. Bunun sebebi Mısır'da yabancılarla yapmış olduğu görüşmelerde kendisinin bu tarihi vermiş olduğudur. Lakin Mısır'da yapılan bir madalyada 1770 tarihinin olması iki tarih arasında karışıklığa sebebiyet vermektedir²⁷⁹. Kavalalı Mehmet Ali daha önce Fransız tüccarın yanında çalıştığı için onun Batı'ya ve Batı fikrine açık oluşunu vurgulayan kaynaklar vardır²⁸⁰.

Tüm Rumeli askerlerinin başı sayılan kişi Tahir Paşa olduğu halde askerlerin hepsi Kavalalı Mehmet Ali'yi baş saymakta, tüm işlerini o halletmekteydi. Tahir Paşa'nın, basit bir karakteri vardı. Bununla birlikte şeyh ve dervişlere düşkünlük

²⁷⁴ Karal, 2007, C. 5, s. 126.

²⁷⁵ Akçura, 2019, s. 90.

²⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 194.

²⁷⁷ Palmer, 1995, s. 101.

²⁷⁸ Karal, 2007, C. 5, s. 125.

²⁷⁹ Khaled Fahmy, Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına, Çev: Abdullah Yılmaz, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 15.

²⁸⁰ Akşin, 2013, s. 87.

göstermekteydi. Asker kısmı ile ilgilenmeyi bilmez, derviş dostları ile görüşmeden görüşmeye giderdi²⁸¹.

Hüsrev Paşa, Arnavut askerinin maaşını vermemekte ısrar ediyor üstelik tehditvari konuşmalar sergileyerek askerlerin memleketine döneceğini sanıyordu²⁸². Bazı kaynaklar Hüsrev Paşa'nın, Arnavut askerine bir miktar para ödediği geri kalan meblağı da yarın ödemek teklifini yaptığını ileri sürmektedir. Lakin askerler artık niyetlerinin para olmadığı kendisini istemediklerini dile getirerek kargaşaya devam ettiklerini aktarmaktadır. Bu durum birtakım kimseler tarafından galeyana getirildikleri yönünde yorumları destekliyordu²⁸³.

Hüsrev Paşa'nın, kendi maiyetindeki bir miktar düzenli sayılacak ordu ilk etapta Arnavut askerine karşı başarı sergilese de ne yazık ki yağmaya kalkışınca Arnavut askerinin bunları telef etmesine sebep oldu²⁸⁴. Hüsrev Paşa, asker karşısında dayanamayarak Dimyat tarafına kaçmıştır. Mısır ileri gelenleri Tahir Paşa'yı geçici vali atayarak bunu İstanbul'a bildirmişlerdir. Kölemenler ise durumu şaşkınlık ve kahkahalar ile izlemektedir. Tahir Paşa'nın da izni ile bir süre sonra Kölemenler, iç bölgelere doğru gelmeye başlayacaklardır. Mısır'da öyle bir hava mevcuttur ki kim kiminle dost kim kiminle düşman belli değildir. Üstelik üç gruba ayrılmış olan Mısır, her birinin eli silahlı birliği bulunmakta ve halkı huzursuz etmektedir. Bu gruplar Hüsrev Paşa'nın maiyetinde bulunan Osmanlı yeniçerileri, Osmanlı Devleti'nin işgal üzerine bölgeye göndermiş olduğu ve vali Hüsrev Paşa'ya isyan eden Tahir Paşa ve Kavalalı Mehmet Ali'nin maiyetindeki Arnavut askeri ve bir de Kölemen beylerinin birlikleri şeklindedir²⁸⁵.

Mısır'da bulunan yeniçeri grubu, Arnavut askerine karşı büyüklük taslamaktaydı. Onları kendilerinden daha aşağı konumda görmekte ve asıl ordu grubu olarak kendilerini kabul etmekteydiler. Lakin buna karşılık söz sahibi kişi artık Tahir Paşa olduğunda Arnavut askeri de yeniçeri grubu için aynı duyguyu beslemekteydi²⁸⁶.

²⁸¹ Akçura, 2019, s. 89.

²⁸² Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 278-279.

²⁸³ Çelik, 2013, s. 40.

²⁸⁴ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 280.

²⁸⁵ Akçura, 2019, s. 90.

²⁸⁶ Fahmy, 2020, s. 37.

Hüsrev Paşa'nın yaşamış olduğu bu durumda perde arkasındaki esas adam yine Kavalalı Mehmet Ali'dir. Fakat gerçek niyetini saklamakta son derece maharetli olan Kavalalı Mehmet Ali, Tahir Paşa'nın sorumlu olduğu izlenimini vermekte emellerini işlerken çok güvenilir ve sağduyulu hareket etmekteydi. Tüm serkeş askerler Kavalalı Mehmet Ali'nin sözünü amel bilmekte ve bundan asla geri dönmemektedir. Serkeş askerler Hüsrev Paşa'ya karşı ayaklandığı zaman Mısır halkına karşı hiçbir eziyet ve cefa göstermemiş, bundan özellikle kaçınmıştır. Askerlerin bu disiplinle hareket etmesi yine onun işidir²⁸⁷.

Hüsrev Paşa'nın tarafında sayılan yeniçeriler, Tahir Paşa'dan aylık istediğinde Tahir Paşa da Hüsrev Paşa'nın Arnavut askerine takındığı tavrı sergilemişti ve maaş isteyen Hüsrev'i bulmasını tembihlemiştir²⁸⁸.

Medine Muhafızı Ahmet Paşa, Mısır'da mola verdiği vakit yeniçerileri gaza getirerek Rumeli askerine ve Tahir Paşa'ya karşı ayaklanmalarına vesile olmuştur. Bu olay sonucunda yeniçeriler Tahir Paşa'yı öldürmüş ve Ahmet Paşa da derhal Hüsrev Paşa'ya haber göndererek Kahire'ye çağırmıştır. Kavalalı Mehmet Ali'yi de dizginleyebileceklerini düşünmüştür. Kavalalı Mehmet Ali, Kölemen beyleri ile anlaşarak Ahmet Paşa meselesini ortadan kaldırmıştır²⁸⁹. Böylece Mısır'da devletin adı sadece şekil itibarıyla kalmış söz sahibi ise Kavalalı Mehmet Ali ile Kölemen beyleri olmuştur²⁹⁰. Bu konuyu Cevdet Paşa şu şekilde aktarmaktadır:

‘Kısacası Mısır'da Mehmet Ali'nin emrinde bulunan askeri kuvvetin üstünlüğü ile yeniçerilerin kuvveti kırılmış ve Mısır ülkesi bu Rumeli askeri ile Kölemenlerin elinde kalmıştı. Yeniçeri taraftarı olanlar da birer birer Mısır'dan çıkarılmıştır. Böylece yalnız Rumeli askeri kalmış olup Mısır'ın idaresi üç kişinin yani İbrahim Bey, Berdisi ve Mehmet Ali'nin elinde bulunuyordu. Halkın önemli ve haklı bir işi çıkıp da Mehmet Ali'ye müracaat etse hemen işi görüldüğünden günden güne itibarı artmakta idi’²⁹¹.

Yeniçeri gruplarının alacaklarını istemek için Tahir Paşa'nın kapısına dayanması ve Tahir Paşa'nın onlara karşı umursamaz tavır sergilemesi tıpkı Hüsrev Paşa'nın Arnavut askerine takındığı tavırla benzeşmektedir. Nitekim ikisi de kendi bulunduğu

²⁸⁷ Akçura, 2019, s. 90.

²⁸⁸ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 286.

²⁸⁹ BOA, HAT, 57-2605, (H-05-03-1218/ M-25-06-1803).

²⁹⁰ Akçura, 2019, s. 91.

²⁹¹ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 292.

konuma ve emri altındaki askere son derece güven duyuyor ve umursamaz davranıyordu. Her ikisi de bu tavrından dolayı oturduğu koltuktan kalkmak zorunda kalmıştır. Biri öldürülerek biri de kaçarak²⁹². Tahir Paşa'nın ölümünden sonra Ahmet Paşa, Hüsrev Paşa'yı Kahire'ye çağırmişti. Bunun üzerine Kavalalı Mehmet Ali'nin tepkisi Tarih-i Cevdet'te şu şekilde açıklanmıştır:

“Tahir Paşa'nın bu şekilde öldürülmesi üzerine Ahmet Paşa durumu Hüsrev Paşa'ya bildirmiş ve hemen Mısır'a gelmesini istemişti. Sonra şeyhleri toplayıp onlara Mehmet Ali'yi itaate getirmelerini tembih etti. Onlar da varıp Mehmet Ali'ye bu emri bildirdiler. Mehmet Ali ‘‘Ahmet Paşa, Mısır Valisi değildir. Burada misafir bir adamdır. Onun Mısır'da bir alakası yoktur ama Tahir Paşa, Osmanlı Devleti tarafından Mısır'da muhafız tayin edilmişti. Bu sebeple biz ona itaat ederek onu kaymakam yapmış idik. Ahmet Paşa'da böyle bir durum yoktur. O, yeniçeriye alıp şehrin dışına çıksın, onları hazırlayıp görevine gitsin’’ diye cevap verdi. Şeyhler bu cevap ile onun yanından çıktılar’’²⁹³.

Kavalalı Mehmet Ali'nin, Ahmet Paşa'ya bu şekilde tavır takınması nitekim Mısır'daki emellerinin ilk pırıltısı olarak adlandırılabilir. Üstelik doğruluğu olmadığı halde Tahir Paşa'nın yetkiyi kendisine teslim ettiğine dair ifadeler kullanmıştır²⁹⁴. Hem Kölemen beyleri hem de Tahir Paşa ile Kavalalı Mehmet Ali'nin, Padişah'ın kulu olduğunu şekil itibarıyla sunmakta ama olayın iç yüzüne dalındığında ise kendi çıkarları için İstanbul'dan gelen emir ve yasakları hiçe sayan karakterler oldukları görülmektedir²⁹⁵.

Osmanlı Devleti'ni bu süreçte en çok üzen ve yıpratın konu Vehhabiler meselesi idi. Mekke ve Medine bölgesine yapılacak askeri hareket ya da erzak yardımı Mısır üzerinden gerçekleşmesi gerekiyordu. Lakin tam da bu esnada Mısır'ın kendi içinde bir türlü düzene oturtulamayışı Osmanlı Devleti'ni derinden üzmektedir. Bu yüzden Mısır meselesi acilen halledilmesi gerekmektedir²⁹⁶.

İstanbul, Mısır'da olup bitenden haberdar değildi. Olanlar öğrenilince acilen Mısır'a merkezden yeni bir şahsın vali olarak gönderilmesi kararlaştırıldı. Trabluslu Ali

²⁹² Çelik, 2013, s. 47.

²⁹³ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C.7, s. 286-287

²⁹⁴ Fahmy, 2020, s. 39.

²⁹⁵ Akçura, 2020, s. 91.

²⁹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 311.

Paşa adında bir kişi meseleleri en iyi kendisinin halledebileceğine dair beyanatlar vermesi sonucu Mısır'a vali olarak gönderilmiştir. Hüsrev Paşa'nın akıbetini öğrenen merkez kendisini yeni bir bölgeye görevlendirmişse de bu esnada Kölemenler kendisini çoktan esir almıştı²⁹⁷.

Ali Paşa, vali olarak atandığı Mısır için yola çıktığında ne Ali Paşa ne de İstanbul olan bitenden haberdar değildi İskenderiye'ye geldiğinde Mısır'daki karışıklığın boyutunu öğrenen Ali Paşa, Kölemenlere mektup gönderecektir. Kölemenlerin de bu mektuba karşılık açıklayacakları ve istekleri vardı. Olay akışı Tarih- i Cevdet'ten şu şekilde öğrenilmektedir:

“...devletin izni olmadıkça siz şehre girmemeliydiniz. Karşı gelme ve isyan etme hareketleri sizin rahatsız olmanızı gerektirir. Zira devletin kılıcı uzundur. Gücünüzün yetemeyeceği bazı kuvvetleri üzerinize gönderebilir. Trabluslu Ali Paşa'nın bu yazısına Mısır emirleri de şu cevabı gönderdiler: Hüsrev Paşa vali olalıdan beri merhametini rica ettikçe kuvvet ve şiddeti arttı. Mısır içinde oturmamıza izin vermedi. Sık sık üzerimize asker gönderdi. Cenab-ı Hak da bize yardım etti ve sonunda kendisi ile askeri arasına geçimsizlik ve ayrılık düştü. Aylıklarını vermediğinden üzerine yürüdüler. Tahir Paşa'nın yardımı ile onu Mısır'dan çıkardılar. Sonra Yeniçeriler ayaklanıp Tahir Paşa'yı öldürdüler. Asker birbirine girdi. Biz de önceden Tahir Paşa'nın isteği üzere yine Cizye tarafına gelmiştik. O öldürülünce memleket idaresiz kaldı. Halk askerin zulüm ve işkencesinden korktular. Alimler, şeyhler ve sözü geçen kimseler bize gelip yardım istediler. Biz de asker gönderip memleketin düzenini korumaya çalıştık...’’²⁹⁸.

Kölemenler, Hüsrev Paşa gibi birçok yüksek rütbeli kişiyi esir almıştır. Bu esaret boyunca kendilerine son derece iyi muamele sergilenmiş ikramdan kaçınılmamıştır. Kölemen beyleri merkezden affını isteyerek haklarını meşru bir zemine oturtmaya çalışmaktaydılar. Fakat bir yandan da işler kendi istedikleri gibi gitmediği vakitte merkezin yolladığı görevliyi esir almaktan ya da öldürmekten çekinmemektedirler²⁹⁹.

Trabluslu Ali Paşa için Cevdet Paşa'nın aktardıkları şu şekildedir:

²⁹⁷ Akçura, 2019, s. 92.

²⁹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 300-301.

²⁹⁹ Akçura, 2019, s. 93.

‘...1207 senesinde hacca gitmişti. Mekke’de söz konusu iki delikanlı ile günah işlere dalmış olduğundan Trablus hacıları gelip onu bu halde görünce durumu hac emiri paşaya bildirmişler ve çocukları elinden almışlardı. Kendisinin yüzüne tükürüp sakalını yolmuşlardı. Bunun üzerine Ali Paşa deniz yolu ile Süveyş’e gelmiş ve yine Murad beye sığınmıştı. Sonra Fransızlar Mısır’a geldiğinde Murad bey ile beraber savaşlarda bulunmuş, bir aralık oradan kaçarak serdar-ı ekrem Ziya Paşa’nın ordusuna girmişti. Osmanlı Ordusunun yenilerek geri çekilişinde Ziya Paşa bir rapor ile onu İstanbul’a göndermişti. O zamandan beri de İstanbul’da kalmış idi... Arabistan taraflarında bu şekilde kötü şöhret kazanmış ve uzun müddet Murad beyin yanında sürünmüş olan bir şahsın böyle zamanda Mısır Valisi tayin edilmesi hiç uygun değildi. Kendisi de bunu istememeliydi. Fakat Kölemenlerin henüz Mısır’a girmiş oldukları İstanbul’da bilinmiyordu. Mısır’da hala Osmanlı ordusunun sözü geçtiğini zannedip bu sayede Mısır’da yerleşebilirim zannediyordu’³⁰⁰.

Yeni vali Ali Paşa, Kavalalı Mehmet Ali’yi kendi tarafına çekerek Kölemenleri etkisiz hale getirmeyi planlıyordu. Lakin Kavalalı Mehmet Ali’nin ince siyaseti ile kendi kazdığı kuyuya kendisi düşmüştü. Kavalalı Mehmet Ali ve Kölemenler birleşerek Ali Paşa’yı ortadan kaldırmıştı. Osmanlı Devleti ise olan bitenden çok geç haberdar olmaktaydı. Belki de Mısır’a gönderilen kişilerin böyle basiretsiz olması bu yüzdendir. Neticede birçok olay gerçekleştikten sonra Osmanlı Devleti’nin aceleden birini görevlendirmesi gerekmekteydi. Ali Paşa’nın ölümünden habersiz olduğundan Vehhabi meselesinin halli için emir ve görevler gönderilmekteydi³⁰¹.

Mısır’ın yeni hakimleri Mısır’da Arnavut dışında yabancı asker barındırmak istemiyor hepsini çıkarıyorlardı. Bunun yanında yeni Arnavut askeri getirme girişiminde bulunulduğu kaynaklarda geçmektedir. Osmanlı Hükümeti bunun asla gerçekleşmemesi için fermanlarla önüne geçmeye çalışmıştır³⁰².

Mısır’a hakim Kölemen beyleri ve Kavalalı Mehmet Ali kalmıştı. Tam bu esnada bir süredir İngiltere’de bulunan ve hali hazırdaki Kölemen beylerinin zamanında kölesi bulundukları Elifi Bey çıkagelmişti. Elifi Bey’in gelmesi Kölemen beylerini rahatsız etmiş yeniden emir altına girmek endişesine kapılmışlardır. Kölemen beyleri bir

³⁰⁰ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 294-295.

³⁰¹ Akçura, 2019, s. 94.

³⁰² Çelik, 2013, s. 49.

tuzakla Elifi Bey'i ortadan kaldırmak isteyecekler ve birbiriyle dalaşmaya düşeceklerdir. Kavalalı Mehmet Ali bunu fırsat bilerek Mısır ileri gelenlerini ve halkı kendi tarafına çekmeye çalışacaktır³⁰³.

Elifi Bey, Bardisi'nin üzerine yürüdüğüne Bardisi, Kavalalı Mehmet Ali'den yardım istemişti. Kavalalı Mehmet Ali yine ince zeka örneği göstererek bu işi kendi lehine çevirdi. Önce Bardisi'yi askerin ödenmemiş maaşını vermesi gerektiğine ikna etti. Bardisi bu parayı bulabilmek için vergi artışına gitmişti. Nitekim bu, halk nezdinde hiç olumlu karşılanan bir durum değildi. Halk, Kavalalı Mehmet Ali'den yardım isteyince hem vergiyi kaldırdığını hem de isyan edenlerin affını duyurdu. Böylece Bardisi, halkın gözünden düşerken kendi adının halk nezdinde parıldamasını sağlamıştı³⁰⁴.

Kavalalı Mehmet Ali, birliklerini Kölemen beylerinin üzerine göndermiştir. Böylece Kavalalı Mehmet Ali ve Kölemenler en sonunda karşı karşıya gelmiştir. Kölemenler, Kahire'den çekildiğinde Kavalalı Mehmet Ali arzuladığı iktidara yaklaşmış ve Mısır'da tek söz sahibi olarak kalmıştır³⁰⁵. Kavalalı Mehmet Ali, Kölemenlerle olan savaşında onları tuzağa düşürerek bertaraf etmişti. Barışma teklifi sunarak kendisini aciz bir durumda göstermişti. Kölemen beyleri de buna inanarak Kavalalı'nın kolayca yola getirilebileceğini düşündüler. Fakat o hepsini bozguna uğratarak dağılmalarını sağladı³⁰⁶.

Bu esnada Mısır Valisi olarak Hurşid Paşa gönderilmişti. Kavalalı Mehmet Ali için tehlike çanlarının çaldığı söylenebilir. Çünkü bu zamana kadar Kavalalı Mehmet Ali hep perdenin arkasındaki adam olmakta, merkezden gönderilen kişilerin bertaraf edilmesinde Kölemenler ya da mevcut başka bir şahıs üzerinden yol almaktaydı. Lakin şimdi ortada Kölemenler de kalmamıştı³⁰⁷. Hurşit Paşa, kendinden öncekiler gibi bir oldubitti şeklinde davranmak istemediği için olayların iç yüzünü araştırmaya niyetlendi ve neticede tüm olayların arkasında Kavalalı Mehmet Ali'yi bulunca acilen Mısır'dan uzaklaştırılması gerekliliğine ikna olmuş ve işe koyulmuştu³⁰⁸.

³⁰³ Akçura, 2019, s. 94-95.

³⁰⁴ Shaw, 2008, s. 385.

³⁰⁵ Akçura, 2019, s. 94-95.

³⁰⁶ Ahmed Cevdet Paşa, 1974, C. 7, s. 360.

³⁰⁷ Akçura, 2019, s. 95-96.

³⁰⁸ Karal, 2007, C. 5, s. 126.

Kölemenler, Hurşit Paşa ile anlaşarak Kavalalı Mehmet Ali'yi ortadan kaldırmak istedi. Ancak Hurşit Paşa bu oyuna yanaşmadı. İlerleyen süreçlerde Kavalalı Mehmet Ali, Kölemenler üzerine yürüdüğü esnada Hurşit Paşa'nın arkasından iş çevirdiğini öğrenince Kölemenlerin ilerlemesine izin vermiştir. Hurşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği mektuplarda Mısır'da ortamın yatıştığından bahsetmekteydi. İstanbul ise duruma inanmış ve rahat bir nefes almıştı. Böylece artık Vehhabi meselesine eğilebilirdi. Fakat bu gerçek ortaya çıktığında Vehhabi meselesine bir an önce odaklanılmak istendiği için Mısır'ın acilen düzene kavuşmasını amaçladılar. Buna göre Mısır'da şu an en güçlü adayın Kavalalı Mehmet Ali olduğu kanısına varılmış ve Kavalalı Mehmet Ali Mısır Valisi ilan edilmişti³⁰⁹.

Kavalalı Mehmet Ali, Mısır'da kuracağı hakimiyeti ne İstanbul eli ne de Kölemenler eli ile gerçekleştirecektir. Çünkü her ikisinin de güvenli durmadığının bilincinde, her iki tarafın da onu Mısır'dan çıkartmaya niyetleneceğinin farkındaydı. Kavalalı Mehmet Ali, bu yolda kendisine Mısır halkı ve ulemasını alacaktır³¹⁰. Kavalalı Mehmet Ali'nin Hurşid Bey'i etkisiz hale getirip kendi valiliğine giden yolu açmasını Cevdet Paşa şu şekilde aktarmaktadır:

“...Safer ayının on üçüncü pazartesi günü birçok kimse mahkemede toplanıp oradan Mehmet Ali'nin yanına gittiler. Büyük bir kalabalık meydana getirip hep bir ağızdan bu memlekette Hurşid Paşa'nın valiliğini istemiyorlar, artık azli vacib oldu diye bağırıyorlar. Mehmet Ali, Ya kimi istersiniz dediğinde Seni isteriz, zira sende hayır ve adalet görüyoruz dediler. Mehmet Ali, bu söz üzerine önce çekingen davrandı ise de sonra razı oldu. Kürk ve Kaftan getirilip şeyhler tarafından Mehmet Ali'ye giydirildi. Bu olayların hepsi Mehmet Ali'nin hazırladığı politika oyunları idi”³¹¹.

2.2.2. Mısır Valisi: Mehmet Ali Paşa

Halkın ileri gelenleri, Kavalalı Mehmet Ali'ye gelip biz seni isteriz dediklerinde sanki tüm bu yaşananlar kendi planı değilmiş izlenimi vermek adına bu görevi kabul edemeyeceğini dile getirmiştir. Fakat ısrarlar sonucu kabul etmiştir. Bunun üzerine halk Hurşit Paşa'ya durumu izah etmek için gider. Lakin Hurşit Paşa bu durumu kabul etmez. Kendisinin Osmanlı padişahının emri ile burada bulunduğunu, bu kararı

³⁰⁹ Akçura, 2019, s. 96-97.

³¹⁰ Fahmy, 2020, s. 41.

³¹¹ Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, C. 8, 1966, s. 35-36.

vermenin halka düşmediğini ifade eder. Halk ve Hurşit Paşa'nın birlikleri arasında iki ay sürecek bir çatışma başlar. Nihayet merkezden yeni valinin ilanını içeren emir geldiğinde Hurşit Paşa çekilmek durumunda kalır. Bu ilgili ferman aşağıdaki ifadeleri içermektedir:

“Cidde'nin eski Valisi ve 20 Haziran 1805'ten itibaren, ulema ve tebaanın onayı ile Mısır(vilayetinden) Ahmed Paşa'nın (Hurşid) azledilmesi üzerine Mısır'ın şimdiki Valisi Mehmed Ali Paşa'ya. Eski vali gerekli her türlü hürmet ve ihtimam gösterilerek İskenderiye'ye uğurlanacak ve (orada) başka bir vilayete tayini için emirleri bekleyecektir”³¹².

Mehmet Ali Paşa, Mısır'a vali olmuştu fakat henüz oturduğu yer sağlam değildi. Merkez için Mehmet Ali Paşa'nın valiliği biraz zoraki olmuştu ve kendisini orada bırakmaya da niyetleri yoktu. Nitekim bunun için Mehmet Ali Paşa'yı Selanik valiliğine görevlendirdiklerine dair bir emir gönderdiler. Kölemen beylerinin de eskisi gibi Mısır içlerine inebileceklerini dile getirdikleri emirde Mehmet Ali Paşa'ya karşı Kölemenlerin desteğini elde etmek istemekteydiler. Fakat Mısır ileri gelenleri bu teklifi kabul etmediklerini ve Mehmet Ali Paşa'nın valiliğinin devam etmesini istediklerini bildirdiler. Merkez bir halk isyanıyla uğraşmak istemediğinden oğlu İbrahim'in rehin olarak İstanbul'a gönderilmesi şartıyla kabul etmek durumunda kalmıştı³¹³.

Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır valiliği merkez için soru işaretleri ile doludur. Merkez, Mehmet Ali Paşa'yı daha önce yapılan atamaların başarısız sonuçlanması yüzünden bölgede istikrarın sağlanması Vehhabi meselesi için de son derece önem arz ettiğinden mecbur kalarak atamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın hem asker hem ulema hem de halkın gözünde valilik süresince çok da başarılı olamayacağı düşünülmektedir. Çünkü adı geçen gruplar, Paşa'yı alternatif gördükleri için istemekte aynı problemlerle karşılaştıklarında ona da isyan bayrağını çekecek konumdaydılar. Bu yüzden Mehmet Ali Paşa, Mısır'da konumunu sağlama alabilmek için çaba sarf etmek durumundaydı³¹⁴.

Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır'da giriştiği reform hareketleri esasında kendi iktidarını sağlama alacak ekonomik, siyasi ve askeri girişimleri denetleme çabasından

³¹² Fahmy, 2020, s. 47-48.

³¹³ Özge Özkoç, Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 60-61.

³¹⁴ Fahmy, 2020, s. 52.

kaynaklanmaktadır³¹⁵. Mehmet Ali Paşa, ola ki ilerleyen süreçlerde Mısır içerisindeki gruplar birbirine destek çıkararak kendisine karşı birleşme durumuna geçmesinler diye aralarını her zaman açık tutmak becerisini göstermiştir. Her grupta kendisine karşı diğer grupları kışkırtabilecek cesareti gösterme gücü olan şahısları birer birer etkisiz hale getirmiştir³¹⁶.

İngiltere, Fransa ile Mehmet Ali Paşa'nın arasındaki sıkı fıkı ilişkiden endişe duyarak İskenderiye bölgesine çıkarma girişiminde bulunmuştu. Amaç Fransa'nın, Mısır üzerinde söz sahibi olmasını engellemektir. Osmanlı Devleti, İngiltere'ye savaş ilan etmişti etmesine ama pratikte İngiltere ile çarpışacak vaziyette değildi. Bu esnada Osmanlı Devleti'nin, Rusya ile savaşıyor olması Mısır'a yapılacak herhangi bir askeri yardımın önünü kesmekteydi. Fakat Mısır'ın, İngiltere karşısında zafer elde etmesi nitekim Mehmet Ali Paşa'nın merkezde tebriklerle anılmasına ve oğlu İbrahim'in de rehinliğinin sonlanmasına vesile olmuştur³¹⁷.

İngiltere'nin işgal haberi geldiğinde Mehmet Ali Paşa, Kölemenlerle birlikte hareket etme fikrini benimsese de İngilizlerin Reşid'de önüne geçilmesi ile ne Mehmet Ali Paşa'ya ne de Kölemenlere gerek kalmamıştır. Fakat Mehmet Ali Paşa başarıyı merkeze kendi zaferi olarak sunacaktır. Bu başarı sonrasında dostunu İskenderiye Valisi olarak atamış ve yüzyıllardan beri gelen geleneği de bozmuştur. Bu hareket esasında bundan sonrakilerin habercisi mahiyetindedir³¹⁸.

2.2.2.1. Kölemenler ve Vehhabiler Meselesinin Çözümü

Mehmet Ali Paşa için Kölemenler adeta gerçekleştirmek istediği emeller önünde bir engel mahiyeti taşımaktadır. Bu noktada Kölemenler, Osmanlı'nın yeniçeri ordusuna benzetilebilir. Kölemenler de tıpkı yeniçeriler gibi askeri alanda yapılacak her türlü modernleşme hareketinin karşısında yer almaktaydılar. Kölemenlerin, kendi savaş yürütme teknikleri ve alışkanlıklarını bırakmaya niyeti yoktu. Bu yüzden Mehmet Ali

³¹⁵ Özkoç, 2015, s. 64.

³¹⁶ Fahmy 2020, s. 53-54.

³¹⁷ Özkoç, 2015, s. 62.

³¹⁸ Fahmy, 2020, s. 57.

Paşa'nın Mısır'da reform hareketine girişebilmesi için Kölemenlerin çaresine bakması gerekmektedir³¹⁹.

Mehmet Ali Paşa artık Kölemenler sorununa çözüm bulmaya karar vermiştir. Elifi Bey'in birlikleri ile çarpışmak için dakikalar kovalanırken Elifi Bey'in askeri, Mehmet Ali Paşa'nın ön saflarda belirmesinden ürkerek isteksiz davranmıştır. Bu iki grup arasında bir çatışma yaşanmaması üzerine Elifi Bey'in ağzından döküldüğü iddia edilen cümleler aşağıdaki gibidir:

*‘‘Ah Kahire, senin için yırtınan çocuklarının düştüğü hale bak: Onlar birbirinden o kadar uzak, dört bir yana savrulmuşken, yabani Türkler, Yahudiler ve rezil Arnavutlar topraklarına kurulup oturmuşlar. Gelirlerine el koyuyor, çocuklarıyla ve en kahraman adamlarınla savaşıyor, süvarilerinle dövüşüyorlar. Evlerini yıkıyor, saraylarında sefa sürüyor, oğullarını ve kızlarını kirletiyor, güzelliğini ve ışığını lekeliyorlar’’*³²⁰.

Mehmet Ali Paşa'nın, Vehhabi sorununu çözmek için buraya birlik göndermesi nitekim Mısır ordusunun da çözülmesine vesile olacaktı. Osmanlı Devleti için bir taşla iki kuş vurmak anlamına gelen bu durumda hem Vehhabi meselesini çözüme kavuşturacak hem de Mehmet Ali Paşa'nın askeri hareketinin önüne geçebileceklerdir³²¹.

Mehmet Ali Paşa da kendisini güvende hissetmemektedir. Her an Mısır'dan çıkarılma ihtimalini göz önünde bulundurur. Bundan dolayı Nizam-ı Cedid tarzında bir birlik oluşturmaya niyetlenir. Fakat askerinin muhalefeti ile karşılaşacaktır. Kendi askerinin buna yanaşmayacağını anlayan Mehmet Ali Paşa, Sudan'dan köle getirerek ordu oluşturmaya amaçlamaktadır. Fakat ne planlanan sayıya ulaşılabilmiş ne de elde edilenlerin sağlıklı bir şekilde Mısır'a ulaşılması sorunu çözüme kavuşturulabilmişti. Bunun üzerine Sudan fikri rafa kaldırılıp ordu için başka çareler aramak işine koyulmuştur³²².

³¹⁹ Arzu Ertuğrul, Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 55.

³²⁰ Fahmy, 2020, s. 60.

³²¹ Özkoç, 2015, s. 91.

³²² Fahmy, 2020, s. 86-88.

Mehmet Ali Paşa, Hicaz bölgesindeki Vehhabiler üzerine giderken kendisine isyan edip düzenli birlik olma yolunda ket vuran disiplinsiz askerini de bu şekilde ortadan kaldırmayı planlamaktaydı³²³. Ne gariptir ki II. Mahmud da Mehmet Ali Paşa da bu seferin sonunda paşanın askerlerinin telef olmasını kendi çıkarlarına uygun bulmaktaydı.

Mehmet Ali Paşa'nın valiliği esasen bölgedeki Vehhabi meselesinin bir an önce çözüme kavuşturulması dolayısıyla gerçekleşmiştir. Merkez, Mehmet Ali Paşa'yı Hicaz bölgesindeki mesele için sürekli sıkıştırmaktaydı. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın kafasını karıştıran daha farklı meseleler vardı. Mısır'da kendi hakimiyetini bölgesel olarak sağlamadan başka hiçbir şeye yoğunlaşmak niyetinde değildi³²⁴.

Elifi Bey ölmüş ve Mehmet Ali Paşa kendisini tek hakim saymaya bir miktar daha yaklaşmıştır. Ama ne yazık ki Mısır'da Kölemenlerin sayısı fazladır ve Mehmet Ali Paşa için hala baş ağrısı mahiyeti taşımaktadırlar. Paşa'yı sıkıştıran başka bir mevzu da merkezin Vehhabiler üzerine yürünülmesi hakkındaki emirleridir. Bu konuyu birçok kez erteleyen Mehmet Ali Paşa, şimdiki planı ile hem merkezin emrine uyduğunu hem de Kölemenler meselesini çözmeyi planlamıştır. İlk olarak oğlu Tosun Bey'i bu hareketin başına tayin ettiren Mehmet Ali Paşa, oğlu için Hicaz bölgesine gitmeden önce bir ziyafet tertip eder. Bu ziyafete tüm Kölemen beyleri davet edilecektir. Ziyafet Kölemen beylerinin katliamı ile sonuçlanmıştır. Diğer oğlu İbrahim Paşa'nın da bölgede uzun süre Kölemen temizliği yapması sonucunda Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın tek hakimi olarak kalmıştır³²⁵.

Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır ele geçirilince bu bölgedeki Kölemenler ortadan kaldırılmamış aksine orta yol bulunarak birlikte hareket etme amacı güdülmüştür. Ne yazık ki Kölemenler ilk andan itibaren Osmanlı Devleti için sorun kaynağı olmuştur. Fakat Mehmet Ali Paşa bu sorunu Kale Katliamı ile tamamen ortadan kaldırmıştır. İlk öncesinde İstanbul hakimiyeti gibi duran fakat ilerleyen zamanlarda kendi hakimiyeti olarak anılacak durumun şartlarını sağlamıştır denilebilir³²⁶. Cevdet

³²³ Khaled Fahmy, Paşanın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 39.

³²⁴ Kamuran Şimşek, "Mehmet Ali Paşa ve Vehhabiler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 21, S. 42, 2021, s. 28.

³²⁵ Fahmy, 2020, s. 61-65. Ayr. Bkz. BOA, C.DH., 182-9079, (H-22-01-1224/ M-09-03-1809).

³²⁶ Özkoç, 2015, s. 63.

Paşa Mehmet Ali Paşa'nın Kölemenlere uyguladığı Kale Katliamını şu şekilde yorumlamaktadır:

‘‘Aldanıp Mısır’a gelenlerine ikram etti. Bu ikramı da salhaneye giren koyuna ot vermek kabilinden bir hareketti’’³²⁷.

Hicaz bölgesinde, Vehhabiler üzerine yapılan harekette Tosun Paşa'nın elde ettiği başarılar Mehmet Ali Paşa'ya gazi unvanını getirecektir. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, Kavala'daki Taşöz kasabasının vergi hakkını üzerine almak isteyecektir. Bu hak ile de Kavala'da bir eğitim kurumu inşa edeceğine dair bir beyanat verir. Bu konuyu Khaled Fahmy şu şekilde aktarır:

‘‘Kendisini en büyük Osmanlı ekabirine eşit gören Mehmed Ali, adadan topladığı vergileri Kavala ve çevresinin yoksul kesimi için geniş çaplı bir eğitim altyapısı kurmakta kullanacağına söz verir. Yanıt olarak Sultan, Taşöz'den elde ettiği gelirle bir vakıf kurmasına izin verir. Bu vakfın kuruluş nedeni, bir ilkokul, bir ortaokul, bir imaret ya da fakir fukara için bir aşevi, bir cami ve bir hamam dahil, devasa bir eğitim teşkilatı kurmaktır. Bundan sonra bilinen adıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa İmareti, yüzden fazla öğrenciye konaklama, ücretsiz eğitim ve okul süresince yemek sağlama kapasitesine sahiptir. Bu, Mehmed Ali'nin kuracağı ilk ve neresinden bakılırsa bakılsın en büyük eğitim kuruluşudur’’³²⁸.

Taşöz adasının Mehmet Ali Paşa'ya mülk olarak verilmesini Cabi Ömer Efendi şu satırlarla aktarmaktadır:

‘‘Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa hazretleri, taraf-ı Mülükane'den, fi'l-asıl vilayeti olan Kavala Kasabası'na, bir cami'-i şerif binasına izin niyaz ve reca etmekle, cami'-i şerifin binasına izn-i humayun verilüp ve Taşoz nam cezireyi kendüye temlik ve ihsan ve cami'-i şerife irad-ı vakf olunmak üzere, aklam kayd ve senedatı kendüye irsal olunduğu...’’³²⁹.

³²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, C. 9, Ankara, 1966, s. 234.

³²⁸ Fahmy, 2020, s.77. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 693-56, (H-06-12-1224/ M-12-01-1810), BOA, HAT, 547-26987, (H-04-09-1225/ M-03-10-1810).

³²⁹ Cabi Ömer Efendi, Cabi Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani) Tahlil ve Tenkidli Metin, Haz: Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, C. 2, Ankara, 2003, s. 1029.

Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz adasını mülk olarak aldıktan sonra bahsettiği gibi direkt bölgede bir eğitim kurumunu vücuda getirmiştir. Adı geçen kurum altmış odalı bir derslane ve medrese karışımı bir kurumdur³³⁰.

Vehhabi meselesi bir süre sonra yeniden patlak verince diğer oğlu İbrahim bu iş için görevlendirilmiştir. İbrahim'in bölgede etkin başarılar elde etmesi nitekim Mehmet Ali Paşa'yı siyasi olarak bir üst noktaya taşımıştır. Ayrıca bu bölgenin valiliğine İbrahim'in getirilmesiyle birlikte Paşa'nın etkinlik alanının genişlemiş olduğu anlaşılmaktadır³³¹.

2.2.2.2. Mali Düzenlemeler

Mehmet Ali Paşa'nın ilk giriştiği hareket vergilendirme sistemidir. Osmanlı Devleti'nden önce iltizam sistemini kaldırarak hem köylü ile arasındaki aracıyı kaldırıp maddi anlamda rahatlamış hem de kendisi için ileride sorun teşkil etme ihtimali olanları ortadan kaldırmıştır. Ayrıca ulemanın da etkinliğini kırmak için mali kaynaklarını kesmiştir. Burada yapılan mali kesinti kendi hazinesine kaymasını amaçlamasından ziyade ulemanın mali anlamda gücü elinde tutarak, siyasi alanda nüfuzunu arttırmasının önüne geçmeye çalışmıştır³³².

Topraktan çıkan tüm ürünün alıcısı kendisi olduğu için devlet içerisinde daha önce görülmemiş bir zenginliğe ulaşmıştı. Bu zenginlik nitekim ona aklında bulunan tüm reformist hareketlerde uygulamaya koyulabilir rahat bir saha imkanı sunacaktır³³³. Mehmet Ali Paşa'nın karşısına ekonomik anlamda çok iyi bir fırsat çıkmıştır. Malta ve İspanya bölgesinde bulunan İngiliz askerlerinin, Napolyon savaşlarından dolayı açlık ve kıtlık ile karşı karşıya kalmış olmaları Mehmet Ali Paşa'nın bu birliklerle kendi tekeli haline getirdiği ürünlerin ticaretini yapma olanağını sağlamıştı. Böylece maddi anlamda zenginleşen Mehmet Ali Paşa, ulemaya karşı da güç sahibi olmuştur³³⁴.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kanallar yaptırarak üretimi sadece belirli mevsimler arasında işlemek zorunluluğunun önünü kapamış oluyordu. Pamuk ve şeker gibi farklı

³³⁰ BOA, Y.PRK.EV., 1-2, (H-24-06-1234/ M-20-04-1819), 1.

³³¹ Özkoç, 2015, s. 92.

³³² Özkoç, 2015, s. 65-66.

³³³ Fahmy, 2010, s. 10.

³³⁴ Fahmy, 2020, s. 58-59.

ürünlerin işlenmesi ile birlikte Mısır'da her mevsim toprak işlenmeye başlamış ve bu direkt olarak Mehmet Ali Paşa'nın himayesi altında gerçekleşmiştir³³⁵.

Mehmet Ali Paşa, kısa bir süre sonra elde ettiği tekelleşimle müthiş bir zenginliğe ulaşacaktır. Birçok bölgeden kendisi için gelen adamları sürekli sadık ve her isteğini yerine getiren karakterlerdir. Bir yabancı ile yaptığı sohbetle şunları dile getirmektedir:

*“Onların sadakatini daimi kılmak zorundayım. Bunu yapmanın yolunu, onları paraya ve hediyelere boğmakta ama mülk (tarım arazisi) ve dolayısıyla halk üzerinde kişisel nüfuz sahibi olmalarını engellemekte buldum”*³³⁶.

İngiltere'den gelen ürünlerin, Mısır'da alıcı buluyor olması kolaylığı Mısır ürünlerinin akıbetini zorlamaktaydı. Mehmet Ali Paşa, buna çözüm olarak yabancı ürünlerde vergi artışına gitti. Kısa bir süre sonra da Anadolu'da, Suriye'de ve diğer çevre bölgelerde Mısır ürününün talebinin arttığı görülmektedir³³⁷. Paşa, uluslararası ticaret ağı oluşturarak Avrupalılar ile ticari ve siyasi ilişkilerini de sıklaştırmış hem ekonomik anlamda hem de siyasi anlamda güvence oluşturmuştur³³⁸. Enver Ziya Karal Mısır ekonomisinde gerçekleşen değişimi şu satırlarla ifade etmektedir:

*“Bu çalışmalar neticesinde Mısır'ın geliri hızla arttı. Mehmet Ali, Kahire Paşa'sı olduğu vakit Mısır'ın geliri on üç bin kese idi. Valiliğinin ikinci yılında bu sayı on sekiz bin keseye, dördüncü yıl otuz beş bin keseye, sonraları dört yüz bin keseye yükseldi. Bu paranın ancak on iki bin kesesi İstanbul'a gönderildiği için, Mısır hazinesine pek çok para kalmakta idi”*³³⁹.

Mustafa Nuri Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın maddi gücünün hem reformist hareketlerinde hem de etrafına insan toplamada nasıl kullandığını şu satırlarla aktarmaktadır:

“...bağımsız devletlerde uygulanan kurallara ve geleneklere uygun olarak, savaş hazırlıklarına girişmesi, Osmanlı Sultanları katında iyi karşılanmayacağını doğal bulunduğunu göz önüne alarak, bu ters karşılanışın etkilerini gidermek amacı ile padişahın kendisine ve onun yakınları olan etkili devlet adamlarına ve öteki devlet ileri

³³⁵ Özkoç, 2015, s. 67.

³³⁶ Fahmy, 2020, s. 73.

³³⁷ Özkoç, 2015, s. 70.

³³⁸ Shaw, 2000, C. 2, s. 37.

³³⁹ Enver Ziya Karal, 2007, C. 5, s. 127.

gelenlerine, sürekli olarak büyük ve değerli hediyeler sunduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin her yerinden hacca giden bilginlere, şeyhlere ve ileri gelen kişilere paralar ve hediyeler verir, kimilerine de gizlice aylıklar ve yıllık ödenekler vererek, herkesin gönlünü kazanmaya çok büyük bir özen gösterirdi''³⁴⁰.

2.2.2.3. Modern Ordunun Kuruluşu

Mehmet Ali Paşa, sonunda hayalini kurduğu orduyu nasıl temin edeceğine karar kılmıştır. Bu da orduyu Mısırlılardan oluşturmaktır³⁴¹. Esasında Mehmet Ali Paşa, Mısır halkından bir ordu oluşturmaya sıcak bakmıyordu fakat şartlar bunu gerekli kılacaktır. Mısır halkının, düzenli ve zorunlu asker olması demek ekonomik dengelerde kayma yaşanması anlamına gelmekteydi. Toprakla uğraşan birçok Mısırlının askere alınması tarım alanında sıkıntı yaşatacaktı. Lakin diğer seçenekleri sonuçsuz kaldığından Antik Mısır döneminden itibaren askerlik görmeyen Mısırlılar, Mehmet Ali Paşa'nın ordusu için asker olmak durumunda kalmışlardır³⁴².

Mehmet Ali Paşa, modern orduyu kurarken baz alınacak subay ve komutanların da Avrupalı unsurlar olması gerektiğinin bilincindeydi böyle bir unsuru da Fransız birliklerinden kaçıp Mısır'a sığınan subaylardan temin edecektir³⁴³. Bir ordu kurmak, tek başına asker toplayıp onlara düzenli talim yaptırmaktan ibaret olmadığını Mehmet Ali Paşa nihayetinde bilmekteydi. Bundan dolayı ordu için eğitim verecek okul, askerin yaralarını saracak hastane ve ordunun her türlü ihtiyacını karşılayacak fabrikaların kurulması da gerekmektedir. Mısır'da bu alanlarda yapılan her girişim nitekim Mehmet Ali Paşa'nın kendi güvenliği için oluşturmak istediği orduya bağlı olarak kurulmuştur³⁴⁴.

Mehmet Ali Paşa, orduda yapacağı modernleşme hareketlerinde Nizam-ı Cedid ordusundan esinlenmekle birlikte Fransız ordu temasından da yararlanmıştır. Daha sonraları Süleyman Paşa olarak Müslüman olacak olan Fransız subay J. Seve'in Mehmet Ali Paşa'ya askeri alanda girişilen tüm modernleşme adımlarında öncülük

³⁴⁰ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. III-IV, s. 268.

³⁴¹ Fahmy, 2020, s. 98-100.

³⁴² Emre Karakaya, "Mehmet Ali Paşa Zamanı Mısır'da Askeri Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Dinamikleri ve Sonuçları (1805-1849)", Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, C. 6, S. 7, 2019, s. 294.

³⁴³ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, C. 2, İstanbul, 2000, s. 36.

³⁴⁴ Fahmy, 2020, s. 103.

ettiği görülmektedir³⁴⁵. Mehmet Ali Paşa'nın ordu düzeninde komutanlar Türk olurken emir altında bulunan askerler Mısır halkından seçilmektedir. Bu konu üzerine Mehmet Ali Paşa'nın şu yorumu yaptığı kaynaklarda geçmektedir:

‘Ben Mısır’da, İngilizlerin Hindistan’da yaptığından farklı bir şey yapmadım. Onlar Hintlerden kurdukları ordunun komutasını İngiliz subaylara vermişlerdi; ben de Türk subayların komutası altında Araplardan bir ordu kurdum... Türk daha iyi subay olur; çünkü yönetmeye ehil olduğunu bilir. Oysa Arap, Türkün bu bakımdan kendisinden daha iyi olduğu hissiyatına sahiptir’³⁴⁶.

Mehmet Ali Paşa'nın, yeni ordusunu oluşturmakta kullandığı unsurlar ne yazık ki oldukça uğraştırıcıdır. Halkın muhalefeti birçokları için ileride muhteşem ordu olarak anılacak ordunun oluşma aşamasında devletin denetleyici elinin ne denli uzun ve keskin olduğunu da gösterecektir³⁴⁷. Halk, Mehmet Ali Paşa'ya isyan ettiğinde henüz eğitimini tam anlamıyla tamamlamamış askerler memleketlerine kendi insanlarının üzerine gönderilmiştir. Nitekim bu durum askerin kendi akrabalarının saflarına geçme durumunu yaşattığı gibi oldukça hüznü anların yaşanmasını da doğurmuştur. Bu konuyla ilgili anlatılan olaylardan biri aşağıdaki gibidir:

‘Erbaşlardan birine kendi köyünde yaşayanların icabına bakması emredilmiş ve ne büyük bir talihsizliktir ki, karşısına isyancılara katılan kendi babası çıkmıştır. Babasını teslim olması için ikna edemeyen asker, onu oracıkta vurup öldürmüştür. Bu o denli dikkate değer bir olaydır ki, Kahire’deki Mehmed Ali’nin de dikkatinden kaçmamış ve o erbaşın terfi ettirilmesini emretmiştir’³⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nin, bu bölgede merkezi gücünü yüzyıllardır çok net bir biçimde hissettirememesi ile birlikte sadece çiftçilik üzerine yoğunlaşmış ve disiplinsiz bir halk profili mevcuttur. Mehmet Ali Paşa, bu noktada devletin aşırı despot yüzünü göstererek merkezi bir sistem oluşturmak zorunda kalmıştır³⁴⁹.

Mısır halkı ne askerliğe ne de orduya dair bir amel bilmezdi. Fakat zoraki bir şekilde toplanıp orduya yazılmaktaydılar. Ne kaçmak ne de isyan etmek bir çözüm

³⁴⁵ Gilbert Sinoue, Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 167-170.

³⁴⁶ Fahmy, 2020, s. 103.

³⁴⁷ Ertuğrul, 2018, s. 72.

³⁴⁸ Fahmy, 2020, s. 105.

³⁴⁹ Karakaya, 2019, s. 294.

üretmiyordu. Bir zaman sonra erkekler askerlik görevini yerine getiremeyecek şekilde kendini sakatlamaya başladılar. Fakat bu da bir çözüm olmaktan uzaktı. Çünkü sakatlamalar o kadar artmıştı ki Mehmet Ali Paşa bunun önüne geçebilmek için sakatları da askere almaktaydı. Sakatlardan oluşan bir grup meydana getirmişti³⁵⁰.

2.2.2.4. Eğitim Alanında Modernleşme Çalışmaları

Mehmet Ali Paşa, batılı tarzda ürün verebilmek ve asker yetiştirebilmek için bu tarza aşına olunması gerektiğinin bilincindeydi. Bu aşinalık ya memlekette Batı tarzı eğitim kurumları açmak ya da Batı'ya öğrenci gönderip direkt havanın yerinde teneffüs edilmesi ile sağlanabilirdi.

Mehmet Ali Paşa, her ikisini de gerçekleştirecektir. Tarihler 1809'u gösterdiğinde Mısır'dan Avrupa'ya öğrenci göndermek girişiminde bulunulmuştu. Öğrenci gönderimi için tercih edilen ilk ülke İtalya olacaktır. Bu tarihten dokuz yıl sonra İngiltere ve Fransa'ya da öğrenci gönderimi gerçekleşmiştir. İlk amaç nihayetinde düşünsel zenginlikten ziyade teknik eleman ve bilginin giderilmesi ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Tabii bir süre sonra bu havayı solumuşluğun doğurduğu elit kesim kendisini muhakkak hissettirecektir³⁵¹.

Mehmet Ali Paşa'nın giriştiği her iş esasında ordu için atılmış adımlardı. Fabrikaların genellikle askerin giyeceği üzerine odaklanması, eğitimlerin askeri odaklı olması gibi Avrupa'ya öğrenci gönderimi de nihayetinde ordu için girilmiş amaçlardı. Gönderilen öğrenciler, Avrupa'da Batılıların ne şekilde silahları işlediklerini öğreniyor ve memleketine döndüğünde hem üretip hem de öğretiyorlardı. Bu noktada zaman içerisinde yabancı uzman ihtiyacı da kesilmiş olacaktı³⁵².

Osmanlı toplumunda, Batı fikri henüz tam anlamıyla aşılmış sayılmazdı. Lale Devri'nden itibaren etkileşim farklı boyuta kaymış sayılsa da halk arasında Batı'da yaşam sürmek, eğitime ve kültürüne maruz kalmak fikri hoş karşılanabilir bir durum değildi. Fakat Mehmet Ali Paşa, Batı'ya karşı duruşunda mevcut Osmanlı insanıkinden çok farklı bir noktadaydı. Batı'nın ilmi ve fenni ile yapılabilecek her şeyi Mısır'da arzulamaktaydı. Esasında Mehmet Ali Paşa için hiçbir zaman kimin neye hazır

³⁵⁰ Fahmy, 2020, s. 106.

³⁵¹ Özkoç, 2015, s. 86.

³⁵² Özkoç, 2015, s. 70-71.

bulunuşluğu önemli olmamıştı. Bu düşünceden yola çıkarak Osmanlı Devleti içerisinde eğitim için Batı'ya öğrenci gönderebilmek mahareti de yine ilk olarak Mehmet Ali Paşa'dan başka biri için mümkün olamazdı³⁵³.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a kazandırdığı en büyük düşünsel zenginliklerden biri de Tahtavi'dir. Tahtavi, Avrupa'ya gidecek zümrenin başında imam olarak bulunmakta olsa da buradaki havayı soluyup kendi kişisel gelişimini oluşturmuş ve Mısır'a döndüğünde de Avrupa'da ortaya çıkmış birçok düşünce akımını ülkesine getirmiştir³⁵⁴.

Mehmet Ali Paşa'nın, hem Mısır'da açmış olduğu eğitim kurumlarında hem de Avrupa'ya gönderdiği kafilede Mısırlı sayısı oldukça azdır. Bu eğitimlerden yararlanan zümre genellikle Türk, Arnavut ya da Paşa'nın yakınlarıdır. Mısırlı halk ise ya düz asker ya çiftçi ya da fabrika işçisidir³⁵⁵. Gönderilen öğrenciler arasında belirli bir yaş aralığının olmadığı da göze çarpmaktadır. Yirmi yaş altı öğrencilerin yanında orta yaşlarda öğrencilerin varlığı da mevcuttur. Esasında ilk kafile ile giden öğrencilerin hem bilgi açısından hem de sistem açısından deneyimsiz oldukları anlaşılmaktadır³⁵⁶.

1821 ve 1825 yılları Mısır'da eğitim kurumlarının hayata geçirilmesine şahitlik etmektedir. İlki Asvan bölgesinde bir askeri eğitim kuruluşu olmakla beraber ikincisi de Kasr el-Ayn'da bir Harp okulu içeriğindedir. Tüm bu eğitim kurumlarının savaş bakanlığının bir alt dalı olması Mısır'da gerçekleştirilen eğitim reformunun toplumu modernleştirmekten ziyade orduyu oluşturmak niyetiyle girilmiş hamleler olduğunu kanıtlamaktadır³⁵⁷. Asvan'da kurulan bu ilk eğitim kurumu Mısır'daki modern ordunun nüvesi mahiyetindedir. Fransız Subay Seve, burada ilk eğitimleri halkın askerlik mesleğine aşina olmamasından dolayı zor bir süreç geçirmiştir. İşte bu noktada Seve, askerlerle daha iyi bir iletişim kurabilmek adına dinini değiştirerek Süleyman Paşa olmaya karar verecektir³⁵⁸. Arşiv belgelerinde yer alan bir belgeye göre Süleyman

³⁵³ Karal, 2007, C. V, s. 127.

³⁵⁴ Akşin, 2013, s. 310-311.

³⁵⁵ Özkoç, 2015, s. 86-87.

³⁵⁶ Ertuğrul, 2018, s. 129.

³⁵⁷ Özkoç, 2015, s. 87.

³⁵⁸ Ertuğrul, 2018, s. 114.

Paşa'nın, Mısır ordusundaki askerleri eğitmek için Paris'e subay getirmek için gittiği anlaşılmaktadır³⁵⁹.

1820'li yıllar askeri eğitimsel kurumların hayata geçirilmesiyle sürerken 1830'lı yılların şahit oldukları reformist eğitim kurumları arasında dil okulları, ziraat okulları ve mühendislik okulları yer almaktadır³⁶⁰. Dil okulu ya da diğer adıyla tercüme okulu Mehmet Ali Paşa için son derece önem arz etmekteydi. Avrupa'da yazılan her türlü eserin memlekete getirilerek buradaki okullarda aynı içeriklerle aktarılmasını istemekteydi. Bunun yanında Batı'ya eğitim için gidecek öğrencilerin de her şeyden önce dil sorununun halledilmesi gerekmekteydi³⁶¹.

Mısır için diğer tüm reform hareketlerinin yanında çok önemli bir yere sahip olan reform hareketi nitekim matbaadır. Bulak'da kurulan matbaanın hiç şüphesiz düşünsel hayatta atılmış en büyük atılımlardan biri olduğunu dile getirmekle birlikte halkın okuma yazma bilgisinin neredeyse hiç olmamasıyla basın alanının halktan ziyade Mehmet Ali Paşa'nın etrafında oluşmuş elit zümre için olduğunu ifade etmek çok da yanlış sayılmaz³⁶². Matbaada eğitim için gerekli her türlü eserler basılmaktaydı. Harf baskıdan ziyade eserlerde bulunan görsel şekil ve şemaların basılabilmesi için özel baskılar da getirtilmişti³⁶³.

Mısır'da 1828 yılının düşünsel zenginlik nişanesi sayılan *Vekayi-i Mısriyye* adlı gazete Türkçe basılmış ilk gazete olma özelliğini taşımaktadır. Osmanlı Padişahı II. Mahmud 1831'e geldiğinde yani Mehmet Ali Paşa'nın girişiminden üç yıl sonra bu işe girişebilecektir³⁶⁴. Gazetenin yayın hayatına başlangıcı birçok kaynakta 22 Ocak 1829 olarak anılmaktadır. Bu anılmanın sebebi ise Mısır'da çıkartılması planlanan gazete için verilen emirlerde bu tarihin geçmesinden kaynaklanmaktadır. Lakin ilk yayın 4 Aralık 1828'dir³⁶⁵. *Vekayi-i Mısriyye* ilk sayısını şu sözlerle açmıştır:

“Zamanın durum ve koşullarının saptanması ve toplumların refah sebebi olan ziraat, sanayi ve diğer bütün alanlardaki gelişmelerin gerçekleştirilmesi ve toplumu

³⁵⁹ BOA, HR.SFR.3., 16-30, (M-03-08-1854).

³⁶⁰ Özkoç, 2015, s. 87.

³⁶¹ Ertuğrul, 2018, s. 108.

³⁶² Özkoç, 2015, s. 87-88.

³⁶³ Ertuğrul, 2018, s. 155.

³⁶⁴ Özkoç, 2015, s. 88.

³⁶⁵ Koloğlu, 2014, s. 51.

zarar ve ziyandan korumaya yönelik düzen ve önlemlerin alınması gereklidir. Özellikle Mısır'da halkın rahatını sağlamak, efendimizin [Mehmet Ali Paşa]amacıdır. Ülke işlerinin düzenli yönetilmesi ve düzeltilmesi ve halkın işlerinde rahatlaması amacıyla Velinimet Efendimiz Hazretleri Jurnal Divanı'nı kurmuştur. Bu divan, sonucu yararlı ya da zararlı olacak konuları, güncel olayları toplamaya ve aralarından zararlı olanları seçip çıkarmak, Hicaz, Sudan ve diğer bazı bölgelerden gelen ve giden haberlerden memurlar ve görevlilerin örnek almalarına yarayacak olanların basılıp yayımlanması için emir vermişti',³⁶⁶.

Diğer birçok alanda olduğu gibi bu alanda da modernleşme adımlarında Mehmet Ali Paşa'nın destekçisi bir yabancı uzmandı. Mısır'daki tıp alanında gerçekleşecek tüm girişimlerde Mehmet Ali Paşa'nın destekçisi olan Dr. Clot Bey'in Mısır'da çıkarılacak gazete konusunda da destekleri tespit edilmektedir³⁶⁷. Dr. Clot Bey'in Mısır'daki desteklerinden ve çalışmalarından dolayı Mısır Valisi tarafından padişaha, ilgili şahsa nişan verilmesi ricasında bulunulduğu görülmektedir³⁶⁸. Padişah tarafından Mısır'da gerçekleştirmiş olduğu yararlı çalışmalar vesilesiyle Dr. Clot Bey'e üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verildiği anlaşılmaktadır³⁶⁹. Padişah tarafından adı geçen şahsa gönderilen Nişan beratı aşağıdaki ifadeleri içermektedir:

‘Saltanat-ı seniyyem hakkında izhâr-ı gayret ve hamiyet ve sadâkat eden ve menâfi'-i Devlet-i 'aliyyem için ibrâz-ı asâr-ı hayr-hâhi ve istikâmet eyleyenlerin ta'attufât-ı seniyye-i şahânem nâ'iliyeti şayân-ı me'âli-'unvân-ı pâdişahânem iktizâsından bulunduğu Mısır'da bulunan mekteb-i tıbbiye-i hocalarından tabib Klot Beyin derkâr olan ma'lûmât ve hilâfeti icâbınca müddet-i medideden berü Şâkirdânın istilmâl-i hüner ve ma'rifetlerine ikdâm ve gayret olunmuş etmiş ve etmekte olduğu ve hidmet-i me'mûresinde ibrâz eylediği mesâ'i-i makbûlesi cihetle 'âtıfet-i seniyyeme kesb-i istihkâk eylediğine binâ'en bu defa kendisine mecidiye nişân-ı hümayyunumun üçüncü rütbesinden bir kıtası 'inâyet ve ihsân kılınmış olmakla işbu berât-ı mekârim-simât-ı şehriyâranem dahi tasdîr ve i'tâ kılındı',³⁷⁰.

³⁶⁶ Orhan Koloğlu, İlk Gazete İlk Polemik, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47-48.

³⁶⁷ Ertuğrul, 2018, s. 165.

³⁶⁸ BOA, İ.MTZ.(05)TAL., 2-77, (H-22-01-1273/ M-22-09-1856).

³⁶⁹ BOA, A.}DVN., 120-2, (H-16-05-1273/ M-12-01-1857).

³⁷⁰ BOA, A.}DVN.MHM., 18-100, (H-29-01-1273/ M-29-09-1856).

Dışarıdan doktor getirmek Mehmet Ali Paşa için hem maliyetli hem de düşündürücü bir durumdu. Çünkü burada doktorluk için bir eğitim kurumu oluşturmak hem yerel halkın eğitimi için hem de maliyet için daha karlı bir durum olarak göze çarpmaktadır. Mehmet Ali Paşa, sadece kumaşa ve silahta değil insan gücünde de Mısır halkından yararlanmak istemekteydi³⁷¹.

Mısır'da, sağlık alanı diğer birçok alandan daha kısıtlayıcı ve kötü vaziyetteydi. Adeta sağlıkçılar arasında berberler bulunmakta ve eğitimsel açıdan değil de görüp uydurma açısından bir alışkanlık kazanılmıştı. Mehmet Ali Paşa, nitekim ordusu için en gerekli unsurlardan birinin de sağlık alanı olduğunu bilmekte ve bu ihtiyaca binaen bir tıp mektebi açılmasını arzulamaktaydı. Mısır için bir tıp mektebi birçok açıdan alışılmışın dışındaydı özellikle inançları dolayısıyla anatomi konusunun ne denli baş ağrıtırıcı olacağı aşikardı. Fakat Mehmet Ali Paşa, diğer birçok alanda olduğu gibi reformlarını hayata geçirirken toplumun seviyesine indirgeyen bir yapıya sahip değildi. Tarihler 1827'yi gösterdiğinde Mısır'da Tıp Mektebi açılmıştı.³⁷²

1830'lı yıllarda ne yazık ki Mısır'da işler rayından çıkmaya başlamıştır. Salgın hastalıklar farklı dönemlerde birçok kişinin ölümüne neden olmuş böylece insan gücü açığı ortaya çıkmıştır. Birçok fabrikada işler planlandığı gibi gitmemektedir. Sıra sıra eğitim kurumları ve fabrikaların kapatılmaya başlandığı görülmektedir. Sadece askeri anlamda ve tıp eğitiminde gözle görülür bir sıkıntı yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak ebelik eğitimine başlanmıştır. Bu durum bebek ölümlerinin önüne geçmek ve zaten var olan nüfussal sıkıntıları ortadan kaldırmak amacı taşımaktadır³⁷³.

Ebe okullarının varlığı Mısır'da kadınlar için de özgür eğitimsel bir alanın varlığını düşündürtse de ne yazık ki buradaki eğitimin tam anlamıyla özgür bir hava yaydığı ifade edilemez. Eğitim alanlar, isteğe göre belirlenmemiştir. Köle pazarlarından getirilen kölelerin ve saraydan getirilen hadımların buralarda eğitime tabii tutulduğu görülmektedir³⁷⁴.

Mehmet Ali Paşa, Navarin'de donanmasını kaybettiği vakit karalar bağlamak yerine kendisini daha yukarıya taşıyacak planlarını işlemeye koyulmuştur. Acilen kendi

³⁷¹ Fahmy, 2020, s. 119.

³⁷² Ertuğrul, 2018, s. 103-105.

³⁷³ Fahmy, 2020, s. 138-139.

³⁷⁴ Ertuğrul, 2018, s. 105.

tersanesini kurup kendi gemisini inşa ettirmiştir. Bu Mehmet Ali Paşa'nın kararlarında ne kadar istekli ve oturduğu koltuğu bırakmaya niyetinin olmadığını göstermektedir. Fes fabrikası inşa ederek fes üretmeye başlamış ve bu kurduğu fabrikalarda üretimi sağlayarak dışa bağımlılığı azaltmayı planlamıştır. Bu dönemde 30 tane tekstil içerikli fabrikanın açıldığı bilinmektedir. Mısır'da açılan tüm bu fabrikalarda kullanılan teçhizat Mısırlıların ürünüdür. İngiltere'de bulunan buharlı makinelerin de buralarda kullanıldığı görülmektedir³⁷⁵.

Tam anlamıyla modernleşmiş, sanayileşmiş bir Mısır'dan bahsetmek mümkün müdür? Mısır'ın ekonomik şatlanmasının önüne geçen İngiltere, bu hamlesini gerçekleştirmemiş olsaydı Mısır İngiltere'nin ekonomisine rekabet edebilen bir kalkınma yaşayabilir miydi? Soruları akla gelmektedir. Fakat Mısır'ın büyük bir sanayileşme ağının ve ekonomik kalkınmanın içerisinde bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Çünkü Mehmet Ali Paşa, sadece ordu üzerine yoğunlaşmış bir sanayileşme zemini oluştururken aynı zamanda Mısır'da kapitalist bir ortamın da önüne geçilmekteydi³⁷⁶.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır halkı için sarf ettiği ileri sürülen cümleler yabancı kaynaklarda şu şekilde geçmekteydi:.

*“O... son iki yıla kadar... Onları ezdiğini itiraf etti; ama o tarihten sonra onlara bir baba gibi davrandığını söyledi... Bu halk çocuklar gibi yönlendirilmelidir; çünkü eğer onları kendi haline bırakacak olursanız, benim onları içinden çekip çıkardığım kargaşa haline geri döneceklerdir”*³⁷⁷.

Her ne kadar modernleşme hareketlerini hayata geçirirken hem Mısırlılar hem de Osmanlı Padişahı ile sorunlar yaşamış olsa da nitekim Mehmet Ali Paşa, Mısır'da milli bir bilinç uyanmasına ve çağdaşlaşmasına katkı sağlamıştır³⁷⁸.

³⁷⁵ Fahmy, 2020, s. 117-118.

³⁷⁶ Özkoç, 2015, s. 72-73.

³⁷⁷ Fahmy, 2020, s. 125.

³⁷⁸ Ertuğrul, 2018, s. 302.

2.3. Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Modernleşmeye Etkileri

2.3.1. II. Mahmud Dönemi

Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır'da gerçekleştirdiği reformist hareketler sonucu merkeze kafa tutacak yapıya gelmesi nihayet padişahı ve valisini karşı karşıya getirecektir. Osmanlı Devleti için kendi valisi adeta diğer devletler nezdinde çözümlenmesi gereken bir mesele halini alacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinde önemli dönüşümler yaşamasına vesile olacak Tanzimat Fermanı da bu meselelerin halli sürecinde ortaya çıkan durumdur³⁷⁹.

Padişah'ın, Osmanlı Devleti içerisinde gerçekleştirmeyi planladığı birçok modernleşme hareketi kendi valisi tarafından belirli bir bölge içinde hayata geçirilmeye çalışılmaktaydı. II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da giriştiği modernleşme hareketlerini örnek alacaktır³⁸⁰.

2.3.1.1. Yeniçeri Ocağının Kaldırılması

Yunan isyanı, Osmanlı Devleti'nin askeri yapısının ne denli bozulmuş olduğunu göstermekteydi. II. Mahmud isyanı bastıramayacağını anlayınca son dönemlerde keskin başarılar elde eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan bu konuda yardım istemek durumunda kalmıştır³⁸¹.

Mehmet Ali Paşa için de Mora savaşına asker göndermek esasında kendi ordusunun seviyesini ölçmek için son derece önemli bir noktayı teşkil etmekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kendi merkez ordusuna karşılık, Mısır ordusunun başarıları Mehmet Ali Paşa'nın bu süreçten sonra devam etmekten çekinmemesinin ön koşuludur³⁸². Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır'da vücuda getirdiği düzenli ordusu Mora'da sıra sıra düşmüş birçok bölgeyi temizlemiştir³⁸³.

Yunan isyanında yeniçerilerin başarısızlıkları, özellikle Mısır ordusunun yanında daha gözle görülür olmuştu. Bu konu şu satırlardan daha iyi anlaşılmaktadır:

³⁷⁹ Fahmy, 2020, s. 123.

³⁸⁰ Shaw, 2000, C. 2, s. 35.

³⁸¹ Sevdâ Özkaya Özer, Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s. 102.

³⁸² Özkoç, 2015, s. 93.

³⁸³ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. III-IV, s. 253. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 753-29, (H-17-03-1225/ M-22-04-1810).

“Sultan II. Mahmud, Rum isyanındaki performanslarıyla sınıfta kalan, yetersizlikleri ulema ve muhafazakar diğer çevrelerce de tasdik edilen yeniçeri ocağını kaldırarak, yerine Mısır tarzında talimli modern bir ordu kurulmasını kuvveden fiile çıkarmak emelindeydi. Özellikle Mısır cihadiye ordusunun asilere karşı elde ettiği başarılar, yeniçerilerin yetersizliği ve talimli askerin gerekliliği konusunda, önceki dönemlere nazaran çok daha geniş bir mutabakat zemini yarattı. Ayrıca Kavalalı’nın Mısır’da gerçekleştirdiği başarılı askeri mülki ıslahat ve elde ettiği parlak sonuçlar II. Mahmud’un bu alanda daha radikal adımlar atma kararında etkili oldu”,³⁸⁴.

Mehmet Ali Paşa’nın, düzenli ve talimli ordusunun başarıları yeniçeri ordusunun yanında direnen kişilerce görülmüş ve bu ocağın kendi zamanını doldurduğuna kanaat getirilmişti³⁸⁵. Yunan isyanında II. Mahmud’un savaşın tüm mali yükünü Mısır’a yüklemesinin ardından İbrahim Paşa’nın babasına gönderdiği mektuplarda şu satırlar dikkat çekmektedir:

“O kadar aciz ve yetersizler ki, firkateynlerinin direklerini bile onaramıyorlar... Siz onlara sunma lütfunda bulunduğunuz miktarın ne olduğunu biliyorsunuz. Ayrıca İskenderiye’deyken yalayıp yuttukları yiyeceklerin miktarını da biliyorsunuz”,³⁸⁶.

Yunan isyanında, Mehmet Ali Paşa’nın ordusu yeniçerilerin yanında bir muhteşemlik örneği sunmakta ve herkes düzenli ve talimli Avrupalı tarzda yetiştirilmiş askerin neler yapabileceğinin farkına varmaktaydı³⁸⁷. Her ne kadar Yunan isyanında Mehmet Ali Paşa’nın birlikleri başarı göstermiş olsa da bu mesele uluslararası arenada sorun oluşturmaya başlayacaktı. Avrupalı Devletler, Osmanlı Devleti’nin bu isyanı ilk etapta bastıramayışından dolayı Yunanlıların yanında yer almayı planlamaktaydı. Mehmet Ali Paşa, yabancı misafirleri ile yaptığı görüşmelerde bunlardan haberdar olmakta ve bu durumun kendi ekonomik ve askeri çıkarlarını zedelemesinden endişe duymaktaydı³⁸⁸. Fakat II. Mahmud için konu adeta Avrupalı devletler nezdinde kapalı

³⁸⁴ Çelik, 2013, s. 255.

³⁸⁵ Akşin, 2013, s. 107.

³⁸⁶ Fahmy, 2010, s. 55. Ayr. Bkz. BOA, HAT, 864-38548, (H-22-11-1236/ M-21-08-1821).

³⁸⁷ Shaw, 2000, C. 2, s. 46.

³⁸⁸ Fahmy, 2020, s. 111.

bir yoruma sahipti. Yapılan arabuluculuk tekliflerini reddetmekte isyanın bastırılması ve statükonun korunmasını planlamaktaydı³⁸⁹.

Mehmet Ali Paşa, Avrupalı devletlerin Yunanlılara destek çıkmaya niyetli olduklarını ve askeri olarak onların karşısında durulamayacağını merkezin bir an önce ikna edilip savaş çıkırtkanlığının son bulmasını istemekteydi. İstanbul'daki dostuna gönderdiği mektup bu konuda ne kadar da isteksiz ve bir an önce son bulmasını umduğunu kanıtlamaktadır:

*“...karşılarında duramayacağımızı bilmeliyiz ve olası tek sonuç (eğer öyle yaparsak) tüm donanmanın batması ve 30-40 bin askerin ölmesidir. Bu takdirde Mehmed Ali Paşa'nın bu felaketin sebebi olduğu söylenecek ve adım böylesi bir utançla ebediyen lekeleneyecektir... 30 ya da 40 bin askerin yaşamını harcamanın sorumluluğunu almak kolay değil. Bundan dolayı oğluma, onu savaşı sürdürmeye yüreklendiren mektuplar göndermeye son verdim”*³⁹⁰.

II. Mahmud için yeniçeri mevzusu artık sadece modernleşmenin karşısında duran bir unsur değil aynı zamanda devletin bekası için de sorun haline gelmişti. Mehmet Ali Paşa'nın bu denli muhteşem ordusu karşısında tutunamayacakları aşıkardı. Mehmet Ali Paşa'ya karşı koyabilmek için onun denginde bir ordunun acilen tertip edilmesi gerektiğine karar kılmıştı³⁹¹.

II. Mahmud, ocağı kaldırmak istiyor fakat bunu yaparken seleflerinin düştüğü hataya düşmemek için güvendiği ve reformist yaklaşımları olan kişileri üst düzey yönetici konumlara getiriyordu. Tabii ki sadece bununla başarıya ulaşmak çok da mümkün gözüküyordu toplumda kemikleşmiş ve yüzyıllardır devletin güvenlik organı haline gelmiş en büyük geleneksel kurumu ortadan kaldırmak için ulema ve halkın desteğini de elinde bulundurması gerekmekteydi³⁹².

Devlette girişilecek her türlü iyileştirme politikası karşısında duran yeniçeri ocağının, savaşlarda da başarısızlığından artık en iş bilmez şahıslar dahi haberdardı. Bir an önce bu ocağın kaldırılıp yerine düzenli ve talimli bir ordu kurulması

³⁸⁹ Özer, 2007, s. 104.

³⁹⁰ Fahmy, 2010, s. 59.

³⁹¹ Palmer, 1995, s. 143-144.

³⁹² Shaw, 2000, C. 2, s. 46.

gerekmekteydi³⁹³. Eşkiniciyan adlı yeni bir ocak temin edilerek buraya asker alımı gerçekleştirilmeye başlanmıştı ki yeniçeri ocağı isyan bayraklarını kaldırmaya başladılar. Bu kesinlikle beklenen bir durumdu. Bazı çağdaşlaşma karşıtı esnafın da bunlara destek olduğu gerçekse de Yunan isyanında, Mehmet Ali Paşa'nın ordusunun izlenimleri de henüz zihinlerden silinmemişti. Buna karşılık halk, II. Mahmud'un yanında yer alarak bozulmuş ve köhneleşmiş bu kurumun isyanına yordakçılık yapmamıştır. Tıpkı Mehmet Ali Paşa'nın Kale Katliamını andıran manzaralar gibi II. Mahmud yeniçeri ocağını resmen ilga etmiştir³⁹⁴. Khaled Fahmy, II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırışını Mehmet Ali Paşa'nın örneğinden almasını şu satırlarla aktarmaktadır:

*“Vaka-i Hayriye, yani hayırlı olay olarak bilinir. Bu olayda Osmanlı Sultanı, Mısır'daki en güçlü Valisinin on altı yıl önce yaptığıının aynısını yapmış ve tek hamlede, her türlü reform hareketinin karşısına dikilen eski nizam ordusunu, yani yeniçeri ocağını yerle bir etmiştir”*³⁹⁵.

Es'ad Efendi, yeni yöntemlerle idare edilen bir birlikten ziyade ocağın ilgasının gerekliliğini şu satırlarla aktarır:

*“...Kavm-i merkurumun tertib olunacak askere ‘adem-i te’addileri muhal olarak farz u takdir olunsa dahi, mahza bekalari Devlet-i ‘aliyye’ye ‘ayn-ı zarar olmağla, suret-i sadakatde görinan zabitanı birer dirlik tevcihıyla ilgalarına bu hengam-ı ittihaddan güzel mevsim olmaz...”*³⁹⁶.

Es'ad Efendi, bir diğer eserinde adı geçen grup için hakkında şimdilerde sözlü ya da fiziksel olarak yaptıkları bozgunculuk veya düşmanlık hareketlerine, uzun zamandır yaptıkları fitne ve fesatlıklarına karşılık onlar için tedbirler alındığını fakat isimleri sonsuz kaldıkça kötülük yapmaya devam edeceklerinin şüphesiz olduğunu dile getirir. Bu yüzden tıpkı uğursuz olan Sarıca sekbanlarının, Abdülhamid Han zamanında Levent eşkiyalarının tamamen ortadan kaldırıldığı gibi yeniçeri ocağının da adıyla

³⁹³ Mustafa Nuri Paşa, 1992, C. III-IV, s. 254.

³⁹⁴ Shaw, 2000, C. 2, s. 47. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 746-36, (H-11-11-1241/ M-17-06-1826), BOA, TS.MA.e., 721-37, (H-29-11-1241/ M-05-07-1826).

³⁹⁵ Fahmy, 2020, s. 113.

³⁹⁶ Mehmed Es'ad Efendi, Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bahir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle 1237-1241/1821-1826), Haz: Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, s. 613.

birlikte merkezleri ve mekanları da tamamen ortadan kalkması dine ve devlete tamamen rahatlık vermesi anlamına gelecektir diye yorumlamaktadır³⁹⁷.

II. Mahmud, ocağın isyan çıkaracağından emin olduğu için devletin ileri gelenleri daha önceden uyarılmış ve herkes beklemesi gereken yerlerine çekilmişti. II. Mahmud halkı, ulemayı, medreselileri, birçok açıdan etkisi altına almıştı. Ocaklı, halkın Padişahın yanında yer alacağını beklemiyordu. Karşı atağa geçmektense savunarak bir yol izlemeyi seçtiler. Lakin halk çoktan silahlandırılmış ve ocak topa tutulmuştu³⁹⁸.

II. Mahmud, yeniçeri ocağına nazaran uzun yıllardır modernleşme hareketlerinde daha sağlıklı yol bulduğu topçu ocaklarını da yanına çekmişti³⁹⁹. Diğer ocaklının ve ulemanın yeniçeri ocağının yanında yer almamasının verdiği rahatlığı Tarih-i Cevdet şu şekilde aktarır:

*“Bu ocaklar daha önce kandırılmış ve ele alınmış iseler de Selimiye vakasında olduğu gibi bu defa da yeniçeri zorbalarına uyup onlara katılmaları düşüncesi kuşku yaratıyordu. Gelivermeleri herkesin yüreğine su serpti”*⁴⁰⁰.

Yeniçerileri destekleyen, halkın küçük bir bölümüydü. Onlar da genellikle küçük el sanatları ile hayatlarını idame ettiren kişilerdi. Bu şekilde hayatlarını sürdürenler modernleşme karşısında yaşanacak değişim ile işlerini kaybetmekten endişe duymakta, hayat alışkanlıkları karşısında değişkenliğe gitmek istememekteydiler⁴⁰¹.

Yeniçeriler isyan ettiklerinde isteklerini ve aldıkları cevabı Cevdet Paşa şu şekilde aktarmaktadır:

“Biz böyle eğitim yapmayız, bizim eski usulümüz testiye tüfekte kurşun atmak, keçeyle kılıç çalmaktır. Bu işi ortaya dökenleri isteriz diye Enderun ve Birun ricalinden ve padişahın adamlarından bazılarının adlarını söylediler. Başyazıcı bu haberle ağa kapısına gelince, Hasan ağa tarafından yalı köşküne gönderildi. Yeniçerilerin dediklerini anlattı. Bunları duyan sadrazam: Bak başyazıcı, biz bu işi Osmanlıyı yüceltmek için, kitap ve sünnete dayanarak başladık. Bu kanuni meselenin bozulmasına

³⁹⁷ Es'ad Efendi, Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair), Haz: Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 82.

³⁹⁸ Akşin, 2013, s. 108.

³⁹⁹ Çelik, 2013, s. 258.

⁴⁰⁰ Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, C. 12, Ankara, 1966, s. 205.

⁴⁰¹ Palmer, 1995, s. 146.

asla göz yummayız. Allahın yardımı ile hepsini ezip yok etmek üzere kılıcımızı çektik. Var böylece haber ver’’⁴⁰².

Es’ad Efendi, eserinde Yeniçeri Ocağının ilgasının fermanını şu şekilde aktarmaktadır:

‘‘...kıyam ve yar u agyar ile karışık mine’l-bab ile’l-mihrab pa-ber-ca-yı izdiham olan cema’at-ı kesireye müteveccihen ool misal-i vacibü’l-imtisali fatihasından hatimesine kadar, kıra’at u ifham ve yeniçeri dedikleri habene-i mefasid-’avenenin nam u nişanı, kitabe-i ‘alemden hazf-ı zeva’id-erkam ve ka’be-i dinden izale’i teşavir-i esnam gibi imha olunduğuna da’ir zuhur eden irade-i beliga-i seniyye-i zill-i Huda’yü’lan u işa’at u i’lam eylediğimde...’’⁴⁰³.

2.3.1.2. Asakir-i Mansure-i Muhammediye’nin Kuruluşu

Devleti her alanda kısıtlayan ve modernleşme çalışmalarının önüne zincir vuran yeniçeri ocağı kaldırılmıştı. Lakin devlet öyle bir süreç içerisinde bulunmaktaydı ki acilen yeni ve dinamik bir ordunun mevcudu gerekmekteydi. Osmanlı bu süreç içerisinde halen Mora’da savaş dahilinde bulunmakta üstelik bu savaşın yankıları Avrupalı devletlerin burnunu da sokmasına imkan tanımaktaydı⁴⁰⁴. Devlet, yeni orduya dini duygularla bezenmiş bir anlam katarak bundan sonraki mücadelelerde başarı kazanacağı imasını da içeren Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını vermişti⁴⁰⁵.

Devletin, o dönemde bir yandan savaşla uğraşması, ekonomik anlamda sıkıntılar yaşaması ve halen Avrupalı unsurlara şüphe ile yaklaşması göz önüne alındığında ilk etapta modern bir ordu kurulmuş olması beklenilir bir durum değildir. Hem maddi hem de siyasi olarak çalkantılı bir süreç geçiren Osmanlı Devleti bir süre eski modeller ile birlikte küçük küçük ilerleme imkanı bulmaya çalışacaktır⁴⁰⁶. Bu süreçte eski ordudan kalan ve reformist tavırlar izleyen subayların burada etkisi görülmektedir. Hem o

⁴⁰² Ahmed Cevdet Paşa, 1966, C. 12, s. 204.

⁴⁰³ Es’ad Efendi, 2005, s. 87.

⁴⁰⁴ Nurdal Ayras, II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri ve II. Mahmud’un Eğitim Öğretim Faaliyetleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 48.

⁴⁰⁵ Yunus İnce, ‘‘II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı’’, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. 32, S. 2, 2017, s. 432.

⁴⁰⁶ Evren Gökçe, ‘‘Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusuna Asker Alımı (Hamid Sancağı ve Isparta Örneği)’’, Social Sciences Research Journal, C. 6, S. 4, 2017, s. 192.

subaylardan hem de Mısır'dan kaçarak gelen subaylardan ve diğer bazı Avrupalı küçük rütbeli subaylardan yararlanılmıştır⁴⁰⁷.

II. Mahmud, yeni ordusunun eğitimi için Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiş fakat Mehmet Ali Paşa, Sultanın yeni ve düzenli ordusunu kendi aleyhinde bulduğu için buna hiç yanaşmamıştır⁴⁰⁸. Mehmet Ali Paşa'ya bu konuyla alakalı gönderilen fermanda on beş yirmi kişinin yeni ordunun eğitimi için İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir. Yeni ordunun neferlerinin aslının ve neslinin bilindiği içerisine yabancı dahil olmadığı ve bunlara eğitim verecek öğretmenlerin de aynı şekilde yabancı olunmaması arzulanmaktadır. Hatta muhtedi bile ilk seçenek olmamakta bu yüzden Mısır askerlerinden başarılı olanlar gönderilmesi istenmektedir. Mehmet Ali Paşa ise bu emri şu sözlerle reddedecektir:

‘‘...Bizler şöyle öğretmeniz ve böyle becerilerimiz var deyip kendilerini öveceklerinden dolayı herkes onlara üstat olarak bakıyor ne zaman vermiş oldukları eğitim ve öğretimden sonra sahip oldukları bilgi ve beceri anlaşıldığında Mehmed Ali Paşa bize üstat göndermemiş böyle acemileri göndermiş deyip tarafımıza güçlülük, eksiklik ve töhmet olunacağı ve bundan başka bu tür Mısır askeri toplamaya girişildiğinde tek ortaya çıkan ve faydanın devam etmesi niyetiyle bütün zabitler kendi kölelerimden ve akraba ve adamlarımdan atanmış olduğundan kendileri için mecburi yüksek aylıklar ve değerli elbiseler verdirmiş olup bu tür Mısır askeri, düzen ve nizam altına alınmış Asakir-i Mansure-i Muhammediye zabitlerine bu usul üzere yüksek aylıklar ve elbiseler vermenin uygun olamayacağı iş bu gönderilecek olan eğitmenler bunu anlayıp kavrayamamakta ve her ne kadar uyarılsalar da insanın doğasının gereği sabır ve susmaya güçleri kalmayıp gizli olarak arkadaş ve sevdiklerine bizim şöyle yüksek aylıklarımız var böyle güzel kıyafetlerimiz var deyip gurur duydukları açık olarak bu sözler her şekilde askerler arasında yayılmış olup Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin içlerine şayet bir gün bezginlik verirse bu tür bozgunluğa Allah muhafaza bu eğitmenler sebep olacaklarından dolayı sadakatimin gereği durumun önceden bildirilmesi lazım geldiğinden işte bu iki büyük zarardan dolayı bu eğitmenlerin gönderilmesi uygun düşmemekle...’’⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Agras, 2010, s. 49.

⁴⁰⁸ Fahmy, 2020, s. 114. Ayr. Bkz. BOA, TS.MA.e., 356-44, (H-23-11-1224/ M-30-12-1809).

⁴⁰⁹ BOA, HAT., 489-23997, (H- 12-01-1242/ M-16-08-1826).

Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu modern orduda subay olan Davut Ağa isimli bir şahıs Yunan isyanında, Mısır'dan gelen destek biriminin içerisindeydi. Fakat geminin kazaya uğraması sonucu İstanbul'a gelmiş ve burada kalmaya devam etmiştir. II. Mahmud'un kurmaya giriştiği Eşkinici ocağında kendisinden yararlanma yoluna gidilmişti. Memlekette şu an için askere eğitim vermesi en muhtemel kişiler içerisindeydi⁴¹⁰.

Mısır'dan kaçıp gelen teğmenler, kaptanlar, askerler genellikle iyi bir hürmet ile karşılanmıştı. Bu hürmetin sebebi Mehmet Ali Paşa'nın ordusunda ya da hizmetinde olup da padişaha yüz çevirmek niyetinde olmayanların Anadolu'ya gelmelerinde tedirginlik yaşamamalarıdır⁴¹¹.

Yeni ordu için Davut Ağa örneğinde de olduğu gibi Mısır'dan kaçıp gelen subaylar kullanılmıştır. Bunlardan biri de Miralay İdris Bey'dir. Mısır'da on sekizinci alayın subayı olan İdris Bey, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği düşmanlık neticesinde Mısır'dan firar ederek padişahın aman dilemiş ve kendisi Osmanlı ordusunda miralaylığa atanmıştır⁴¹².

2.3.1.3. Şekilsel Reform

II. Mahmud, şekilde de birtakım modernleşme girişimlerinde bulunmuştur. Sakal kısaltma, giyim kuşamı Avrupaileştirme gibi adımları olmuştur. Nitekim burada da Mısır etkisi gözlemlenmektedir. Setre pantolon adı verilen ve Mısır tarzı olarak bilinen pantolonları giymeye başlamıştı. Sarık yerine fes kullanmaya geçilmesi de yine bu döneme rastlamaktadır. Fes, aslen Tunus ve Cezayir ürünüdür fakat Mehmet Ali Paşa fesi çoktan kullanmaya başlamış ve üretmek için fabrika bile kurmuştu. Nitekim İstanbul'da da 1830'da bir feshane kurulduğu görülmektedir. II. Mahmud'un Mehmet Ali Paşa'yı sadece askeri anlamda değil diğer birçok anlamda etkileyici bulduğu kesindir⁴¹³.

Mısır'da vücuda getirilen tüm Batı alışkanlıkları II. Mahmud tarafından izlenmekte ve Mısır kanalı ile Osmanlı Devleti'nde de kanun haline getirilmekteydi. Fes

⁴¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, 1966, C. 12, s. 197.

⁴¹¹ BOA, HAT., 363-20149, (H-11-01-1248/M-10-06-1832).

⁴¹² BOA, HAT., 355-19949, (H-29-12-1248/ M-19-05-1833), Ayr. Bkz. BOA, A.}MKT.NZD., 28-7, (H-21-04-1267/ M-23-02-1851), BOA, AE.SMHD.II., 110-9396, (H-25-02-1250/ M-03-07-1834).

⁴¹³ Akşin, 2013, s. 114-115. Ayr. Bkz. BOA, HAT, 319-18748, (H-07-06-1246/ M-23-11-1830).

özellikle dini duygular karşısında şüpheyile yaklaşılmasına sebep olsa da nitekim büyük bir kargaşa ortamı oluşmamıştı⁴¹⁴. Vücuda getirilen yeni ordunun fertlerine fes zorunluluğu getirilmesi ile birlikte toplumsal yaşamda da kıyafet inkılabı hızla yayılacaktır. Buna göre geleneksel Osmanlı sarık ve başlıkları kendilerine sadece dini yetkililer alanında yer bulacaktır⁴¹⁵. Stratford'un II. Mahmud için sarf ettiği cümleler aşağıdaki gibidir:

*“Mısır usulü giyiniyordu. Çünkü Mahmut her ne kadar Mehmet Ali’ye ihtirası yüzünden kuşkuyla bakıyor olsa da kesinlikle onun yolunu izliyordu”*⁴¹⁶.

II. Mahmud’un fesin kullanımını tanıtmaya girişimi olarak Abdülhak Molla’nın aktarımı şu şekildedir:

*“...veliyy-i ni’met-i alem efendimiz, Topcularda vakı’ cami-i şerife selamlık buyurdular. Hın-i teşriflerinde, ser-i sa’adet-efserlerine fes giyüp zahr-ı hümayunlarına harvani telebbüs buyurdular”*⁴¹⁷.

II. Mahmud’un yapmaya çalıştığı kıyafet reformu devlet adamları nezdinde de ilk etapta hoş karşılanmamaktaydı. Reşid Paşa’nın dile getirdiği belirtilen ifade şu şekildedir:

*“Dar kıyafetlerin içinde sıkışan sadece beden değil ruhun tamamıdır”*⁴¹⁸.

II. Mahmud’un reformları, halk nezdinde olumlu bir intiba bulamamaktaydı. Özellikle yapılan kıyafet reformları sonrası halkın padişaha karşı öfke ve kırgınlık duyduğu anlaşılmaktadır. Gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşına Padişah buyruğunu dikkate alarak katılma eğilimi göstermiyorlardı. Fes kullanımına bir türlü alışamayan ve buna öfke ile yaklaşanlar cephede fes kullanımının uygun olmadığını dile getirmekteydi⁴¹⁹.

⁴¹⁴ Agras, 2010, s. 63.

⁴¹⁵ Karaman, 2018, s. 69.

⁴¹⁶ Palmer, 1995, s. 152.

⁴¹⁷ Abdülhak Molla, Tarih-i Liva Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit, Haz: Mehmet Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 27.

⁴¹⁸ Özgür Yılmaz, “Bir Fransız Bürokratin Gözüyle Sultan Mahmud’un Reformları ve 1830’ların İstanbul’undan Toplumsal Değişme”, Osmanlı İstanbul’u V, (Ed: Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 33.

⁴¹⁹ Şahin, 2017, s. 220.

2.3.1.4. Avrupa'ya Öğrenci Gönderimi

II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa'yı adeta kendisine rol model almışçasına her adımını takip etmekteydi. Tabii ki bu demek değil ki Osmanlı padişahları bir valisinden daha modern daha akılcı ve çağdaş değil. Sadece Osmanlı Devleti için Mısır'da girişilen hareketlerin adımı daha dikkatli olunması gerekmekteydi. Şartların gelişmesiyle Osmanlı Devleti modernleşme hareketlerini hızlandıracaktır. Mısır'da hızlı ve keskin yürüyen süreç nitekim II. Mahmud'a örnek olmuştu.

Akşin, II. Mahmud'un tıpkı Mehmet Ali Paşa gibi Avrupa'ya öğrenci gönderme girişiminin tarihini 1826 olarak vermektedir. Bu ilk seferde halkın muhalefeti sebebiyle 4 öğrenci üzerinden yetinildiğini dile getirmektedir⁴²⁰.

Birçok kaynakta öğrenci gönderimi için 1826-1827 tarihleri yer almakla birlikte sonradan yapılan çalışmalarla bu tarihlerin yanlış olduğu tespit edilmiştir. 4 öğrenci sayısı doğru olmakla birlikte esasında bunun sorumluluğunu alan da Hüseyin Paşa olmaktadır. İlk etapta burslarını da kendisi karşılamakta iken ilerleyen zamanlarda bu konu devletin mahiyetine dahil olacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti Avrupa'ya tarihler 1830'u gösterdiğinde öğrenci gönderebilmiştir⁴²¹.

Yanlış anlaşılmanın sebebini genellikle Lütü Tarihi'ndeki bu konuya ayrılan kısımların iyi tahlil edilmediğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim Enver Ziya Karal'da eserinde Lütü Tarihi'nden alıntı yapmış olmakla birlikte daha erken tarihte 150 öğrencinin Avrupa'ya gönderildiğini ifade etmektedir⁴²². Nitekim Osmanlı toplumunda öğrenci olarak Avrupa'ya giden ilk kabile Mısır'dan çıkmıştır. II. Mahmud ise Fransa'ya 1830 yılında öğrenci gönderebilmiştir⁴²³.

Hüseyin Paşa tarafından Avrupa'ya gönderilen öğrenci mevzusuna dair 1835 tarihli bir arşiv belgesinde beş adet öğrenciden bahsedilmektedir. Buna göre masrafları Hüseyin Paşa tarafından karşılanan ve Paris'e eğitim için giden öğrencilerden Abdülatif ve Hüseyin eğitimi tamamlayarak memlekete geri dönmüştür. Fakat Mehmed Reşid,

⁴²⁰ Akşin, 2013, s. 114.

⁴²¹ Salih Erol, "İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Eğitim Hayatı", İktisadiyat Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 1, 2019, s. 59.

⁴²² Muratcan Zorcu, "Sultan II. Mahmud Dönemi'nde "Avrupa'ya Yüz Elli Öğrenci Gönderilme" Meselesi", Edebiyattan Tıp Tarihine Uzun İnce Bir Yol Nuran Yıldırım Armağanı, Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Ed: Cemal Kafadar, Gönül A. Tekin), C. 56, 2021, s. 451.

⁴²³ Agras, 2010, s. 114.

Ahmed ve Edhem Efendi'nin halen eğitim için orada bulunduğu ve bu süreçten sonraki masrafların devlet tarafından karşılanabilme ihtimali için ricada bulunduğu görülmektedir⁴²⁴.

Arşiv belgelerinde yapılan incelemelerle 1847 tarihli belgede bir de Paris'e gönderilen altı öğrenciden bahsedilmektedir. Bu altı öğrencinin dil seviyeleri dersleri ve konuları anlayabilecek düzeyde olmadığı için ilk etapta dil sorununu halletmeleri gerekmektedir. Bu öğrencilerin bir süre sonra dil sorununu ortadan kaldırmış olduklarını lakin ileri seviye eğitimleri alabilmek için temel eğitim verecek okulun mevcut olmaması sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda İstanbul'dan gönderilen bu altı öğrencinin, Paris'te Mehmet Ali Paşa'nın ortaokul düzeyinde açmış olduğu okulda eğitim almaları konusu mevzu olmuştur. Bu okulda Mehmet Ali Paşa'nın çocukları, torunları ve Mısır'daki üst düzey kişilerin çocuklarının eğitim aldıkları ve seksen civarında öğrencinin var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bahsi geçen altı öğrencinin de sonrasında bu okulda eğitim almaları için padişah fermanı çıkmıştır⁴²⁵.

II. Mahmud, Avrupa'ya öğrenci göndermeye yeltendiğinde halkın gözünde kine bürünmüştü. Kendisi dinsizlikle suçlanmış, hoş görülmemiştir. Fakat II. Mahmud'un gözünün önünde yine Mehmet Ali Paşa örneği olmakla beraber artık reform hareketlerini topluma uygun hale getirmeyi planlamıyordu⁴²⁶.

II. Mahmud için Avrupa ülkelerine öğrenci göndermek kesinlikle çok önemli olmakla birlikte çok riskli bir adımdı. Toplum bu tarz uygulamalara keskin bir şekilde karşı ve yargılayıcı yaklaşmaktaydı. Nitekim II. Mahmud, bu tarz modernleşme adımlarını atarken toplum tarafından kafir olarak tanımlanacaktır. Lakin ardına alabilecekleri bir askeri örgütten artık yoksun oldukları için harekete geçememektedirler. Nitekim II. Mahmud'un Avrupai düşünce biçimini benimseyebilecek elit zümreyi oluşturabilmesinin meyveleri Tanzimat havasını da vücuda getirecektir⁴²⁷.

⁴²⁴ BOA, HAT, 701-33726, (H-29-12-1251/ M-16-04-1836).

⁴²⁵ BOA, İ.HR., 46-2161, (H-09-07-1264/ M-11-06-1848), 1.2.4.8.

⁴²⁶ Karal, 2007, C. V, s. 162.

⁴²⁷ Akşin, 2013, s. 309.

2.3.1.5. İlk Resmi Gazete

Padişah, reformist hareketlerinin sadece ordu düzeyinde kalmasını istememekteydi. Gerçekleştirdiği girişimleri halka birinci ağızdan duyurmak, neyi, neden ve nasıl yaptığını göstermek ve çağdan haberdar olunmasını arzulamaktaydı. Yine bu konuda da Valisi Mehmet Ali Paşa'nın üç yıl önce girişmiş olduğu basın hayatına adım atmak niyetindeydi. 1831 yılında *Takvim-i Vekayi* adlı gazeteyi Osmanlı basın hayatına kazandırmıştı⁴²⁸.

Tarihler 1830'a geldiğinde Mehmet Ali Paşa'nın önderliğinde Girit'te *Vekayi-i Giridiye* de görülmektedir. Osmanlı Devleti ise bu gazetelerden sonra *Takvim-i Vekayi-i* yayın hayatına kazandıracaktır. Fakat direkt gazetenin varlığı modern bir basın hayatının mevcut olduğu izlenimi kazandırmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde bu süreç posta, telgraf ve demir yolları ile birlikte özel gazetelerin de ortaya çıkmasıyla canlı bir basın hayatından söz edilebilir⁴²⁹.

II. Mahmud, diğer birçok alanda olduğu gibi basın yayın alanında da Mehmet Ali Paşa'nın hemen ardından gelmekteydi. *Vekayi-i Mısriyye*'nin ardından devletin ilk resmi gazetesi unvanlı *Takvim-i Vekayi*'nin çıkarıldığı görülmektedir⁴³⁰. *Takvim-i Vekayi* yayımlanmadan öncesinde gazeteye dair bir mukaddimenin yayımlandığı görülmektedir. İçeriğinin ne olacağı, hangi konuları kapsayacağı, neden gerekliliği, ücreti ve yayımlanma aralıklarından bahsedilerek bir nevi gazetenin toplum nezdinde tanıtılmasına olanak sağlanmıştır⁴³¹.

Matbaa sanatının Osmanlı Devleti bünyesinde kabulü ile gazete kültürünün ortaya çıkması arasında uzun zamanın bulunmasından dolayı ne yazık ki bu topraklar üzerinde toplumun birbiriyle ve olan bitenle haberleşme alışkanlığının yayılması da uzun zaman alacaktır⁴³².

⁴²⁸ Shaw, 2000, C.2, s. 65. Ayr. Bkz. Karaman, 2018, s. 69.

⁴²⁹ Mehmet Ali Karaman, "Osmanlı Modernleşmesinde Basın", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 32, 2014, s. 137-139.

⁴³⁰ Akşin, 2013, s. 115.

⁴³¹Ebru Benzer, *Takvim-i Vekayi'nin 1831-1834 Yılları Arası Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis, 2013, s. 9.

⁴³²Karaman, 2014, s. 134.

2.3.1.6. Mısır Valiliğinin Verasete Tevcihi

Yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkan yorumlar Mehmet Ali Paşa'nın henüz daha çok erken tarihlerde bile hayatının bundan sonraki süresini Mısır'da geçirmeyi planladığını göstermektedir. Tüm aile ve akrabalarını Mısır'a taşımasının yanında ailesi için mezarlık yaptırması bunun en açık örneğidir⁴³³.

1827 yılına gelindiğinde İngiltere, Rusya ve Fransa, Londra'da bir protokol imzalayarak Yunan isyanına resmen müdahale edeceklerini ilan etmişlerdir. Tarihimizde Navarin faciası olarak geçen olayda Osmanlı-Mısır donanması Navarin'de batırılmıştır⁴³⁴. Navarin faciası, Mehmet Ali Paşa'nın gözünde sadece Osmanlı Devleti'nin hatası olarak durmaktadır. Bundan dolayı oğlunu bir an önce o cendereden çıkarmanın planlarını yapar ve Osmanlı Devleti ile birlik olmanın kendisine nasıl pahalıya mal olduğunu düşünmektedir⁴³⁵.

Osmanlı-Yunan savaşında Osmanlı Devleti savaşın tüm mali yükünü Mısır'a yüklemişti. Mehmet Ali Paşa, ordunun başarı kazanması sonucu Suriye bölgesinin de hakimiyetini istemek cesareti göstermiştir. Mısır'ın bu denli mali kayıp yaşarken bir yandan da Osmanlı Devleti'nin izlediği politika neticesinde donanmasından olması onu merkeze karşı ilk defa itaatsiz davranmaya sevk edecektir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin, Rusya ile savaşı esnasında bulunduğu yardım talebini de geri çeviren Mehmet Ali Paşa, Girit ve Suriye hakimiyetlerini de istemektedir. Lakin II. Mahmud sadece Girit için olumlu bakarken Suriye bölgesi için red cevabı vermiştir⁴³⁶.

Mehmet Ali Paşa, Suriye üzerine yürümeye karar vermişti bahane olarak da Mısır'dan kaçan kişilere yaşam izninin verilerek teslim edilmemesini sunacaktır⁴³⁷. Mehmet Ali Paşa'nın, Suriye üzerine yürümesi kendince birçok geçerli sebebe dayanmaktaydı. Bu topraklar üzerindeki keresteye ulaşımı ve insan gücünü kullanması onun ekonomik kaygıları ile alakalı olsa da en büyük kaygısı askeri alandaydı. Nitekim merkez, Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir harekete girişecek olsa bunu Suriye tarafından

⁴³³ Fahmy, 2020, s. 69.

⁴³⁴ Özer, 2007, s. 104- 105.

⁴³⁵ Fahmy, 2020, s. 115

⁴³⁶ Özkoç, 2015, s. 93-95.

⁴³⁷ Akşin, 2013, s. 116.

gerçekleştireceği aşikardı. Mehmet Ali Paşa, bu sebepten dolayı kendini güvenceye almak için bölgeyi himayesi altına alarak bir tampon oluşturmak istemektedir⁴³⁸.

Mehmet Ali Paşa'nın, girişmeye niyetlendiği ilk isyan teşebbüsleri merkez tarafından mektuplar ve nasihatlar ile engellenmeye çalışılsa da nitekim Paşa için bu cümleler bir etki oluşturmamaktaydı. Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa asi ilan edilmiş ve merkez ile Valisi arasında savaş başlamıştı⁴³⁹. Mehmet Ali Paşa, hem kendi askeri gücünün hem de Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün durumunu bilmekteydi. Suriye üzerine gerçekleştireceği harekette başarıya ulaşacağına dair tereddüt yaşamamaktaydı. Asıl mesele nerede duracağıydı. Yabancı kaynaklarda bu konu üzerine Paşa'nın dile getirdiği cümleler şu şekilde aktarılır:

‘‘Birkaç gün içinde Akka benim olacak. Sultan onu elimde tutmam yönünde rıza gösterirse orada duracağım; göstermezse Şam'ı da alacağım. Orada yine, şayet Şam bana bağışlanırsa duracağım; eğer bağışlanmazsa Halep'i de alacağım ve Sultan yine rıza göstermezse –Kim bilir? Allah kerim!- Allah merhametlidir’’⁴⁴⁰.

Mısır ordusu, Suriye'den sonra Adana'yı da ele geçirmişti. Durmaya niyeti yok gibi gözükmekteydi. Bu durum bazı araştırmacılara Mehmet Ali Paşa'nın, bağımsızlık sevdasına düşmüş olduğu yönünde yorumlar yapmasına vesile olmaktadır. Lakin Paşa'nın bağımsızlık niyetinde olmadığını hutbelerde padişahın adının okutulmasına devam edilmesini istemesinden anlaşılmaktadır. Zira bir bağımsızlık hedefi kendisini, Avrupalı devletlerin kucağına atmak olacaktı. Bunun bilincinde olan Mehmet Ali Paşa sadece Mısır'da hakimiyetini vesayet altına almak niyetinde idi⁴⁴¹. Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık arzusu içerisinde olmadığı yabancı kaynaklarda şu şekilde ifade edilmektedir:

‘‘Siz bir yabancısınız. Bir İslam gibi düşünmesini bilmezsiniz. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından benim için doğacak mesuliyeti biliyor musunuz? Müslümanlar nefretle benden uzaklaşacaklardır. İlk uzaklaşanlardan biri de iki oğlum olacaktır. Padişah delidir. Fakat Tanrı onu bize günahlarımızın karşılığı olarak verdi... Padişahın hizmetkârı olarak kalmak istiyorum. İbrahim, eğer Boğaziçi'ne varmaya

⁴³⁸ Fahmy, 2020, s. 128.

⁴³⁹ Güven Dinç, ‘‘Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Antalya'ya Etkileri (1831-1833)’’, Belleten, C. 80, S. 289, 2016, s. 860.

⁴⁴⁰ Fahmy, 2020, s. 130.

⁴⁴¹ Özkoç, 2015, s. 98-99.

*muvaffak olursa, padişahın ayaklarına kapanarak affını ve Mısır'a dönmek için müsaadesini dileyecektir'*⁴⁴².

Mısır kuvvetleri, çok kısa bir süre içerisinde Konya'ya kadar gelmişti. Burada gerçekleşen savaşta askerlerin mevcudiyeti bakımından Osmanlı ordusunun üstünlüğü söz konusu olsa da Mısır ordusu kadar becerikli olmadıkları görülmektedir. Savaşta asker sayısının üstünlüğünden ziyade iyi eğitim görmüş olmanın ne derece önemli olduğu bu karşılaşmada bir kez daha anlaşılmaktadır. Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'nın, Mısır ordusuna esir düşmesi sonucu Osmanlı ordusu da birkaç saat sonra dağılmaya başlayacaktır. Dağılan grupların dışında kalan ana ordu da hava şartlarının doğurduğu avantaj ile geri çekilmeyi başaracaktır⁴⁴³.

Konya Savaşı'nın, Mısır ordusu tarafından kazanılması Mısır meselesini artık Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkaracaktır. İbrahim Paşa, İstanbul'a yürüyerek padişahı indirmek istemekte fakat Mehmet Ali Paşa bunu askeri bir hamleden ziyade siyasi bir hamle ile elde etmek istemekteydi. Baba oğul arasında bu konuda uzlaşma sağlanamamış ve İbrahim Paşa, Kütahya'ya kadar ilerlemiştir. İbrahim Paşa, babasına bu ilerleyişinin sebeplerini şu satırlarla açıklayacaktır:

*"Sultan Mahmud yaşadığı sürece bize zarar vermek isteyecektir. Bu yüzden de bizim görevimiz onu tahttan indirerek yerine Abdülmecit'i geçirmek olmalıdır"*⁴⁴⁴.

İbrahim Paşa, Konya'ya kadar geldiğinde II. Mahmud, İngiltere'den yardım istemişti. Lakin İngiltere o dönem kendi iç meseleleri ile ilgileniyor olmasından dolayı bu teklifi değerlendirmeye bile almamıştır. Kütahya'ya kadar gelen İbrahim Paşa, II. Mahmud'u çaresiz Rusya'ya yardım teklifine götürecektir. Rusların, İstanbul'a asker göndermesi İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş ve hemen yardımcı rolüne bürünmüşlerdir. Ruslar ise daha fazla askerin gönderilmesinin zaman alacağından bir an önce Mehmet Ali Paşa ile anlaşmaya varılmasını önermekteydi⁴⁴⁵.

Gelişen olaylar neticesinde iki grup arasında Rusya'nın arabuluculuğu ile Kütahya Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile birlikte İbrahim Paşa Halep, Şam,

⁴⁴² Karal, 2007, C. V, s. 130.

⁴⁴³ Salih Kış, Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004, s. 61-62.

⁴⁴⁴ Özkoç, 2015, s. 99-101.

⁴⁴⁵ Shaw, 2000, C. 2, s. 62-63.

Cidde Valiliği ve Adana'nın vergi tahsilini almaktaydı. Mehmet Ali Paşa'nın da Mısır valiliği yanında Girit valiliği de onaylanmış oluyordu⁴⁴⁶. Fakat her iki tarafında istekleri karşılanmış değildi. II. Mahmud hala Mehmet Ali Paşa'ya güvenmediği için Ruslarla Hünkâr İskelesi Anlaşmasını yapmıştı. Bu durum nitekim İngiltere ve Fransa'nın keyfini kaçırarak ve olaya direkt dahil olmak isteyeceklerdir. Artık onlar için büyük biraderlik zamanı yeniden gelmiş olmaktadır⁴⁴⁷.

Mehmet Ali Paşa, birçok başarı elde etmiş gibi gözükse de esasında yerini sağlama alabilmiş değildi. Her an padişahın fermanı ile valilik konumundan alınabilir ya da öldüğü takdirde tüm bu cefaların sefasını sürebilecek bir vesayeti olamayabilirdi. Bu yüzden artık kendisi de bağımsızlık fikrini dillendirmeye başlamıştır. Bunun sebebini biraz da ilerleyen yaşına bağlayan tarihçiler mevcuttur. Bir bağımsızlık mevzusunun Avrupalı devletler nezdinde ne ima ettiğini anlayabilmek adına birtakım görüşmeler yapmış fakat sıcaklık sezmemiştir. Bundan dolayı II. Mahmud'dan Mısır valilik verasetini bir şekilde elde etmeye karar verir⁴⁴⁸.

Mehmet Ali Paşa'nın sıradan bir valilik değil de bu kurumda adeta saltanat kurma gayretini yabancı kaynaklar şu şekilde aktarmaktadır:

*‘...emek verdiği her şeyin ve muazzam bir bedel ödeyerek kurduğu yararlı ve maliyetli kuruluşların hepsinin... Bab-ı Ali'ye kalmasına, ölümüyle birlikte yok olmasına hiçbir zaman razı gelmiyor ve kendi çocukları ile ailesi muhtaç duruma düşerken, hatta belki de ölüme götürülürken, bütün emekleri onları heba edecek Bab-ı Ali'ye kalacak diye ödü kopuyor’*⁴⁴⁹.

Padişah da Mehmet Ali Paşa'ya karşı olan kinini asla kaybetmiyordu. Ordusunun tamam olduğuna ikna olarak Mehmet Ali Paşa'ya kaptırdığı tavizleri geri almak niyetindeydi. Bununla birlikte Mehmet Ali Paşa da Mısır üzerindeki valilik hakkını verasete dökmeden dünyadan göçmek gibi bir fikri yoktu. Bu durumlar padişahı ve valisini savaşa hazır tutmaktaydı⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶ BOA, TS.MA.e., 712-19, (H-29-12-1248/ M-19-05-1833).

⁴⁴⁷ Akşin, 2013, s. 117.

⁴⁴⁸ Özkoç, 2015, s. 104.

⁴⁴⁹ Fahmy, 2020, s. 140.

⁴⁵⁰ Shaw, 2000, C. 2, s. 80.

İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini arttırmış olmasından rahatsızlık duyuyordu. Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu hissettirmeyi ve aynı zamanda Rusya'nın kazanımlarından daha fazlasını elde etmeyi planlıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın tekellilik usulü ile Mısır'da elde ettiği zenginliğin Osmanlı Devleti ve İngiltere iş birliği ile kaldırıldığını amaçlayan bir ticaret anlaşması ortaya çıkacaktır. 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması olarak adlandırılan bu antlaşma nitekim sadece Mısır'ı değil Osmanlı Devleti'nin genelini kapsayan bir ticaret tavizi anlamına gelmektedir. Kısa bir süre içerisinde de diğer devletlere aynı imtiyazlar sağlanacaktır⁴⁵¹.

⁴⁵¹ Emine Eren, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2008, s. 67-68.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT FERMANI SONRASI OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞME SÜRECİNDE MİSİR ETKİSİ

3.1. Abdülmecid Dönemi

Osmanlı ordusu ve Mısır ordusu arasında yeniden savaş vuku bulacaktı. İbrahim Paşa, Nizip'te Osmanlı ordusunu hezimete uğratacaktır. Bu esnada II. Mahmud vefat etmiş yerine Abdülmecid geçmişti. Yeni Padişah, savaş çıkırtkanlığı yapmak yerine hemen barış ortamının oluşmasını arzulamaktaydı. Mehmet Ali Paşa ise barıştan ziyade savaşa devam etmeyi daha akla yatkın bulmaktaydı. Çünkü yeni Padişahın toyluğu ve kendi ordusunun başarısının bilincinde olan Mehmet Ali Paşa, devam ederek kendisi için daha iyi şartlarda bir barış ortamı oluşturmak niyetindeydi. Fakat düşmanı Hüsrev Paşa'nın sadrazam olması onu şüpheye düşürmüş ve beklemenin daha akıllıca olacağını düşünmüştür⁴⁵².

Yabancı kaynaklarda Nizip Savaşı'nın sonucu şu şekilde tasvir edilmektedir:

*‘‘Hafız Paşa'nın ordusu tümüyle yok oldu... Türkler silahlarını ellerinden attılar, topraklarını ve cephanelerini terk ettiler, çıl yavrusu gibi dağıldılar’’*⁴⁵³.

3.1.1. Tanzimat Fermanı

Mısır meselesi, Osmanlı Devleti için birçok etkiye sebep olmuştu. II. Mahmud gerçekleştirmek istediği reform hareketlerinde Mehmet Ali Paşa'yı kendisine örnek alarak hayata geçirme fırsatı bulmuştur. Fakat Osmanlı Devleti için daha geniş çaplı ve keskin kararlar içeren Tanzimat, nitekim Mısır meselesinin halli sürecinde ortaya çıkacak ve Osmanlı Devleti'nin Mısır eksenini ile elde ettiği en büyük modernleşme hareketi olarak kayda geçecektir⁴⁵⁴.

Modernleşme konusunda, Osmanlı toplumunda ikircik meydana gelmişti. Buna göre Batılılaşma eğilimi gösteren gruplar gelenekçiler tarafından keskin bir muhalefetle karşılaşmaktaydı. Dönemin önemli vakanüvislerinden olan Mütercim Asım Efendi de

⁴⁵² Fahmy, 2020, s. 142-150.

⁴⁵³ Palmer, 1995 s. 166.

⁴⁵⁴ Ramazan Ata, Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı- Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 82.

III. Selim zamanında oluşturulan Atabegan-ı Saltanat üyelerini keskin ve şiddetli bir dille eleştirmektedir. Bu üyeler devlet içerisinde Batılılaşma eğilimi sağlayacak grubu temsil etmekteydi⁴⁵⁵. Ahmet Cevdet Paşa'ya bakıldığında ise Osmanlı toplumunun ihtiyacı olan aydın fikri görülmektedir. Birçokları gibi muhalefet kutbunun doruklarında gezmemektedir. Batı taklitçiliğini savunanlarının yanında geleneksel, aşırı şeriat savunucularının yanında ise yenilikçi kalmaktaydı⁴⁵⁶.

XIX. yüzyılda girilen modernleşme çalışmalarına dair İngiliz seyahatnamelerinde yapılan yorumlar da dikkate değerdir. Bu eserlerden çıkan sonuçlara göre Osmanlı Devleti'nin, askeri yenilik hareketlerini son derece titizlik örneği ile kabullenirken sosyal ve kültürel alana işaret eden birçok olguda başarı sergileyemediği aktarılmaktadır. Matbaa ve saat konusunda başarılı olunamayışın altında yatan sebepleri ise gezginler, eserlerin orijinal halinin yitirilmesi ve müezzinlere ihtiyaç kalmaması halinde yaşanacak ekonomik ve sosyal kayıpların endişesi olarak yorumlamaktadır⁴⁵⁷.

Batı için Doğu'nun egzotik yapısı ilk etapta oldukça ilgi çekici durmaktaydı. Eserlerinde Doğu'nun dünyasını büyü ve göz kamaştırıcı bir şekilde aktarmaktaydılar. Lakin XIX. yüzyıla gelindiğinde artık Doğu'nun ilgi çekici ve merak uyandırıcı yanı kaybolmuş, onu heyecanlı bir şekilde izleyen gözler yerini eleştirel sözlere bırakmıştır⁴⁵⁸.

Tanzimat dönemine kadarki süreçte gerçekleştirilen modernleşme hareketleri padişah eli ile hayata geçirilmekteydi. Lakin Tanzimat döneminde bu hareketlerin öznesi Lale Devri'nden itibaren oluşmaya başlayan aydın zümre olacaktır⁴⁵⁹. Her ne kadar bu dönemde sadece padişah'a bağlı kalmamış olsa da halka da çok tesir ettiği dile getirilemez. Halkın gerçekleşen yenilikler eli ile refaha kavuşmuş olanlarında bile eskiyi arzulayan bir yapısının olduğu görülmektedir⁴⁶⁰.

⁴⁵⁵ Süheyla Yenidünya, “Atabegan-ı Saltanat: Avrupa'ya Özenen Müceddidler mi? Heterodoks Zındıklar mı?”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, S. 25, 2018, s. 81.

⁴⁵⁶ Elif Merve Koç, “Ahmed Cevdet Paşa ve Modernizm'e Bakışı”, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 3, 2020, ,s. 170.

⁴⁵⁷ Şahin, 2017, s. 219-220.

⁴⁵⁸ Karaman, 2018, s. 68.

⁴⁵⁹ M. Çağlar Kurtdaş, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 29, S. 1, 2019, s. 403.

⁴⁶⁰ Şahin, 2017, s. 223.

Avrupalı yani modern olarak tanımlanan düşünce yapısının Osmanlı'da ilk istek ve temennisi Sadık Rıfat Paşa sayesinde dile getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶¹. Sadık Rıfat Paşa, Viyana elçisi olarak bulunduğu süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler karşısında niçin kendini yenileyemediğini fark etmişti. Bu doğrultuda Osmanlı topraklarında düşünsel bir modernleşme ihtiyacının zaruri olduğu kanısına varmıştır. Kaleme alacağı eserinde de Avrupa'nın her konuda ne şekilde yönetim sağladığını ve kabullerini değerlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde de bu konularda yapılacak iyileştirme girişimleri ile modernleşme gerçekleşmiş olacaktır. Nitekim Paşa'nın dile getirmiş olduğu fikirler Tanzimat Fermanı'nın içeriğinde kendisini hissettirmektedir⁴⁶².

Tanzimat döneminin ana fikri Avrupa'nın her alanda ve anlamda üstünlüğünün kabul edilişi ve bu alanlara ait kurumların Avrupa'dan Osmanlı'ya intikali olarak yorumlanabilir. Bir önceki dönemlerde de ciddi modernleşme hareketleri olsa da bunlar içerisinde Osmanlı kurumlarıyla özdeşleştirme taşımakta ve başarısız sonuçlar vermekteydi⁴⁶³. Özellikle III. Selim ve II. Mahmud dönemleri Batı'nın askeri ve teknik yanının Osmanlı Devleti nezdinde kurumsallaştırılmaya çalışıldığı bir dönem olmakla birlikte bunların henüz tam manası ile başarıya ulaşamaması sonucu Abdülmecid döneminde Batı'nın fikirsel yanının da Osmanlı bünyesine kazandırılması imkanı oluşacaktır. İşte bu imkanlar dahilinde ortaya çıkan süreç Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu ifadeler ne yazık ki sürecin ve fermanın iyi anlaşılmasına da vesile olmaktadır. Nitekim bu ferman Avrupa'yı tamamı ile kopya etmek manasına gelmemektedir. Avrupalılaşmak kavramı çağa uymak, çağın getirilerine cevap vermek manası ile algılanmalıdır⁴⁶⁴.

Osmanlı modernleşme hareketlerinde, en geniş çaplı ve kararlı adımlar Tanzimat döneminde atılmıştır denilebilir. Lale Devri'nden itibaren aşama aşama ilerleyen süreçlerde geleneksel izlenimler bir miktar mevcut olsa da Tanzimat ile

⁴⁶¹ Taner Aslan, "Osmanlı Aydınların Gözüyle Batılılaşma", Erdem Dergisi, S. 55, 2009, s. 4.

⁴⁶² Yaşar Semiz, "Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 1, 1994, s. 140.

⁴⁶³ Emel Poyraz, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 193, 2011, s. 95.

⁴⁶⁴ Zeynep Yıldırım, "Mısır Meselesinin Çözümünde Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fikrinin Anlaşılması", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 10, S. 25, 2018, s. 536.

birlikte bunun her alanda çağdaş bir yansımasına şahit olunmaktadır⁴⁶⁵. Tanzimat Fermanı, Osmanlı modernleşme algısında, kudretli geçmişin kollarında aranılan huzurun yerine Batı'dan elde edilecek huzuru ve yeniliği ifade etmektedir⁴⁶⁶. Esasında Cumhuriyet'in ilanına götürecek merhaleler Tanzimat döneminde atılmaya başlanmıştır denilebilir⁴⁶⁷.

Mustafa Reşit Paşa'nın, İngiltere ve Fransa'da birçok kez elçilik görevinde bulunması nitekim onun karakterini ve düşüncelerini şekillendirecektir. Osmanlı Devleti'nin bu süreçte içerisinde bulunduğu buhranlardan kurtulabilmesinin çaresini Avrupalı devletlerin modern ruhunda bulabileceğini anlamıştı. Nitekim Abdülmecid tahta geçtiğinde II. Mahmud'a ilan ettirmeye ikna edemediği fermanı yeni Padişaha kabul ettirebilecektir⁴⁶⁸. Mustafa Reşit Paşa, Batı'da vücuda getirilen merhalelerin Osmanlı bünyesinde de sağlanmadan iyileştirme çabalarının sonuç vermesinin mümkün olamayacağını kabullenmişti. Bu doğrultuda hazırladığı fermanı 3 Kasım 1839'da ilan etmiştir⁴⁶⁹. Adı geçen ferman, devletin İslami unsurlara riayet edilmesi ile hiçbir sorun yaşamadan muazzamlık göstermiş olduğu lakin bu unsurlardan uzaklaşılması ile birlikte devlette bir çözülme meydana geldiğini fakat çağa uygun tedbirlerin alınması ile bu çözümlerin de kısa bir sürede ortadan kaldırılabilceğini ifade eden cümlelerle başlamaktadır⁴⁷⁰.

Tanzimat Fermanı, daha seküler bir yönetim sistemine geçiş sürecidir denilebilir. Dini yetkiler ile şekillenen devletin laik bir hüviyet kazanmasını amaçlamaktadır. Tüm tebaanın eşitliği, askerlik meselesinin vatan görevi mahiyeti kazanmasını, padişahın kendi eli ile yetkilerini sınırlandırmasını konu edinmektedir. Bir Osmanlılık planlanarak, Fransız Devrimi'nin yankılarıyla azınlıkların isyanlarının önüne geçilmek istenmiştir. Tabii ki bu süreçlerin yanında Avrupalı devletlerin, Mısır

⁴⁶⁵ Poyraz, 2011, s. 97.

⁴⁶⁶ Yakup Altan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi Reform Çabaları ve Osmanlı Kamu Yönetimi Teşkilatı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 1998, s. 46.

⁴⁶⁷ Poyraz, 2011, s. 93.

⁴⁶⁸ Yıldırım, 2018, s. 538.

⁴⁶⁹ Altan, 1998, s. 46. Ayr. Bkz. BOA, HAT, 1240-48229, (H-15-04-1255/ M-28-06-1839).

⁴⁷⁰ Ali Akyıldız, "Tanzimat", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul, 2011, s. 3.

meselesinde Osmanlı'nın yanında saf tutmasını sağlamak da en büyük emellerden biridir⁴⁷¹.

Ahmet Cevdet Paşa, eserinde bu dönemde Mısır Valisi'nin aile ve yakın çevresinde bulunan elit zümrenin İstanbul'da yaşam tarzını etkilediğinden bahsetmektedir. Avrupai tarzda giyiniş ve yaşam şekilleri Osmanlı'da saray erkanı başta olmak üzere birçok yönetici kesime örnek olmaktadır. Ayrıca bu zümrenin İstanbul'da ekonomik anlamda da etkileşimlere sebebiyet verdiklerini eklemektedir. Zengin bir hayat alışkanlığı edinen Mısır eliti, alışveriş merakıyla hem ürünlerin fiyat artışına vesile olmakta hem de süs ve şatafatı yaymaktaydılar⁴⁷².

İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti 1840 yılında Londra Antlaşması ile Mısır sorununu çözüme kavuşturmayı planlamışlardır. Buna göre Mısır'daki valilik kurumu Mehmet Ali Paşa soyuna devredilirken, Mısır ordusunun asker sayısı ve yapabileceklerinin sınırları da belirlenmiş olmaktadır. Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu her türlü belge ve antlaşmanın bu topraklarda da geçerliliği hükme bağlanmış, gönderilmesi gereken vergiler belirlenmiştir. Lakin Mehmet Ali Paşa, Fransa'nın destek olabileceğini umarak bu antlaşmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine Avrupalı devletlerin askeri girişimleri neticesinde geri adım attığı görülmektedir. Nitekim Abdülmecid'in, 1841 tarihli fermanı ile Mısır'daki valilik kurumu resmen Mehmet Ali Paşa soyuna devredilmiştir⁴⁷³.

Mısır'daki valilik kurumunun Mehmet Ali Paşa soyuna veraset edilmesinden sonra kargaşalık çıkmaması için en büyük çocuğun vali olmasını ve sadece erkek soyundan gelenlere konumun bahşedilmesi fermanla bildirilmiştir. Adı geçen fermanın bir kesit aşağıdaki gibidir:

“...sadrızamım tarafından memhuren gönderilen haritada meşruh hudud-ı kadime-i malume ile mahdud olan eyalet-i Mısriyye uhdende imtiyaz-ı veraset ilavesi ve şerait-i atıye ile ibka olunmuş olmağla bundan böyle hal vuku'unda doğrudan doğruya evlad ve ahvad-ı zükurunun büyükden büyüğüne intikal ile suret-i nasbları taraf-ı Devlet-i Aliyyemden icra kılınması vacibü'l-kadr evlad-ı zükurun inkırazı vuku'unda eyalet-i merkumenin taraf-ı Devlet-i Aliyyemden ahara tevcih ve ihalesi lazım

⁴⁷¹ Yıldırım, 2018, s. 541.

⁴⁷² Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara, 1991, s. 20.

⁴⁷³ Eren, 2008, s. 75-80.

*geleceğinden evlad-ı inasdan mütevellid olan zükurun bu babda bir güne istihkak ve salahiyetleri olmaması...*⁴⁷⁴.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki valilik konumunun veraset sistemine göre uygulanması fermanına karşılık şu satırları yazmıştır:

*‘‘Bu hayırlı haberi (ferman) aldığımda, beni ziyadesiyle memnun eden bu cömert lütuf karşısında şükran hisleriyle doldum. Hiç vakit kaybetmeden onu kabul ettim ve şanına yakışır büyük törenler düzenledim... Gördüğüm anda, ona şükran dolu adımlarla yaklaştım ve dudaklarım onu öpme şerefine nail oldu. (Elçinin) mübarek elleriyle taşıdığı madalya ile onurlandırıldım ve halihazırda sadakatimin nişaneleriyle dolu göğsüm onunla süslendi. Bütün ulema ve devlet erkanı huzurdaydı ve ferman hepsine yüksek sesle okundu. Sonra herkes Sultanımıza övgülerini dile getirdi ve ona uzun ömürler diledi. Bu kutlu haberle bütün tebaamızda sevin sin diye, Kahire’de ve diğer şehirlerde, bu olaydan duyulan sevinç ve mutluluğun ifadesi olarak top atışları yapıldı’’*⁴⁷⁵.

3.2. Abdülaziz Dönemi

3.2.1. Yusuf Kamil Paşa

Yusuf Kamil Paşa’nın bir rüyadan sonra Mısır’a geldiği ve burada da kısa süre içerisinde Mehmet Ali Paşa’nın himayesine girerek birçok görevde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mehmet Ali Paşa, kendisini o kadar çok sevmiş ve güvenmiş olacak ki kızı Zeynep Hanım ile evlendirmiştir⁴⁷⁶.

Yusuf Kamil Paşa’nın, Osmanlı tarihi için önem arz eden noktalarından biri de Batı Edebiyatı’ndan yapılmış ilk tercümenin sahibi olmasıdır. Bunun yanında Mehmet Ali Paşa’nın damadı olarak sadrazamlık konumuna gelmiş olması da altı çizilmesi gereken başka bir husustur.

Yusuf Kamil Paşa, Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın himayesine girdiğinde onun sayesinde Fransızca ile de tanışmış olacak ve bu dili iyi bir düzeyde öğrenecekti. Fakat ne yazık ki Yusuf Kamil Paşa’nın, Mısır’daki güllük gülistanlık günleri Mehmet Ali

⁴⁷⁴ Osmanlı Belgelerinde Mısır, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, Ed: Uğur Ünal, İstanbul, 2012, s. 119.

⁴⁷⁵ Fahmy, 2020, s. 151.

⁴⁷⁶ Süleyman Beyoğlu, ‘‘Yusuf Kamil Paşa’’, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, s. 283.

Paşa'nın vefatı ile birlikte yok olacaktır. Kendisi Mısır saray erkanı tarafından hoş karşılanmıyor ilk fırsatta Mısır'dan uzaklaştırılmak isteniyordu. Nitekim Abbas Paşa'nın valiliği esnasında sürgüne gönderilmiştir. İstanbul ile bağlantı kurarak kendisini 1849 yılında İstanbul'a aldıracaktır. İşte bu tarihten sonra İstanbul'da icraatlarını yerine getirecektir⁴⁷⁷.

François Fenelon'un, ideal devletin nasıl olması ve yöneticilerinin de ne şekilde hareket etmesi gerektiği konusunu içeren eseri Telemakhos'un Serüveni yayımlandıktan sonra Avrupa ülkelerinde yankı uyandırarak birçok dile çevrilmişti. Bu eserden Türk aydınının da haberdar olduğu anlaşılıyor. Şinasi, Münif Efendi gibi şahısların eserlerinde bu çalışmadan alıntı yapmış oldukları görülmektedir. Şinasi, Yusuf Kamil Paşa ile yakınlık kurmaya başlayıp onun himayesine girdiğinde eseri kendisine tanıtmış olmasının mümkün olduğu düşünülmektedir⁴⁷⁸.

Batı Edebiyatı'ndan ilk roman çevirisi olarak Telemakhos'un Serüveni'nin tercihi Osmanlı toplumuna sadece roman tanıtımı maksadı taşımadığını göstermektedir. Tercümenin yapıldığı dönem nihayetinde Osmanlı aydınının, siyasi birtakım emeller güttüğü bir dönemi ifade etmektedir. Nitekim eserin içeriği de bu konuda son derece uyumlu bir sentez sunmaktadır. Yusuf Kamil Paşa, bu çeviriyi yaparken sadece edebi bir amaç gütmemekte aynı zamanda siyasi atmosferi hedef edinmekteydi⁴⁷⁹.

Eserin 1859 yılında tercümesinin tamamlandığı 1862 yılına gelindiğinde ise yayımlandığı anlaşılmaktadır. Bu eserin içeriğinde bulunun fikirler dolayısıyla alelade okunulabilen bir eser olmadığı aşıkardır. Bir müddet gizliden gizliye okunduğu görülmektedir⁴⁸⁰.

Yusuf Kamil Paşa, Abdülaziz'in Mısır seyahatine çıkmasında en büyük etkenlerden biri olmuştur. Kendisini bu konuda teşvik etmiştir⁴⁸¹. Padişah Abdülaziz'in

⁴⁷⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876), C. 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 130

⁴⁷⁸ Metin Kayahan Özgül, "Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 45, 1986, s. 197.

⁴⁷⁹ Mehmed Kaplan, "Tanzir-i Telamak", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İbrahim Horoz Basımevi, C. 3, S. 1-2, İstanbul, 1948, s. 2.

⁴⁸⁰ Özgül, 1986, s. 197-198.

⁴⁸¹ Beyoğlu, 2001, s. 284.

Mısır seyahati esnasında Yusuf Kamil Paşa, sadrazam olarak bulunmaktaydı. Bu noktada saltanat vekili olarak merkezde kaldığı görülmektedir⁴⁸².

Yusuf Kamil Paşa ve eşi Zeynep Hanım'ın Osmanlı Devleti'nde ilk kişisel hayır kurumu olarak inşa ettirdikleri hastane, ücretsiz hizmet vermesi maksadı ile kurulmuştur⁴⁸³. Hastanenin kuruluşu ile ilgili farklı tarihler belirtilse de arşiv belgeleri ışığında yapılan çalışmalarla hastane 1875 yılının ortalarında inşaya başlamış ve 1882 yılı başlarında da açılmıştır⁴⁸⁴. Hastane halen günümüzde de kısaca Zeynep-Kamil (Kadın ve Çocuk Hastalıkları Eğitim ve Araştırma) Hastanesi adıyla hizmet vermektedir⁴⁸⁵.

3.2.2. Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati

Yavuz Sultan Selim'den beridir hiçbir Osmanlı Sultanı Mısır'a gitmemişti. Mehmet Ali Paşa'nın damadı olan Yusuf Kamil Paşa ve hali hazırda Mısır Valisi olan İsmail Paşa ile yakınlığı olduğu bilinen Fuat Paşa'ların etkilemeleri sonucu Abdülaziz'in Mısır seyahati kararlaştırılmıştır⁴⁸⁶.

Abdülaziz'in Mısır'a seyahat kararında birçok etken mevcuttur. Öncelikle Mısır'da gerçekleşen ilerlemeyi ve modernleşmeyi yakından görmek isteyen Padişah, Mısır halkına merkezi hatırlatmak da niyetindeydi. Ayrıca en önemli etkenlerden biri olarak İngiltere ve Fransa'nın Mısır üzerindeki artan emellerinin önü kapatılmak isteniyordu⁴⁸⁷.

Süveyş Kanalı sebebi ile Fransa ve İngiltere, Mısır üzerinde yeniden emeller gütmeye başlamıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'ni rahatsız edecektir. Sadrazamın ve İsmail Paşa'nın da teşvikleri ile Abdülaziz'in Mısır seyahati gerçekleşecektir⁴⁸⁸.

⁴⁸² Fatih Tuncay, Mustafa Fazıl Paşa'nın Siyasi ve İdari Görüşleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009, s. 33.

⁴⁸³ Şeref Etker, Feza Günergun, Abdullah Köşe, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfiyesi", Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi, C. 2, 2004, s. 1.

⁴⁸⁴ Etker, Günergun, Köşe, 2004, s. 3-4.

⁴⁸⁵ Beyoğlu, 2001, s. 284.

⁴⁸⁶ Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz", Türkler, (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), Yeni Türkiye Yayınları, C. 12, Ankara, 2002, s. 1299.

⁴⁸⁷ Yahya Bağçeci, Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003, s. 1.

⁴⁸⁸ Karal, 1988, C. 7, s. 40.

Abdülaziz'in Mısır Seyahati yabancı basında ne denli reformist bir profil çizdiğine dair olumlu yankılar bulmaktadır⁴⁸⁹.

Osmanlı Sultanı, Mısır seyahati esnasında trenle tanışacaktı. İlk defa bu kadar yakından görerek her bir ayrıntısını inceleme şansı yakalayan Sultan'ın demir yolu ulaşımını ülkenin diğer bölgelerine de sağlamak fikrine burada yakından görüp deneyimleyerek ikna olmuştur denilebilir⁴⁹⁰.

Osmanlı sınırlarında ilk demir yolu ulaşımı Mısır'da Abbas Paşa'nın yönetimi esnasında gerçekleşmiştir. İngiltere'nin ekonomik kaygılarından dolayı bölgede demir yolu inşası, Osmanlı Devleti'nin haberi olmadan Abbas Paşa'nın kendi keyfiyeti ile girişilmiş bir harekettir. Osmanlı Devleti, araya girerek iptal etmek istemiş ve İngiltere'nin teşviki ile Abbas Paşa Osmanlı yönetiminden izin alınca sorun çözülmüştür. 1856 yılında tamamlanan bu demir yolu İskenderiye-Kahire arasını kapsamaktadır⁴⁹¹. Aynı yıl İzmir-Aydın arasında da bir demir yolu inşası için İngiliz şirketiyle anlaşılmıştır. Fakat bitiş tarihi uzamış ve on yıl gibi bir süre sonunda tamamlanmıştır⁴⁹².

Demir yolu ulaşımına Abdülaziz son derece önem vermektedir. Demir yolu planı sarayın sınırları içerisine dahil olan güzergahta olunca bazı kesimlerce eleştiriye sebebiyet vermişti. Fakat sultan, “*demir yolu geçsin de isterse sırtımdan geçsin*” ikazıyla bu konuya ne derece ehemmiyet verdiğini kanıtlamaktaydı⁴⁹³.

Mısır'da bulunduğu süre zarfında tarım ve fabrika alanlarını gezerek üretim için yapılabilecek her türlü girişimin bu bölgede ne derecede olduğunu görmek istemekteydi. İstanbul'daki fabrikalarda yapmayı tasarladığı yenilik ve iyileştirme politikalarında yararlanabileceği fikirler arıyordu⁴⁹⁴.

⁴⁸⁹ Sinan Kaya, Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 65.

⁴⁹⁰ Bağçeci, 2003, s. 36. Ayr. Bkz. BOA, İ.HR., 200-11405, (H-18-12-1279/ M-06-06-1863), BOA, HR.SFR.4., 54-10, (M-11-11-1863).

⁴⁹¹ Soyalp Tamçelik, “Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasi ve İktisadi Sosyal Etkileri”, Erdem Dergisi, C. 12, S. 35, 2000, s. 493.

⁴⁹² İlker Öztürk, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Demir Yollarının Gelişimi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 52.

⁴⁹³ Nejdet Gök, Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları, Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 4, S. 5, Ankara, 2013, s. 130.

⁴⁹⁴ Bağçeci, 2003, s. 41.

Mısır seyahati sonrası tebaa ve padişah arasında da birtakım algı değişikliklerinin yaşandığı Ahmet Cevdet Paşa tarafından dile getirilmektedir. Buna göre Mısır'da halk, sevincini ve saygısını tıpkı Avrupa'daki gibi alkışlar ve çılgınlıklarla gösterirken İstanbul halkının sunumu ise sessiz sedasızdır. Padişah, bu seyahat esnasında görmüş olduğu şaşaadan son derece memnun kalmıştır aynı ilgi ve alakayı İstanbul insanından da bekleyecektir⁴⁹⁵.

Lale Devri'nden itibaren ilmek ilmek dokunan modernleşme adımları Abdülaziz döneminde resmen gözle görülen değişkenlikleri doğurmuştu. Abdülaziz, ilk Osmanlı Padişahı olarak Avrupa seyahati düzenleyecektir. Nitekim bu durum zihinlerdeki değişimi de gözler önüne sermektedir. Ne yazık ki bu seyahat ilk olmakla beraber sondur. Üstelik seyahate çıkarken amaçlanan hiçbir reform hareketi daha sonrasında vücuda getirilemeyecektir⁴⁹⁶.

Avrupa seyahati, sultanın zihninde birçok değişikliğin yaşanmasına sebebiyet verecektir. Özellikle kültürel anlamda etkilendiği aşikardır⁴⁹⁷. Bu seyahat Fransa İmparatoru'nun Paris sergisine daveti sebebiyle girişilmiş olsa da gerçekleşen diğer gezilerle birlikte içeride ve dışarıda maruz kaldığı diğer birçok etkenle birlikte ele alınması gereken bir harekettir⁴⁹⁸.

Avrupa'yı birebir deneyimlemek Osmanlı tarihi içerisinde daha önce daha düşük rütbeli devlet adamlarınca gerçekleşmekteydi. Eğitim ya da elçilik görevleri sebebiyle Avrupa'nın havası solunmaktaydı. Lakin ilk defa bir Osmanlı Padişahı tarafından barışçıl seyahat girişimiyle birebir deneyimlemek Abdülaziz ile gerçekleşiyordu⁴⁹⁹. Son yıllarda yaşanan modernleşme girişimleri ile Avrupa'yı birçok açıdan daha net tanıma imkanı bulunsa da ilk defa padişahın böyle bir girişimi olmaktadır⁵⁰⁰. Seyahat dönüşü çıkarılan af ile birlikte Avrupa'da sultana muhalif tavır sergileyen yeni Osmanlılar

⁴⁹⁵ Bağçeci, 2003, s. 75.

⁴⁹⁶ Subaşı, 2002, s. 1302.

⁴⁹⁷ Gök, 2013, s. 134.

⁴⁹⁸ Osman Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 4, S. 1, 2003, s. 113. Ayr. Bkz. BOA, HR.İD., 1217-60, (M-10-09-1866).

⁴⁹⁹ Gök, 2013, s. 133.

⁵⁰⁰ Köksal, 2003, s. 113.

üyeleri de bir bir memlekete dönmeye başlayacaktır. Mustafa Fazıl Paşa ile başlayan bu dönüşler arasında Namık Kemal de vardır⁵⁰¹.

3.2.3. Mustafa Fazıl Paşa

Mustafa Fazıl Paşa, XIX. yüzyıl Türk modernleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle mevcut yönetime muhalif karakterlerin perçinlenmesi açısından oldukça geçerli bir karakterdir. Kendisinin, Abdülaziz'e gönderdiği ileri sürülen mektup dolayısıyla Meşrutiyet çanlarının daha gür bir şekilde çalmaya başladığı görülmektedir⁵⁰².

Osmanlı Devleti'nde yönetime karşı keskin bir muhalif çerçevenin nüvesini oluşturan Yeni Osmanlılar, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın maiyetinde gerçekleşmiştir⁵⁰³. Bu esnada Maliye Nazırı olan Mustafa Fazıl Paşa, Fuad Paşa ile muhalif tavırları yüzünden anlaşamıyordu⁵⁰⁴. Mustafa Fazıl Paşa'ya göre elinde yetki bulunduran şahıslar bunu kötüye kullanmakta idi. Bu fikirlerini açık bir şekilde ifade ediyor oluşu onun sürgüne gidişini hızlandıracaktır⁵⁰⁵.

Fuad Paşa ile Mısır Valisi İsmail Paşa arasındaki yakınlık bilinmekteydi. İsmail Paşa'nın Mısır üzerindeki veraset konusunda emelleri mevcuttur. Mehmet Ali Paşa'ya, Mısır valiliği veraset edilirken hanedanın en yaşlı üyesi maddesi getirilmişti. Lakin İsmail Paşa bu konuyu değiştirmek istiyordu. Direkt babadan oğula geçen bir sistem yüklemek niyetindeydi. Fuad Paşa'nın da etkisiyle Mısır veliahdı olan Mustafa Fazıl Paşa, 1876 yılında Avrupa'ya sürülecektir. İşte bu noktada Mustafa Fazıl Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nde padişaha karşı oluşacak muhalefeti sistemli bir şekilde yönetmesi ile karşılaşılacaktır⁵⁰⁶.

Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın, valilik konumunda veraset sistemindeki değişikliği nitekim Mustafa Fazıl Paşa'yı Mısır'dan tamamen saf dışı etmekteydi. Bu şartlar Mustafa Fazıl Paşa'nın, Padişah'a ve Sadrazam'a karşı muhalif tavrını

⁵⁰¹ Gök, 2013, s. 135.

⁵⁰² Tuncay, 2009, s. 43.

⁵⁰³Ş. Tufan Buzpınar, "Mustafa Fazıl Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 31, Ankara, 2020, s. 301.

⁵⁰⁴ Esra Sazyek, "19. Yüzyıldan İki Kamusal Mektup: Giuseppe Mazzini İle Mustafa Fazıl Paşa'nın Saraya Mektupları", Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, S. 25, 2021, s. 508.

⁵⁰⁵ Tuncay, 2009, s. 36.

⁵⁰⁶ Subaşı, 2002, s. 1299.

perçinleyecektir⁵⁰⁷. Tabii ki Mustafa Fazıl Paşa'ya direkt olarak Mısır Hıdivliği konusundaki kişisel meselesi ile muhalif tavır takındığı damgasını yapıştırmak da haksızlık olacaktır. Nitekim kendisinin anayasacı olma ihtimali çoğu zaman göz ardı edilmektedir⁵⁰⁸.

Mustafa Fazıl Paşa'nın kişisel zenginliği tıpkı Mehmet Ali Paşa hadisesini de hatırlatmaktaydı. Bu yüzden kendisi bir şekilde bertaraf edilmeliydi⁵⁰⁹. Mustafa Fazıl Paşa, Fransa'ya gittikten sonra yönetsel olarak farklı görüşleri benimsemeye başlayacaktır. Bu doğrultuda Abdülaziz'e göndermiş olduğu mektupta, laik meşruti bir sistem ile devletin içerisinde bulunduğu bunalımdan kurtulacağını dile getirmektedir⁵¹⁰.

Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti'nde birtakım aydınların, mevcut yönetime karşı muhalif tavırlarının farkında idi⁵¹¹. Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e göndermiş olduğu mektup Ebuzziya Tevfik ve Namık Kemal başta olmak üzere muhalif aydın zümrenin heyecanlanmasına sebep olmuştu bu muhalif grup mektubu Türkçeye çevirerek yayımlanmasında katkı sağlamıştır⁵¹². Mustafa Fazıl Paşa'nın bu mektup girişimi ile muhalif zümrenin sözlerine dökülen tepkilerini Mardin şu şekilde aktarmaktadır:

*“Ali Suavi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sabık bir önde geleninin, devletin kurtuluşu için bir plan sunmaya cesaret etmiş olduğu haberi ile bir hayli bozuk olan moralinin aniden yükseldiğini anlatır. Ebuzziya, bunun Türkiye'de siyaset yazarlığının temel taşı olduğunu düşünür”*⁵¹³.

Mustafa Fazıl Paşa, mektubunda yönetimde söz sahibi olan paşaların gerçekleri sakladıklarını ve bu yüzden gerçeklerden Padişahın haberinin olamadığını dile getirmektedir⁵¹⁴. Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubu son derece çarpıcı ifadelerle doludur. Mektuptan bir kesit aşağıdaki gibidir:

⁵⁰⁷ Lewis, 2018, s. 210.

⁵⁰⁸ Berkes, 1978, s. 273.

⁵⁰⁹ Bağçeci, 2003, 81.

⁵¹⁰ Sazyek, 2021, s. 508. Ayr. Bkz. BOA, Y.EE., 91-17, (H-29-12-1283/ M-04-05-1867).

⁵¹¹ Karal, 1988, C. 7, s. 303.

⁵¹² Lewis, 2018, s. 210.

⁵¹³ Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 307.

⁵¹⁴ Karal, 1988, C. 7, s. 304.

‘‘Biz Osmanlılar her gün daha gözle görülür, daha derin ve daha evrensel hale gelen bir ahlaki dejenerasyonun bizi istila etmesine izin veriyoruz’’⁵¹⁵.

Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal’e mektup göndererek Meşrutiyet yolunda yönetime karşı birlikte hareket edebilmek için onları Paris’e davet etmiştir. Adı geçen mektuptan bir kesit aşağıdaki gibidir:

‘‘...Sizler memleketimizin aydın fikirleriyle haklı bir isim yapmış iki değerli kalemsiniz. Yurtseverliğiniz çalışkanlığınız, bilginiz, sizi çekemeyen ve bundan dolayı – güya bir memurlukla- sizleri uzaklara sürmek isteyen vatan yıkıcıları tarafından ister istemez kabul edilmiş bulunmaktadır.

Alanı son derece geniş olan özgürlük davasında vatanımızın saadeti ve kurtuluşu için hizmet etmenin tam zamanıdır. Sizleri –bu hizmeti birlikte yerine getirmek üzere- Paris’e davet ediyorum. Beslemekte olduğunuz yüce, temiz duygular ve yurtseverlik duygularının gereği olarak, ummaktayım ki bu davetimi kabul buyurursunuz...’’⁵¹⁶.

1860’ların sonuna doğru Mustafa Fazıl Paşa’nın maddi kaynaklarının konforu ile Avrupa’da Yeni Osmanlılar Cemiyetinin kurulduğu görülmektedir⁵¹⁷. Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal gibi aydınların ardından İstanbul’da mevcut yönetime muhalif olan aydın kişiler de birer birer Paris’e gelerek bu gruba dahil olacaklardır⁵¹⁸.

Mustafa Fazıl Paşa’nın gayretleri sonucu Avrupa’da faaliyetlerine başlayan Yeni Osmanlılar Cemiyeti artık seslerini gizliden gizliye ürkek bir tavırla değil gür bir çınlama ile duyurabilmekteydi. Bu cemiyetin ilan edilmiş bir başkanı ya da vekili olmasa da Mustafa Fazıl Paşa’nın arka planda başkanlık ettiğini dile getirmek yersiz olmayacaktır⁵¹⁹.

Tanzimat döneminde, devletin her kademesinde yeni bir siyasi kadro oluşturulmak zarureti doğmuştu. Bu sebeple açılan yeni bürokratik kurumlar, ilerleyen süreçlerde devletin modernleşme yolunda adım atmasını sağlayacak şahsiyetleri

⁵¹⁵ Mardin, 1996, s. 308.

⁵¹⁶ Ebuzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar- İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler, Sad: Şemsettin Kutlu, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006, s.57-58.

⁵¹⁷ Sazyek, 2021, s. 507.

⁵¹⁸ Buzpınar, 2020, s. 301.

⁵¹⁹ Karal, 1988, C. 7, s. 305.

bünyesinden çıkaracaktır. 1832 yılında oluşturulan Bab-ı Ali Tercüme Odası buna en güzel örnektir. Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan kesimin kurucularının da bu odanın havasını soluduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu sancılı sürecinde oluşmaya başlayan muhalefet ilerleyen zamanlarda daha değişik boyut kazanacaktır. Yeni Osmanlılar, Batı'yı yakından tanıma fırsatı elde ederek oralarda yeşeren düşünceleri kendi düşlerinde hissetmeye başlayacaklardır. Fakat onlar henüz sadece oluşmuş fikrin etkisi altında kalmaktadırlar. O fikrin oluşma aşamasına şahit olamadıkları ve geleneksel bir ruha sahip oldukları için karşılaştıkları yeni düzeni Osmanlı Devleti'nin kanunlarına uygun olanlarını alma ya da Osmanlı'ya uygun bir şekle dönüştürme gayreti içerisinde olacaklardır. Yine de bu şahsiyetlerin Osmanlı Modernleşme yolundaki adımları göz ardı edilemez mahiyettedir⁵²⁰.

Yeni Osmanlıların vücuda gelişi Abdülaziz saltanatının hayal kırıklığı dahilinde gelişmiştir. İlk etapta sevinçle karşılanan, ümit beslenen bu dönem tam bir hüsrana sonuculanacaktır. Fakat artık Osmanlı tebaasında oluşmaya başlamış olan elit kesim bunu sadece kınamakla kalmayacaktır. Namık Kemal, Şinasi gibi vatanperverlerin yayımladıkları yazılar halkta da dikkate değer bir tepki toplayacaktır. Ali ve Fuad Paşaların sadaretleri aydınlar tarafından hoş karşılanmamakta, yetersiz bulunmaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere Mısır Hıdivliğine İsmail Paşa'nın rüşveti söz konusu olunca güven duygusu tamamen sarsılacaktır. Böyle bir ortamda aydınlar yönetime dair kötü bakışlarını bir arada toplayarak Yeni Osmanlılar Cemiyetini kuracaklardır⁵²¹. Yeni Osmanlıların amacı Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Meclis-i Meşveretin kurulmasını sağlayarak bir kuvvetler ayrımı oluşturmaktır. Bu dönemdeki problem padişahın denetlenmesinden ziyade Bab-ı Ali'nin denetlenmesini kastetmekti⁵²².

Devletin içerisindeki bu yeni muhalif kesim Avrupa'nın önemli merkezlerinde bir araya gelerek mevcut yönetime karşı harekete geçecektir. Lakin bu ilk adım büyük olaylar yaşanmadan sona ermek zorunda kalmıştır. Abdülaziz'in 1868 yılında Paris'e yaptığı ziyaret esnasında Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultanla görüşüp af dileyerek İstanbul'a dönmesi üzerine Yeni Osmanlılar bir süre daha faaliyet gösterse de

⁵²⁰ İlyas Sucu, Prens Sabahaddin Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü, Açılım Yayınları, İstanbul, 2018, s. 85-87.

⁵²¹ Ahmet B. Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 20-21.

⁵²² Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yayınları, Ankara, 1983, s. 30.

aralarındaki görüş ayrılığından dolayı başarı elde edemeyeceklerdir⁵²³. Yeni Osmanlılar, muhalif oldukları Ali Paşa'nın ölümünden sonra memlekete dönmüş ve devletin belirli kademelerinde göreve tayin olmuşlardır. Bu şekilde Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin faaliyetleri son bulmuştur⁵²⁴.

3.3. II. Abdülhamid Dönemi

Her devlet kendi içerisinde belli bir düzen ve hiyerarşi anlayışına sahiptir. Uzun yıllar boyunca ayakta kalabilmek adına bulundukları coğrafyanın ve halkın bünyesine temas edebilecek hiyerarşiyi oluşturmak zorundadırlar. Lakin değişen ve gelişen dünyada, belirlenen düzen anlayışlarının işe yaramaz noktaya gelmesi ile yönetici zümre ve yönetilen taraflar karşı karşıya gelecektir. Nitekim bu karşılaşma çoğu zaman içerisinde hoş sahneler barındırmayacaktır. Çünkü her iki taraf da kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmek isteyeceklerdir. Yönetici zümre doğal olarak mevcut düzenin değişmemesini ya da kendi fikriyatları doğrultusunda ele alınmasını isterken, yönetilen taraf değişim ve gelişime dahil olmak istemektedir. Tarih sahnesinde gölge oluşturan her devletin bu gibi durumları yaşaması kaçınılmazdır.

Osmanlı Devleti de değişen ve gelişen dünyaya ayak uydurma çabaları ile 1800'lü yıllardan sonra birtakım girişimlerde bulunmaya başlayacaktır. Bu sürecin sonunda meydana gelen oluşumlar devlet içerisinde gerçekleşecek olayların seyrini değiştirecektir. Abdülaziz döneminde kıvılcımlanan Yeni Osmanlılar hareketinin bir devamı niteliğinde sayılan II. Abdülhamid döneminin Jön Türkleri ve uzantısı İttihat ve Terakki, devleti her yönden geri dönüşü olmayan yönle çevirecektir.

Yeni Osmanlıların, birer birer memlekete dönmesinden sonra Osmanlı sınırları içerisinde yönetime dair muhalifin bastırıldığı düşünülmektedir. Nitekim yönetimin bu süreçten sonra izleyeceği yolda bir değişiklik olmayacaktır. Aksine usulsüz atamalar, muhalif belirtisi gösterme ihtimali olanların merkezden uzaklaştırılma çabası gibi halkı memnun etmeyen olaylar zincirleri devam edecektir. Bu memnuniyetsizlik safhası daha fazla sürmeyecekti.

Abdülaziz'in tahttan indirilip yerine V. Murad'ın geçirildiği görülmektedir. Fakat yeni sultanın akli dengesi yerinde olmadığı anlaşıncı Mithat Paşa, Veliht

⁵²³ Kuran, 2000, s. 20-22.

⁵²⁴ Necmettin Alkan, Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009, s.106.

Abdülhamid ile anlaşarak Meşrutiyeti ilan etme sözü alıp kendisinin tahta geçirilmesi işlemi gerçekleşecektir. Fakat II. Abdülhamid hiç de beklenen davranışlar sergilemeyecektir. Meşrutiyeti ilan etmeyi sürekli erteleyen II. Abdülhamid kendisinin tahta geçmesinde imkan yaratan kişileri de birer birer merkezden uzaklaştırarak yerini sağlama alma gayreti gösterecektir. Nitekim sonunda Meşrutiyet ilan edilecektir. Fakat II. Abdülhamid, 93 Harbini bahane ederek meclisi kapatacaktır. Bu şekilde Osmanlı topraklarında mevcut yönetime muhalif kesim yeniden alevlenecektir⁵²⁵.

II. Abdülhamid, Meşrutî sistemi rafa kaldırdıktan hemen sonra kendi sistemini uygulamaya koyulacaktır. İlk olarak kendisine muhalif olabilecek şahıs ve organlara sansür uygulaması gerçekleştirmiştir. Hem basın yoluyla hem de bireyler arası gruplaşmalar yoluyla oluşabilecek tüm engelleri önlemek adına istihbarat sistemi oluşturmuştur. Böylece yıllarca sürecektir istibdat dönemi başlamış olmaktadır⁵²⁶.

II. Abdülhamid, kendinden önceki dönemin olaylarını ve gününün gerekliliklerini tahlil ederek planlarını işleyişe koymaktaydı. Kendisi, Mithat Paşa ile anlaşma yaparak tahta çıkmış fakat sonrasında bu anlaşmanın şartlarını yetine getirmemiştir. Diğer iki padişahın tahtan indirilmesi onu tahta çıkaran kişilerin eliyle olmuştu. Abdülhamid aynı hüsrana dolu sonu yaşamak istemediği için ilk olarak kendisini bu konuma getirenlerin ipini çekmesi gerektiğinin bilincindeydi. Derhal işe koyuldu ve Mithat Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'i öldürmekle yargılanmasını sağladı. Sonuç olarak Mithat Paşa suçlu bulundu ve sürgün cezasını çarptırıldı. Esasında cezası ölümdü fakat Abdülhamid dönemine bakıldığında alelade bir şekilde bu cezanın uygulanmadığı görülmektedir. Abdülhamid belki de vicdanlı bir profil sergilemek adına bu yöntemi kullanmaktaydı. Yani sürgün cezası vererek kendisine muhalif oluşturabilecek kitlelerin eritilmesini sağlamak. Nitekim bu durum da Abdülhamid'in planladığı gibi gitmeyecektir. Gerçekleşen her sürgün Abdülhamid için büyük bir düşmanın birleşmesini sağlamaktaydı. Mithat Paşa'ya gelindiğinde ise görünürdeki sürgün cezası ile yetinilmemiş olacak ki Arabistan'da öldürülmüştür⁵²⁷.

⁵²⁵ Kuran, 2000, s. 28-29.

⁵²⁶ Mahmut H. Sert, "İkinci Meşrutiyet'e Giden Süreç ve İttihat ve Terakki", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Konya, 2018, s. 3.

⁵²⁷ Ernest E. Ramsaur, Genç Türkler ve İttihat Terakki, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 24.

II. Abdülhamid, sancılı bir süreçte tahta çıkmasından dolayı karşılaştığı iç ve dış problemlere karşı alacağı tedbirler de bir o kadar sıkıntılı sonuçlar doğuracaktır. Yapılan araştırmalar sonucunda görülüyor ki Abdülhamid'e muhalif kesim sadece birkaç aydın tarafınca yönetilmemekteydi. Abdülhamid'in şahsına yönelik hem Müslim hem de Gayrimüslim arasında son derece nefret ve kine dönüşen bir duygu birikimi vardır. Bunun neticesinde Sultan her güne yeni bir sürgün mekanizması ile uyanmaktaydı. Bu sürgünler sadece aydın kesim arasından değildi. Kendisine muhalif oluşturabilme potansiyeli olan bürokratik görevde bulunan birçok kişi sürgüne maruz kalacaktır. Sultanın çok güvendiği bu sürgün politikası ne yazık ki planladığının tam tersini vücuda getirecek olaylara gebe. Sayıca fazla şahsın sürgüne gönderilmiş olması birbirleri ile irtibata geçerek Avrupa'nın önemli merkezlerine kaçma olanağını sağlayacaktır⁵²⁸.

Bu durumlar göz önüne alındığında ilk etapta payitahtta bir taht değişikliğine gidilip gidilmediği sorusu akla gelmektedir. Nitekim son dönem Osmanlı tahtında bürokrat kesimin kendi istekleri doğrultusunda bu değişikliği yapabildiği görülmektedir. Bu dönemde de yine sayıca az bir kesimin sağlıklı plan yapılmadan bir hışımla bu zorunlu taht değişikliğine kalkıştığı bilinmektedir. Çırağan Vakası ve Aziz Bey Komitesi olayları buna birer örnektir. İlk etapta bakıldığında bu hareketlerin başarısızlıkla sonuçlandığı dile getirilebilir çünkü her ikisi de direkt Abdülhamid'in tahtan indirilmesi için kalkışılmış hareketlerdi ve başarı sağlanamadı. Lakin arka plandan bakıldığında, Aziz Bey Komitesi üyelerinden Ali Şefkati Bey'in Napoli'ye kaçarak burada *İstikbal Gazetesi*'ni yayımlamaya başladığı görülmektedir. Böylece Jön Türk dalgasının fitilini ateşlemiş olmaktadır. Nitekim bu hareketlere girişenler kısa vadede sonuç almak istemekteydi. Lakin Ali Şefkati Bey'in önderliğinde Avrupa'da oluşacak Jön Türk Dalgası ile uzun bir süreç sonucunda amaçlarına kavuşmuş olacaklardır⁵²⁹.

Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin son döneminde vücuda gelmiş en önemli ve ilginç siyasi olgudur. Ortaya çıkma amaçları ile sonuçlanan durum birbirinden oldukça farklıdır⁵³⁰. Sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atan fikrin de Jön Türkleri meydana getiren fikrin de aynı ana temadan beslendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda

⁵²⁸ Mehmet Ali Karaman, *Sürgünlerin İktidarı*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 44-46.

⁵²⁹ Kuran, 2000, s. 35-36.

⁵³⁰ Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", OTAM, 2003, s. 291.

Yeni Osmanlıların, ortaya atmış oldukları fikirlerin zaman içerisinde kendi yaşam tecrübeleriyle de harmanlanmış hali ile Jön Türklerin fikrîsel girişimleri başlayacaktır. Jön Türkler'e bakıldığında belirli bir siyasî ideolojileri olmayan karakterler oldukları göze çarpmaktadır. Mevcut sıkıntıyı çözmek için Avrupa'da meydana gelmiş düşünceleri, Osmanlı toprakları içerisinde gerçekleşen sorunlara çözüm getirmek için kullanmaya çalışılan fakat bunda oldukça aceleci ve plansız davranışlar sergileyen profil oldukları görülmektedir⁵³¹. Ayrıca oldukça farklı karakterlerin bir arada muhalif hareket sergilemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu durum onları ortak bir paydada buluşturup bir program hazırlamaktan alıkoyacaktır. Sürekli birbirleriyle didişen bir topluluğun sağlıklı bir muhalif hareket sergilemesi çok da kabul edilebilir bir durum değildir⁵³².

Jön Türk kavramı genel itibarı ile Meşrutîyetin yeniden ilan edilmesini ve yönetimdeki lakaytsızlığı giderici girişimlerde bulunulmasını amaçlayan, Osmanlı hükûmetine karşı ikazda ve uyarıda bulunan birtakım Osmanlı aydınları ve bürokratlarına atfedilen isimdir. 1830'lu yılların Avrupa'sında meydana gelen tüm milliyetçi karakterlerin kendi sınırlarında giriştiği eyleme bu isim verilmiştir. Jön Türkler tabirinin nasıl ve ne zaman kullanılmış olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Charles Mac Earlane'nin 1828 yılında bu kelimeyi vurgulamış olduğu ve Mustafa Fazıl Paşa'nın Padişaha sunduğu mektubun Belçika gazetesi olan Le Nord'da yayınlanmasıyla bu tabirin literatürümüze girdiği konusunda görüşler vardır⁵³³.

3.3.1. Mısır'da Jön Türk Yapılanması

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, Mısır'da gerçekleştirmiş olduğu yenedünya nimetleri kendisini, Osmanlı sınırları içerisinde oluşacak siyasî kargaşalarda hissettirecektir. Osmanlı Devleti'nde her alanda muhalif eser neşri Mısır'da çoğunlukta olduğu görülmektedir⁵³⁴.

Mısır'ın Jön Türkler için son derece elverişli olmasının merhaleleri Mehmed Ali Paşa'nın burada oluşturmuş olduğu modern ve aydınlıkçı havanın bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nde hem Tanzimat aydınlarının hem de Jön Türklerin fikirlerini

⁵³¹Mardin, 1983, s. 24.

⁵³² Alkan, 2009, s. 111.

⁵³³Karaman, 2016, s. 18.

⁵³⁴ Bengül Bolat, Osman F. Aslan, "Sultan II. Abülhamid'in Saltanat Döneminde Mısır Menşeli Mızır Neşriyat ve Devletin Aldığı Tedbirler (1876-1909)", Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, C. 17, S. 68, 2020, s. 947.

etkileyen ya da destekçisi olan kişiler arasında muhakkak Mısır etkili bir şahsın olduğu görülmektedir⁵³⁵.

Mısır, 1882 yılında İngilizler tarafından işgal edilmişti. Bu işgal bölgedeki Türk hakimiyetini kırdığı gibi Bab-ı Ali'ye karşı yürütülecek her türlü muhalefet girişiminin de önünü açmakta, Osmanlı Devleti'nin bu duruma engel olmasına imkan tanımamaktaydı. Tüm bu durumlar göz önüne alındığında II. Abdülhamid'e karşı yürütülecek her türlü muhalefet, Mısır'da yeşermek için oldukça müsait durmaktaydı⁵³⁶.

Jön Türkler, Mısır'da devletin diğer bölgelerinde olduğundan daha rahat bir şekilde organize olabilmekteydiler. Nitekim bunda Hıdiv İsmail Paşa'nın da Jön Türklere karşı destek sağlaması önemli bir etkidir⁵³⁷. Mısır Hıdivi'ne bölgede bulunan Jön Türklere ve Avrupa'daki Jön Türklere karşı maddi manevi destekte bulunulmaması adına Almanya eli ile uyarılarda bulunulmaktaydı⁵³⁸. Mısır Hıdivi, ilk etapta Jön Türk hareketlerini onaylayarak maddi yardımda bulunsa da zaman zaman kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ettiği görülmektedir⁵³⁹.

Jön Türkler, yurt içinde yapamadıkları muhalefeti farklı ülkelerden neşriyat yolu ile gerçekleştirmektedir. Cenevre, Paris ve Mısır Jön Türk basınlarında önemli bir merkez sayılmaktadır⁵⁴⁰. Avram Galante, bu dönemde gerçekleşen basın yasağını ve muhalif kesimin fikirlerini özgürce sunabileceği memleketlerin yolunu tutmasını şu sözlerle aktarmaktadır:

“Abdülhamid-i sani zamanında Türkçede matbuat serbest değildi. Memleketi kemiren su-i idareyi tenkit etmek, serbest yazmak için behemehal Türkiye'den hariç yerlere gitmek icap ediyordu. Memleketin gidişini beğenmeyen, su-i idareyi tenkit etmek isteyen bazı hamiyetli zevat, birer bahane ile Türkiye'yi terk yahut Türkiye'den firar ederek memleket haricinde gazeteler neşr ve onları muhtelif vasıtalar ile Türkiye'ye idhâl ediyorlar idi. Abdülhamid ve idaresi aleyhine neşr edilen bu gibi gazetelere,

⁵³⁵ Murat Yılmaz, “Jön Türk Propaganda Yöntemi: Neşriyat ve Sözlü İkna”, Tarihîn Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 13, S. 25, 2021, s. 278-279.

⁵³⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları, IRCICA, İstanbul, 2006, s. 225.

⁵³⁷ BOA, Y.PRK.EŞA., 36-69, (H-12-06-1318/ M-07-10-1900).

⁵³⁸ BOA, Y.PRK.EŞA., 37-81, (H-12-06-1318/ M-07-10-1900).

⁵³⁹ Abdullah Arslan, Bekir Fahri (İdiz) Hayatı-Edebi Kişiliği Eserleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1996, s. 45.

⁵⁴⁰ Tülay Ercoşkun, “Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Kaplan[zade] Ahmed Saib (1860-1918)”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 36, S. 61, 2017, s. 102.

zamanın sansürünce, ‘‘hezeyanname’’, ‘‘ceraid-i muzıra’’, ‘‘evrak-ı muzıra’’ tesmiye olunur [isimlendirilir] idi’’⁵⁴¹.

Mısır, Jön Türk yayınları içerisinde en çok tercih edilen şubelerden biridir. Yapılan araştırmalarda 153 gazete içerisinde 42 tanesinin Mısır yayını olduğu anlaşılmaktadır. Hoca Muhyiddin’in *Kanun-ı Esasi* adlı gazetesi de bu neşriyatlar içerisinde son derece önemli bir yere sahiptir. Hoca, Mısır’ın bu denli güçlü bir muhalefet sergileyebilmesini bölgedeki özgür düşünce ortamından kaynaklandığını dile getirir. Aynı şekilde Mizancı Murad, Mısır’da Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinden daha rahat bir şekilde destekçi bulabileceğini düşünerek geldiğini ifade etmektedir⁵⁴².

Jön Türkler, basın yolu ile fikirlerini yaymaya çalışacaklardır. Nitekim Mısır, Jön Türk eserlerinin fazlaca basıldığı şube olacaktır. İktidar, tüm Jön Türk yayınlarını zararlı olarak tanımlayarak yurda girişlerini yasaklatmış ve Mısır üzerinde de baskı uygulayarak matbaanın işlerliğini kaybetmesi için çabalamıştır⁵⁴³.

Mısır’da yapılan yayınlar Osmanlı Devleti tarafından ülke içerisine girmemesi adına çeşitli önlemlerle karşılaşırken yayıncılar da önlemleri geçme arayışına girecektir. Bu noktada yabancı postaların, tüccarların ve hacıların kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir⁵⁴⁴.

Mısır’daki Jön Türk eserlerinin, genellikle Matbaa-i Osmaniye ile Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Matbaası adındaki iki matbaadan gerçekleştiği görülmektedir. Bu matbaaların yayın hayatını durdurmak için İstanbul’dan girişimler yapılsa da Mısır’ın artık İngiltere denetimini hissetmesi sebebi ile Osmanlı Devleti kendisini hissettirememektedir⁵⁴⁵.

Kanun-i Esasi Gazetesi’ni çıkaran Matbaa-i Osmaniye’ye ait evrakların Lord Cromer’e teslim edildiğine dair Mısır’dan Dersaadet’e haber gönderildiği görülmektedir. *Şura-yı Ümmet* adında da yeni bir Jön Türk gazetesinden haberdar edilen belgelere cevaben gelen belgede de Lord Cromer’e, bölgedeki Jön Türk basını

⁵⁴¹ Önder Kaya, ‘‘Avram Galante ve Mısır’da Jön Türk Basını’’, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 129, 2004, s. 46.

⁵⁴² Yılmaz, 2021, s. 278.

⁵⁴³ Taner Aslan, ‘‘II. Abdülhamit’in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyetine Karşı Önlemler’’, YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 1, 2010, s. 114. Ayr. Bkz. BOA, Y.PRK.MK., 21-14, (H-26-06-1323/ M-28-08-1905), BOA, Y.PRK.MK., 19-114, (H-13-07-1322/ M-23-09-1904).

⁵⁴⁴ Bolat, Aslan, 2020, s. 950-951.

⁵⁴⁵ Yılmaz, 2021, s. 279.

durdurma ve destek çıkmama yönünde baskı yapılması üzerinde durulmaktadır. Bu durum Mısır'da yürütülen Osmanlı Devleti'ne karşı muhalefetin İngiliz eli ile korunduğu ve desteklendiğini kanıtlamaktadır⁵⁴⁶. İngiltere'nin, Mısır'daki Jön Türklere yapmış oldukları destekler karşısında hürriyet seviciler tabirlerine Galante'nin cevabı şu şekildedir:

*‘Lord Krumer’in bu hareketi, bazı muhalifçe, İngiltere’nin hürriyete olan aşkı ve Genç Türklüğe karşı olan teveccüh ve muhabbet eseri olarak telakki edilmiştir. Hiç de öyle değildir. İngiltere, İngiltere’den gayri olan memleketler için hürriyet düşmanı ve ancak menfaatinin aşığdır. Lord Krumer’in matbaa işinde müdahalesi, Mısır’da pek sevilen Abdülhamid’i Mısırlılara karşı nüfuzsuz, kudretsiz ve ehemmiyetsiz göstermeğe matuf idi’*⁵⁴⁷.

Mısır'da, Osmanlı yönetimine karşı muhalif figürler o kadar yaygındı ki kitap, gazete gibi yazılı eser dışında tiyatro gibi oyunlarla da muhalif gösteriler sergilenmekteydi. Nikola Elyas adında birinin Mısır'da düzenlemiş olduğu oyunları bu konuda zararlı bulunarak İstanbul'a bildirilmiştir⁵⁴⁸.

Mısır'da ulemanın da Jön Türklerle ilişkisi olduğu ve onlara dahil olduğu görülmektedir. Hoca Muhyiddin bunlardan biridir. Mısır Jön Türk hareketinde öncü gruplar içerisinde yer alan Hoca, Paris'te yayımlanan *Meşveret Gazetesi*'nin sadece Batı ile geçerli kalmadığı Doğu'nun da bunlarla yankılandığını ayrıca *Mizan Gazetesi* ile de ümitlendiklerini ifade etmektedir⁵⁴⁹.

Mısır Jön Türk gazeteleri, arasında önemli bir yere sahip olan *Kanun-i Esasi* 1896, *Sancağ* ise 1899 yılında neşir hayatına atılmıştır. 1902'den Meşrutiyetin ilanına kadar geçen sürede Mısır'da önemli Jön Türk yayınları içerisinde *Anadolu*, *Türk*, *İctihad*, *Şura-yı Ümmet* sayılabilir⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ BOA, Y.PRK.MK., 11-31, (H-04-01-1320/ M-13-04-1902). Ayr. Bkz. BOA, Y.PRK.A., 12-81, (H-07-01-1320/ M-16-04-1902). BOA, HR.SFR.3., 520-43, (M-11-12-1902).

⁵⁴⁷ Kaya, 2004, s. 47.

⁵⁴⁸ Bolat, Aslan, 2020, s. 950.

⁵⁴⁹ Yılmaz, 2021, s. 277.

⁵⁵⁰ M. Şükrü Hanioglu, Jön Türk Basını, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, (Ed: Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 848-850.

3.3.1.1. Ahmed Saib ve Mizancı Murad

Dağıstanlı olan Ahmed Saib, İstanbul’da kendisi gibi Dağıstanlı olan Mizancı Murad ile ilişki halinde bulunmuştur. Bu ilişkiler neticesinde zaten İstanbul’un halini hiç de hoş bulmaz vaziyette bulunan Ahmed Saib, Jön Türk hareketine katılmış olacaktır. Mizancı Murad ile Mısır’da yürütülecek bir Jön Türk hareketine karar kılmış ve Mısır’a geçmiştir⁵⁵¹.

Meşruti sistem taraftarı olan Ahmed Saib’in eserleri de zararlı sayılarak yasaklatılmaya çalışılmıştır. Eserleri, siyasi propaganda olarak görülmektedir. II. Abdülhamid’in yönetiminin tam tersi fikirlerle donattığı eserleri, yurt içinde okunmaması adına çaba sarf edilmiştir⁵⁵².

Ahmed Saib, II. Abdülhamid öncesindeki dönemleri sunacak eserler kaleme almıştır. Fakat bunların ilim gayesinden ziyade siyasi durumları göz önünde bulundurarak yazdığı bilinmektedir⁵⁵³. Ahmed Saib, eserleri dışında bir de muhalif gazete çıkarmıştır. 1899-1902 yılları arasında yayımlanan *Sancak* adlı gazete meşrutiyyetin gerekliliğinden bahsetmektedir. Fakat 1902’de Paris’teki kongrede alınan kararla farklı birkaç muhalif gazetenin birleştirilerek *Şura-yı Ümmet* adında yeni bir gazete haline getirilmesi amaçlanmıştır. *Sancak* da bu gazeteler arasındadır. 1902 başlarında yayımlanmaya başlayan *Şura-yı Ümmet Gazetesi*’nin Mısır Şube müdürü olarak Ahmed Saib kararlaştırılmıştır⁵⁵⁴.

Ahmed Saib, *Sancak Gazetesi*’nde kendisinin muhalif karakterini ve Jön Türk hareketi ile bağlantısını şöyle aktarmaktadır:

*“Acizleri cemiyetin müessislerinden değilsem de, hareketinden beri bu cemiyete mensup bulunmakta müfteharım. Vakian, ibtida-i muhitimden dolayı, bu mensubiyeti ortaya koyarak diğer arkadaşlar gibi iş görmeye, yakın zamana kadar, muvaffak olamadımsa da cemiyetin terakki ve tealisi için âcizane gayretlerde bulundum”*⁵⁵⁵.

⁵⁵¹ Tülay Ercoşkun, “Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi”, Kebikeç, S. 26, 2008, s. 97-98.

⁵⁵² Bolat, Aslan, 2020, s. 949.

⁵⁵³ Ercoşkun, 2017, s. 109.

⁵⁵⁴ Bolat, Aslan, 2020, s. 949-950.

⁵⁵⁵ Ercoşkun, 2017, s. 102-103.

Ahmed Saib'in II. Meşrutiyet'e giden süreçte nitekim yeri yadsınamaz bir mahiyettedir⁵⁵⁶. Ahmed Saib, Mısır'daki Jön Türkler arasındaki anlaşmazlıkların ayyuka çıktığını ve bundan son derece üzgünlük duyduğunu Paris grubuna göndermiş olduğu mektuplarında dile getirmektedir⁵⁵⁷.

Mısır'daki Jön Türkler arasında yaşanan uyuşmazlıkların birlik ve beraberliğin olmadığı görülmektedir. Bunun sebebini Ahmed Saib, Avrupa'daki Jön Türklerin arasındaki aşılamayan tartışmalara bağlamaktadır. Bir an önce Avrupa'da bir düzen oturtulması ve bir baş seçilmesi gerektiğini vurgulamaktadır⁵⁵⁸.

Düzensiz ve anlaşmazlık içerisine düşmüş tüm Jön Türklerin hizaya getirilebilmesi ve birlik sağlanabilmesi adına bir kongre fikrini arzulamaktaydı. Toplanmasını istediği kongre için düşünceleri şu şekildedir:

‘‘Şüphesiz bizim işlerimiz matluba muvafık değildir. Ahrar olsun idare-i hazıra aleyhinde hareket eden diğer fırkalar olsun pek perişan bir surette hareket ediyorlar. Herkes kendi bildiğine gidiyor, bu halden en ziyade istifade eden Sultan Hamid'dir. Çünkü karşısında bizim gibi âciz adamlar bulunuyor. Hâlbuki ortada mevcut bulunan şu kuvvet hüsnü surette istimal olunursa eminim ki bir dereceye kadar iş görülebilirdi. Hiç olmazsa bugünkü halden daha iyi olurdu. Bendeniz bütün kuvvetlerimizi bir yerde toplamak maksadıyla yaz mevsiminde Avrupa'nın münasip bir mahallinde umumi bir kongre toplamak için şimdiden bir teşebbüste bulunsak acaba muvafık olmaz mıydı? Yani mümkün olsa, Jön Türklerin en ileri gelenlerini, Ermenileri, Suriyelileri, Arnavutları bir yerde toplayarak umumi olan mevaddan konuşmak acaba mümkün olmaz mıydı? Böyle bir içtima ile bizim ahvali umumiye ve hususiyemizde defaten bir iyilik his olunacağına eminim. Çünkü buna muvaffak olursak bir kere Avrupa'ya karşı kuvvetimizi gösterdiğimiz gibi merkezi idareyi pek büyük telaşa düşürmüş olduk’’⁵⁵⁹.

II. Abdülhamid'in Mısır'daki Jön Türklerin muhalefetine karşı aldığı önlemler doğrultusunda yaşanan gelişmeleri Ahmed Saib şu şekilde aktarmaktadır:

⁵⁵⁶ Eminaİp Malkoç, ‘‘Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun Kaleminden Ahmet Rıza Bey ve Yazışmaları’’, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, S. 12, 2012, s. 123.

⁵⁵⁷ Ercoşkun, 2017, s. 106.

⁵⁵⁸ Malkoç, 2012, s. 120.

⁵⁵⁹ Ercoşkun, 2017, s. 106-107.

“Mısırdaki yirmiden ziyade firarinin İstanbul’a gönderilmesine teşebbüs edildiğini ve bu suretle oradaki Jön Türklerin kaldırılmak istenildiğini prens Mehmet Ali’nin çekildiği, Mithat Paşazade Ali Haydar Bey’in Avrupa’ya gideceğini, on beş firarinin de avdetleri için İstanbul’a yazıldığını”⁵⁶⁰.

Mizancı Murad, *Mizan Gazetesi*’ni ilk olarak İstanbul’da yayın hayatına başlatmıştır. Bu süreçte daha çok ekonomi alanında kendisini hissettirecektir. Lakin hükümet ile muhalefet düşünceleri yüzünden ters düşünce Mısır’a gelecektir. *Mizan*’ın, Mısır’daki yayın hayatında Jön Türk propagandasını hissettirdiği görülmektedir⁵⁶¹. Daha ağır eleştirel havaya bürünen Mizan’dan bir kesit şu şekildedir:

“İdâre-i umûrdaki zarûri acemiliği vatanın büyücek lokmalarını bağırtı bağırtı ecânibe yutturdu. Binlerce mamûrelerin enkâzını kül, milyonlarca insânın ecsâdını dahi toprak ile örttürdü”⁵⁶².

Mizancı Murad’ın, Mısır’a gelişini Mısır’daki önde gelen Jön Türk üyelerinin Ahmed Rıza’ya mektuplarında şu şekilde aktarmaktadır:

“Murat Bey bugün Brendizi’den gelecek posta ile İskenderiye’ye çıkacağından Doktor İsmail’i görüşmek üzere İskenderiye’ye gönderdim. Alacağımız tafsilâtı sonra arz eylerim. Lâkin tahkikatı mevsukam İngiltere’de lort Salisburry ile görüştüğüne ve ondan aldığı emir üzerine (*Mizan*)’ı çıkarmak için geliyormuş... Murat Bey’e mektup yazdım. Mesuliyeti üzerime alarak oradan çıkmasını ve buraya gelmesini talep ettim. Murat Bey çıktı geldi”⁵⁶³.

Mısır’da çıkarılan *Mizan Gazetesi*, son derece ağır eleştirilere sahip olmasıyla birlikte *Meşveret Gazetesi*’nin merkezi hüviyetini kaybetmesini de sağlayacak boyuta gelmiştir. Nitekim Mizancı Murad’ın üzerindeki baskıların artması ve Mısır’da bir düzen bulamayacağını sanmasıyla bölgeden ayrılarak Avrupa’ya gider⁵⁶⁴.

⁵⁶⁰ Malkoç, 2012, s. 124.

⁵⁶¹ Halit Durucan, “Osmanlı’da Jön Türk Faaliyetleri”, *Politika Dergisi*, S. 2, 2014, (<http://www.politikadergisi.com>).

⁵⁶² Servet Tiken, *Mısır’da Jön Türk Basın ve Edebiyatı*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2017, s. 79.

⁵⁶³ Malkoç, 2012, s. 117.

⁵⁶⁴ Mustafa Mercan, *Jön Türkler’in Mısır’daki Faaliyetleri ve Kanun-i Esasi (1896-1899)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 5.

Mizancı Murad, bölgeye gelişi ile Mısır'ın İslami muhalif kanadını daha da canlandıracaktı. *Mizan*'ın *Meşveret*'in önüne geçmesindeki en bariz sebeplerden biri de sadece Osmanlıcılık düşüncesi ile değil de İslamcılık fikrinin de aynı derecede ehemmiyetli olduğunu ve bu düşüncenin de tehlikede bulunduğunu ifade ederek İslami değerler üzerinde korumacılığa dikkat çeken yayınları olmuştur⁵⁶⁵. Ahmed Saib, Mizancı Murad'ın Mısır'dan ayrılması dolayısıyla Ahmed Rıza'ya şu satırları göndermiştir:

*‘‘Murat beyi severim, hemşerimdir. Fakat ciddi olmadığını ve kendisine iş gördürmek için çocuk gibi kullanılmasını ve saireyi bilirim. Bir seneden ziyade böyle kullandık. Fakat işler bunun arzu ettiği gibi gitmediğinden canı sıkılmaya başladı... Bir kaç gün sonra Murat Bey dahi gelerek, suret-i kat-iyede İstanbul'a avdet etmek niyetinde olduğunu söyledi. Özürler beyan etti... Anladım ki daha biraz devam ederse çıldıracak. Bunun üzerine Avrupa'ya gönderdim. Orada ahvali siz bilirsiniz, netice malum...’’*⁵⁶⁶.

Mizancı Murad Bey'in Mısır'a geldiğinde bölgedeki Jön Türk hareketi için sarf ettiği cümleler ise şu şekildedir:

*‘‘...hariçte hükümet aleyhinde neşriyatta bulunmak ve ‘‘Jön Türk’’ sayılmaktan zevk almak, emelleri ve yolu oraya yöneltmekle yetinmek gibi fikirler gördüm. Kendilerine mahsus millî bir program mevsut olmadığı gibi, mevcut programlardan hangisinin memleketin bugünkü durumuna uygun olacağını ayıracak anlayışlarını görmedim: Bununla beraber ayırmaksızın bütün görüşlerde güya kusurlar bulup şikayet etmekten geri kalmazlar idi’’*⁵⁶⁷.

Ahmed Saib'in *Şura-yı Ümmet Gazetesi*'nin, Paris'te de Ahmed Rıza'nın neşrettiği bilgisi Mısır'dan İstanbul'a haber verilmektedir⁵⁶⁸. I. Jön Türk Kongresine kendisinin de davet edildiği fakat aradaki mesafeden dolayı gidemediği anlaşılmaktadır⁵⁶⁹. Mısır'daki Jön Türk hareketinin başsız ve düzensizlik içerisinde olduğu düşüncesi hakimken, Damat Celalettin Mahmud Paşa ve oğulları Prens

⁵⁶⁵ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul, 1985, s. 205-206.

⁵⁶⁶ Malkoç, 2012, s. 120.

⁵⁶⁷ Mercan, 2003, s. 2.

⁵⁶⁸ Bolat, Aslan, 2020, s. 950.

⁵⁶⁹ Ercoşkun, 2008, s. 99.

Sabahaddin ve Prens Lütfullah'ın Mısır'a gelişi ile bölgedeki muhalefet canlanacak yeniden toparlanacaktır. Celalettin Mahmud Paşa'nın *Kanun-i Esasi* için maddi destek sağlaması da bu canlılığa bir örnektir⁵⁷⁰.

1904 yılında *Şura-yı Ümmet*'te Abdülhamid için kullanılan ağır hakaretler Ahmed Saib'in tutuklanmasına sebep olacaktır. Mısır'daki Jön Türk üyeleri girişimlerde bulunsa da kendisini kurtaramayacaklardır. Ahmed Rıza Bey'in kız kardeşi Mısır'da yaşanan bu tutuklanmayı abisine yazdığı mektuplarda haberdar edecektir⁵⁷¹. Selma Hanım, bu olay karşısında ağabeyi Ahmed Rıza'ya şu satırları aktarmaktadır:

*“...Polis evindeki evrakı ve posta kutusunu da müsadere etmiş, altı aydan bir seneye kadar hapis cezasına mahkûm olacak diyorlar. Avukatlar müdafaasını deruhte etmek istemiyor. Çareme baksınlar diye ötekine, berikine haber gönderiyormuş. Ahmet Saib Bey'in gayet sade dil bir adam olduğunu bilirsiniz. Onu kendi haline bırakmamak için ne yapmak lazımsa mümkün mertebe süratle icrası elzemdir. Şûrayı Ümmet namına tevkîf olunan bir adamın öyle âciz ve biçare bir halde ağyardan [yabancılarından] şefaât dilenmesini münasip görmezsiniz zannederim ...”*⁵⁷².

Ahmed Saib'in hapis hayatının İngiltere'nin araya girmesiyle beş gün sonunda sonlandırıldığı görülmektedir. Ağır hakaretlerde bulunmayacağına dair teminatlar vermesi ile hapisliği kaldırılmıştır⁵⁷³. Ahmed Saib'in beş gün tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakıldığı Mısır tarafından Dersaadet'e bildirilecektir⁵⁷⁴.

Ahmed Saib, ilerleyen süreçlerde hem Mısır'daki Jön Türklerle hem de Ahmed Rıza ile anlaşmazlığa düşecektir. Yazdığı bir mektupta bu konuya şu şekilde değinmektedir:

*“Bu kararım, bu heyetin idaresini uhdesine alan Ahmet Rıza beyin iktidarı zatisine emin olduğumdan ileri gelmişti. Geçen seneye kadar bu husustaki fikrimi muhafaza ettim. Paris'te bulunduğum müddette orada vukua gelen ahvalden fikrimin yanlış olduğunu anladım”*⁵⁷⁵.

⁵⁷⁰ Mercan, 2003, s. 8.

⁵⁷¹ Ercoşkun, 2008, s. 100.

⁵⁷² Malkoç, 2012, s. 125.

⁵⁷³ Ercoşkun, 2008, s. 102.

⁵⁷⁴ BOA, Y.PRK.MK., 20-86, (H-16-11-1322/ M-22-01-1905).

⁵⁷⁵ Malkoç, 2012, s. 125.

3.3.1.2. Veliyyüddin Yegen/Yeken

Veliyyüddin Yegen/Yeken, Mısır'da Osmanlı yönetimine muhalif çerçeveden önem taşıyan bir karakterdir. Kendisinin önemi özellikle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kız kardeşinin oğlunun torunu olmasından kaynaklanmaktadır. Türkçe, Fransızca, İngilizce, Arapça ve Yunanca dillerini bilmekte ve edebi bir kişiliği ile dikkat çekmektedir. Mısır'da çeşitli gazetelerde makale ve şiirlerini yayımlayan Yegen, 1895 yılına gelindiğinde *el-Mikyas* adlı gazeteyi şahsi olarak yayın hayatına başlatacaktır. Lakin yakınlarının eleştirileri üzerine adı geçen gazete kısa süreli bir yayın olarak kalacaktır⁵⁷⁶.

Yegen'in, İstanbul ziyareti kendisinde büyük bir hayranlık bırakacaktır. Bu hayranlık aynı zamanda siyasi kargaşa ve sosyal adaletsizliklerin buhranını da en derinden hissettirecektir. Bunun sonucunda Yegen'in alışmış olduğu konfor ve lüks dolu elit hayatını bir kenara bırakarak muhalif mücadeleye kalkıştığı görülmektedir⁵⁷⁷.

Mısır'a döndüğünde *el-İstikame Gazetesi*'ni şahsi olarak çıkarmaya başladığı görülmektedir. Bu gazetede edebi ve sosyal içeriklerden ziyade siyasi meseleleri ele alarak istibdat yönetimine ses çıkarmaya başlayacaktır. İstanbul'un dikkatini çektikten sonra gazetesini kapatmak zorunda bırakılmıştır⁵⁷⁸. Yegen, İstanbul baskısı sonucu gazetesini kapatırken son olarak okuyucularına şu satırları yayımlamıştır:

“Doğru söz yorulur olduğunda, azmettim doğruyu söylememeye.

*Darıldım kalemlerime ve mazur gördüm ‘istikâmetimi’, bir (çıkış) kapı(sı) ümidiyle umutlandırımdı esenliği”*⁵⁷⁹.

Yegen'in, farklı gazetelerde eleştirilerine devam ettiği görülmektedir. Yegen'in muhalefetini, II. Abdülhamid diğer tüm muhalefetlere uyguladığı politika ile söndürmeye çalışacaktır. Dostunu yakın tut düşmanını daha yakın sözüne istinaden II. Abdülhamid muhalif karakterleri çeşitli görevlere getirterek yandaşlık ruhları aşılama çalışmıştır. Yegen için de aynı durum söz konusu olarak 1897 yılında İstanbul'a davet

⁵⁷⁶ Aysel Ergül, “Veliyyüddin Yegen”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 5, 1996, s. 203.

⁵⁷⁷ Yakup Göçemen, “Mısır’lı Neo- Klasik Şair Veliyyüddin Yeken’in Eserlerinde Sultan II. Abdülhamid”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 51, 2020, s. 221.

⁵⁷⁸ Ergül, 1996, s. 204.

⁵⁷⁹ Göçemen, 2020, s. 222.

edilecektir⁵⁸⁰. Yeni bir lakap ile farklı gazetelerde muhalif karakterini sürdüren Yegen, edebi kişiliği ile eleştirilerini yöneltmeye devam etmektedir. Eleştirilerinden bir kesit aşağıdaki gibidir:

‘Benim korkmayan biri olduğumu, öfkelenenlere pabuç bırakmadığımı kim ulaştıracak o öfke dolu canilere?’

*Başıma gelecek cezadan korkmadan yererim, övgümle hiçbir karşılık beklemeden överim’*⁵⁸¹.

Yegen’in İstanbul seyahati öncesinde kaleme almış olduğu satırlarda II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin yönetimi hakkında oldukça övgü dolu sözler yer verdiği görülmektedir⁵⁸². Yegen, muhalif tavırları doğrultusunda sıkı takibe alındığını fark etmesi ile evindeki muhalif ve Jön Türk iması bulunan her şeyi yakıp yıktığını aktarmaktadır. Fakat annesinin sandığındaki eserleri unutan Yegen, bir ev baskını sonucu bu eserlerin ortaya çıkması ile hapis edilecektir⁵⁸³.

Zararlı faaliyetlerde bulunması ve Jön Türklerle ilişkilerinden dolayı Meclis-i Maarif üyeliğinden alınarak Sivas’a sürgüne gönderilen Yegen burada bir göreve tayin edilerek maaşa bağlanmıştır⁵⁸⁴. Sivas’ta geçirdiği süre kendisinin en verimli süreçlerinden biri olacaktır. Birçok eser kaleme alan Yegen, Meşrutiyetin ilanı ile İstanbul’a sonra da Mısır’a dönecektir⁵⁸⁵.

3.3.1.3. Hoca Kadri Nasıh ve Hoca Muhiddin Efendiler

Hoca Mehmed Kadri Nasıh ya da Hoca Kadri Nasıh, 1896 yılında mevcut iktidara muhalefet için Mısır yolunu tutan ulema sınıfındandır. Hoca Kadri’nin İstanbul’da muhalif tavırları ve Jön Türk ilişkileri saraya bildirilince Mısır’a geçecektir.

⁵⁸⁰ Ergül, 1996, s. 204.

⁵⁸¹ Göçmen, 2020, s. 222.

⁵⁸² Şükrü Fazlıoğlu, “Veliyyüddin Yeken”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi, C. 43, İstanbul, 2013, s. 43.

⁵⁸³ Mesut Işık, Veliyyüddin Yeken: Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 13.

⁵⁸⁴ BOA, DH.MKT., 2585-15, (H-27-10-1319/ M-06-02-1902). Ayr. Bkz: BOA, BEO, 1785-133853, (H-19-10-1319/ M-29-01-1902).

⁵⁸⁵ Göçmen, 2020, s. 223.

Hoca Kadri gibi Mısır'da ulema sınıfı, Jön Türk hareketine rahat bir şekilde dahil olabilmekteydi. Bunlara Hoca Muhiddin ve Ubeydullah Efendi en güzel örneklerdir⁵⁸⁶.

Hoca Kadri Nasih'in, Mısır'da Hıdiv'in çocukları için de eğitim verdiği anlaşılmaktadır⁵⁸⁷. Hoca Muhyiddin Efendi de tıpkı Hoca Kadri Nasih gibi muhalefet hırkasını giydikten sonra Mısır'a gelmek zorunda olanlardandır. *Kanun-i Esasi Gazetesi*'nin başında bulunan Muhyiddin Efendi Meşrutiyet yandaşı ve Cumhuriyet savunucusudur⁵⁸⁸.

Kanun-i Esasi okuyucuların karşısına ilk olarak şu satırlarla çıkmıştır:

*‘‘Esas maksadımız olan Meclis-i Mebusan'ın suret-i teşekkülünü zamin bulunan Kanun-u Esasi unvanını tercüman-ı efkarımız olan ceridemize isim tayin ettik. Bu hizmet-i mukaddesemizi merakiz-i İslamiye'den olan Mısır'da ifaya teşebbüsümüz, hükümet-i Mısıriyye'nin meşhud-ı alem olan usul-ı hürriyet ve adaletine mebnidir ki bu hal bütün İslamlar için bais-i şükrandır’’*⁵⁸⁹.

Tarihler 1897'ye geldiğinde Ahmed Celaleddin Paşa, hem Avrupa'daki hem de Mısır'daki Jön Türkleri rüşvet ile saray tarafına çekmeye çalışmıştır. Bu dönemde birçok muhalif karakterin ayrıldığı görülmektedir. Hoca Kadri Nasih'in ise bu tarz saray oyunlarına hiçbir zaman kapılmadığı anlaşılmaktadır⁵⁹⁰. Başta Hoca Muhiddin Efendi olmak üzere ulema kesiminin Mısır'da Jön Türk hareketinde önderlik etmeye başlamasıyla bölgedeki muhalif karakter İslami boyutunu da arttıracaktır⁵⁹¹.

Hoca Kadri, Hoca Muhiddin gibi Jön Türk Mısır şubesinin, başını çektiği ulema sınıfı bir süre sonra Paris şubesi ile anlaşmazlığa düşecektir. Paris şubesinden ayrı bir grup ve ideolojiyi benimseyen Mısır şubesi, Paris'e karşı bağımsız tavır sergileyecektir.

⁵⁸⁶ Ayla Ekkazan Özcan, *Aykırı Bir Jön Türk: Hoca Kadri Efendi'nin Siyasal ve Toplumsal Düşünceleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 9-11.

⁵⁸⁷ Dilek Korkmaz, *Hoca Kadri Nasih'in Hayatı Eserleri ve Görüşleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 3.

⁵⁸⁸ Seydi Vakkas Toprak, ‘‘Kanun-i Esasi Gazetesi'nde İttihad-i İslam Teması’’, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 34, S. 1, 2018, s. 116.

⁵⁸⁹ Özcan, 1995, s. 18.

⁵⁹⁰ Özcan, 1995, s. 20. Ayr. Bkz. BOA, Y.PRK.MK., 20-65, (H-25-09-1322/ M-03-12-1904).

⁵⁹¹ Mercan, 2003, s. 6.

Bu doğrultuda İshak Sükuti'nin Mısır'a geldiğini ve iki şubenin aynı düzlemde hareket etmesini sağlamaya çalıştığı görülmektedir⁵⁹².

Fakat Salih Cemal Bey'in, Mısır Şubesinden sorumlu olduğu süreçte iki grup arasında sorunlar hukuken çözülmek zorunda kalacaktır. Cemal Bey'in, Ahmet Rıza grubunu görmezden gelerek bağımsız muhalefete niyetlendiğinde Hoca Muhiddin ve Hoca Kadri Nasih'in da desteklerini bulacaktır. Bu noktada Tunalı Hilmi Bey'in konuya müdahili için Mısır'a gelmesi gerekecektir. Lakin bu noktada *Kanun-i Esasi Gazetesi*'nin kime ait olduğu meselesi sorun haline gelecek ve konu mahkemelik olacaktır. Nitekim bu süreçten sonra *Kanun-i Esasi*'nin bir süre yayın hayatını durdurmak zorunda kaldığı görülmektedir⁵⁹³.

Hoca Muhiddin'in *Kanun-i Esasi*'nin başından ayrılmasıyla bölgedeki muhalefet ekseninde din ve ulema etkisinin azalacağı düşünülse de gazetenin başına gelen şahısların yine ulema etkisini sürdürdüğü görülmektedir⁵⁹⁴. Hoca Kadri Nasih, Hoca Muhiddin'den sonra Mısır'da yayımlanan *Kanun-i Esasi*'nin başında görülmektedir⁵⁹⁵.

Hoca Kadir Nasih'in, Paris ile bozuştuktan sonra gruptan ayrılarak *Havatır* adında yeni bir gazete çıkardığı bilinmektedir. İslamiyet içerikli ve iktidar eleştirisi içeren yazılar kaleme almıştır. Sonraki dönemde Paris'e gitse de yine de Ahmed Rıza grubu ile yakınlık kurmadığı anlaşılmaktadır⁵⁹⁶.

Paris'te 1902 yılındaki I. Jön Türk Kongresine katılan Hoca Kadri Nasih, gayrimüslimlerin amacının tamamen devleti parçalamak olduğunu dile getirerek kongreyi terk edenler arasındadır⁵⁹⁷. Hoca Kadri Nasih, diğer birçok Jön Türk gibi 1908'den sonra memlekete dönmemiş Paris'ten İttihat ve Terakki yönetimini de eleştirmeye devam etmiştir⁵⁹⁸. Mehmet Akif'in, Hoca Kadri için sarf ettiği cümleler şu şekildedir:

“Bu hocaların en mühimi, son sınıfta kendisinden Türkçe okuduğum Hoca Kadri Efendi'dir. Hoca Kadri Efendi, Abdülhamid devrinin hürriyetperver

⁵⁹² Özcan, 1995, s. 17.

⁵⁹³ İhsanoğlu, 2006, s. 266-267.

⁵⁹⁴ Mercan, 2003, s. 6.

⁵⁹⁵ Özcan, 1995, s. 11.

⁵⁹⁶ Özcan, 1995, s. 21.

⁵⁹⁷ Korkmaz, 2006, s. 5.

⁵⁹⁸ Toprak, 2018, s. 115.

şahsiyetlerindendir. O devirde, evvela Mısır'a kaçtı. Orada Kanun-i Esâsî gazetesini çıkardı. Sonra Paris'e gitti. Paris'te Harb-i Umûmî ortalarına kadar yaşadı. İlmen ve ahlâken çok yüksek bir zat. Aslen Herseklidir. İngiliz Kerim Efendi'den ve Hoca Tahsin Efendi'den okumuş, Arapçası, Acemcesi çok kuvvetli. Fransızca da öğrenmiş, Paris'te ilerletmişti. Bu zat lisan itibariyle üzerimde çok müessir oldu. O kadar yüksek bir adamın bir nasihatı bile tesir eder''⁵⁹⁹.

Hoca Muhyiddin Efendi'nin, Cumhuriyet taraftarlığını yaptığı yazısı aşağıdaki ifadeleri içermektedir:

‘‘Ey medrese talebeleri! Siz de artık dalkavukluğu bırakınız, vaaz kürsülerine çıkıp... Bu zâlim heriflere kavuk sallamaktan ve keyfî idârelerine hizmet etmekten vazgeçiniz ve milleti ya hakîki bir halîfeye tâbi olmaya veya cumhûriyeti kurmaya ve usûl-i meşverete özendiriniz; çünkü bu yoldaki teşviklerinizin şerî'ata uygun olduğunda hîç şüphe yoktur; zîrâ şu risâlemizde anlattıklarımızdan kesin olarak anlaşılmıştır ki İslâmiyet âdeta bir cumhûriyet demek olup gerek Hazreti Resûl-i Ekrem ve gerek hulefâ-i râşidîn efendilerimiz kendi kendilerine hîçbir iş görmezler, cümlesi cumhûriyet şeklinde birer idâre teşkil ederek kendilerini o cumhûriyet idâresinin re'îsi mesâbesinde bulundurlardı. Bundan dolayı eğer siz milleti bir cumhûriyet teşkiline özendirirseniz Resûl-i Ekrem ve halîfelerinin mesleklerine halkı teşvik etmiş olursunuz ve bu teşvikten dolayı Allah katında sevap kazanırsınız. Eğer bunu yapmazsanız, bârî milleti bir Meclis-i Meb'ûsan teşkiline teşvik ediniz; çünkü bu da şerî'ata aykırı bir iş değildir. Zîrâ Meclis-i Meb'ûsan demek, ümmetin faydasına olanı görüp gözetmek için kurulmuş bir cem'iyet olup icrâsına dînen me'mur olduğumuz müşâvere-i ümmet ve şûrâ-yı milletin diğer bir ismidir’’⁶⁰⁰.

Bekir Fahri, Jönler adlı eserinde Hoca Kadri'den Muallim Mesut olarak bahsetmektedir. Mısır Jön Türk kültüründe önemli bir yer işgal eden Hoca, romanda da aynı şekilde işlenmektedir. Bekir Fahri'nin Hoca'yı tasvir ettiği bazı kesitler şu şekildedir:

‘‘Necip o gün biraz daha keyifli oturduğu masadan ara sıra başını çevirerek dipteki duvarın üzerinde murabbaî yarım bir direğin teşkil ettiği köşede güir sakallı

⁵⁹⁹ Korkmaz, 2006, s. 8.

⁶⁰⁰ Muhittin Eliaçık, ‘‘Jön Türk Basınında Dini Zemininde Muhalefet’’, Journal of Turkish Studies, C. 6, S. 3, 2011, s. 79.

*üzerinden sarkan nargilenin marpucunu ağzında sıkmuş yazı ile meşgul Muallim Mesut'u süzerdi. Muallim iri vücudu pejmürde haliyle muttasıl yazıyordu. Ara sıra ayakta dolaşan Rum garsonu çağırır, nargilesinin ateşini değiştirir, bir müddet yumuk gözleriyle kahvenin geniş kapısından dışarıya dalgın baktıktan sonra başını yüzüne kadar yükselttiği uzun kâğıdın arkasına saklardı'*⁶⁰¹.

3.3.1.4. Abdullah Cevdet ve Bekir Fahri

Tarihler 1905'i gösterdiğinde Abdullah Cevdet'te muhalefetini sürdürebilmek için Mısır'a gelen Jön Türkler kervanına katılacaktır. Cevdet'in bölgeye gelmesi ile Jön Türklerin Mısır şubesi yayınları arasına *İctihad* da girecektir⁶⁰². Abdullah Cevdet, Askeri Tıbbiye mezunudur. Bu okulda hayata karşı bakışı ve siyasi görüşleri oldukça değişikliğe uğrayacaktır. Hayatının ilk dönemlerinde dindar biri olsa da buradaki eğitim hayatı sonunda ateist görüşe sahip olacaktır⁶⁰³.

Abdullah Cevdet için topyekün Batılılaşma, sorunların çözümü anlamına gelmekteydi⁶⁰⁴. *İctihad*, Jön Türk yayınları içerisinde kesinkes bir şekilde Batılılaşmayı halkın anlayacağı en sade biçime indirgeyerek açıklamaktadır⁶⁰⁵. *İctihad*'ın işlediği konulara bakıldığında laik bir düzen anlayışı, şapka ve harf inkılabı, kadın hakları ve özgürlüğü, eğitimin laikleştirilmesi gibi konular göze çarpmaktadır⁶⁰⁶.

Tarihler 1889'a geldiğinde Abdullah Cevdet ve beş arkadaşı eğitim aldıkları bu okulda gizlice İttihad-i Osmani adlı cemiyeti oluşturacaklardır⁶⁰⁷. Bu öğrencilerin okul duvarları arasında kurmuş olduğu bu cemiyet İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak isim değiştirecektir⁶⁰⁸.

⁶⁰¹ Bekir Fahri İdiz, Jönler Mısır'da, (haz: Adem Özbek), Berikan Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 49.

⁶⁰² Mercan, 2003, s. 9.

⁶⁰³ Yunus Emre Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", Tarih ve Gelecek Dergisi, C. 4, S. 1, 2018, s. 119.

⁶⁰⁴ İhsan Çapcıoğlu, "Abdullah Cevdet'in Batılılaşmaya Sosyo-Dini Yaklaşımı", Journal of Analytic Divinity, C. 5, S. 3, 2021, s. 30.

⁶⁰⁵ Cem Doğan, "Son Dönem Osmanlı Düşününde Kültürel Değişme Platformu Olarak Batılılaşma: Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi Örneği", Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, C. 7, S. 18, 2021, s. 137.

⁶⁰⁶ Nasuh Günay, "Dr. Abdullah Cevdet ve Görüşleri", SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, 1994, s. 218-219.

⁶⁰⁷ Tansu, 2018, s. 119.

⁶⁰⁸ M. Şükrü Hanioglu, "Abdullah Cevdet", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 1988, s. 90.

Abdullah Cevdet de dönemin diğer pek çok muhalifi gibi sürgüne gönderilecektir. Bu sürgünden, önce Avrupa'ya kaçtığı görülen Cevdet bir süre Avrupa'da muhalif karakterini sürdürecektir. Abdullah Cevdet bu süreçte Mısır'da bulunan yayınlarda yazılarını yayımlayacaktır. Abdullah Cevdet'in Mısır'a gelişi 1905 yılında gerçekleşmiştir. Mısır'a geldiğinde *İçtiha*d'ı buradan yayımlamaya devam etmiştir⁶⁰⁹.

Biyolojik materyalizm içerikli ve birçok siyasi eseri çevirmiştir. Bunlardan en önemlisi Guillaume Tell adındaki dramaya ön söz düştüğü *İki Emel* eseridir. Abdullah Cevdet'in, *İki Emel* eserini Jön Türklerin Mısır şubesinde önemli bir yere sahip olan Hoca Kadri Nasih'a adanarak hadis ve şiirlerle de eklemeler yaptığı görülmektedir⁶¹⁰.

Mısır'dan gelen bilgide bölgede zararlı olarak anılacak bir neşrin bağlı olduğu grup veya cemiyetin bulunması lakin Abdullah Cevdet'in bir matbaa kurduğu ve bölgedeki iyi niyetli arkadaşlarını da etkileyebileceği türde uygunsuz tavırlara sahip olduğu bildirilmektedir⁶¹¹.

Abdullah Cevdet'in ön söz olarak kaleme aldığı *İki Emel*'den bazı ifadeler şu şekildedir:

*“Büyükülüğün, ulviyetin, ulüvv-i cenaplığı ve fedakârlığı uyandıracak asarın, hâsılı “nur”un bizim diyarımıza girmesini arzu etmiyorlar, istiyorlar ki bütün halk cehalet içinde mezellet, meskenet mezbelesinde uyusun dursun, efrad-ı vatanın yüreğinde bir intibah şulesi parlamasın, arzu ediliyor ki ahali, koyun gibi münkâd köpek gibi mütemellik ve mütezellil kalsın. Doğru, ulvi, yeni bir fikir, bir söz işitmesin. Cahil jandarmaların kırbaçları, namussuz, terbiyesiz zalim memurların te’addîleri altında ezilsinler de içlerinden “Yok! Affedersin hukukuma tecavüz ediyorsun! İleri gitme, eğersizce-insaniyet, İslamiyet, kanun yoksa, benim palam var, o, davayı halleder!...” diyen bulunmasın”*⁶¹².

Abdullah Cevdet'in Mısır'a geçmeden önce Avrupa'daki muhalefet sürecinde zaman zaman sarayla anlaşma yoluna giderek rüşvet alması ki bu rüşveti çoğu zaman

⁶⁰⁹ Tansu, 2018, s. 120-122

⁶¹⁰ Adem Gürbüz, “II. Abdülhamid Karşısı Bir Önsöz: Abdullah Cevdet'in İki Emel Adlı Eseri (İnceleme-Metin)”, ODÜ Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C. 12, S. 1, 2022, s. 358-360.

⁶¹¹ BOA, Y.PRK.MK., 22-27, (H-22-02-1325/ M-06-04-1907).

⁶¹² Gürbüz, 2022, s. 360.

gizliden gizliye yürüttüğü muhalefet yayınlarına harcamakta ve cemiyete göndermekte olsa da diğer Jön Türkler tarafından dışlanmasına sebep olacaktır. Mısır'daki muhalif süreci Avrupa'daki süreçten daha rahat geçmesine rağmen ne yazık ki *İçtihad* umulduğu kadar destek ve okuyucu bulamayacaktır. Nitekim Adem-i merkeziyetçi grupla kaynaşması yine kendisinin 1908 sonrası süreçte de etkin bir şekilde yer edinememesini sağlayacaktır. Olayların tiyatro oyunlarına sahne olduğu hikayelerde Abdullah Cevdet'in olumsuz sergilendiği görülmektedir⁶¹³.

Kendisi de bir Jön Türk olan Bekir Fahri'nin romanı, Jön Türklerin Mısır serüvenini aktarmaktadır. Bekir Fahri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri anlaşıncı Avrupa ardından da Mısır'a gelecektir. Eserde gerçek kişi ve olayların yansıtılması, Jön Türkler ve Mısır özelinde okuyucuya en yalın hali ile dönemin bir sentezini sunmaktadır⁶¹⁴. Eser edebi bir romandan ziyade dönemin havasını ve olaylarını resmeden belgesel hüviyeti taşımaktadır⁶¹⁵.

Paris şubesi ile Mısır şubesinin ideolojik farklılıkları gözle görülür vaziyettedir. Paris pozitivist yaklaşım sergilerken Mısır İslamcı bir yaklaşım sunmaktadır. Hoca Kadri Nasih'in bazı gazetelerde imzasız bir şekilde din birliğini ifade eden siyaset önerilerine karşı eleştirel tavırla yaklaştığı görülmektedir. Bu durumlar göz önüne alındığında her iki grubun farklı konum, görev ve farklı kitlelere hitap ettiği düşünülürse bunun ne denli normal olduğu anlaşılabilecektir⁶¹⁶.

Jön Türk şubelerinden Paris'in daha pozitivist Mısır'ın ise daha İslamcı kalmasının yanında bu şubelerde de kendi içerisinde ideolojik çeşitliliğin hakim olduğu görülmekteydi. Ulema ve azınlık temsilcilerinin yanında materyalist, pozitivist ve Türk milliyetçiliği göze çarpmaktadır. Bu noktada Paris şubesinin, pozitivist yaklaşımının merkez konumda olduğu düşünülse de Mısır'daki İslamcılık yaklaşımı da son derece kendini hissettirmekteydi⁶¹⁷.

⁶¹³ M. Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 55-59.

⁶¹⁴ Selami Alan, "Bekir Fahri [İdiz]'in "Jönler" Romanında Oryantalizm İzleri", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, C. 5, S. 4, 2016, s. 1827-1828.

⁶¹⁵ Arslan, 1996, s. 47

⁶¹⁶ Özcan, 1995, s. 19.

⁶¹⁷ Eliaçık, 2011, s. 76.

Jön Türkler ve ulemanın bu dönemdeki birlikteliğini oluşturan olgular oldukça kafa karıştırıcıdır. Bir kere Jön Türk aydınlarının zihninde, modernleşme etkeni için yönetimin ve şahısların dini duygulardan bir nebze de olsa ayrılması gerekmektedir. Bu düşünce ile hareket eden aydınlar, ulema ile aynı noktada buluşarak hareket etme taraftarı olmayı planlamamaktadırlar. Lakin bir o kadar da siyasal islam metodunun işlerliği dolayısıyla muhalefetin şeri hükümler yayabilecek dostlara ihtiyaçları vardır. Bu konuya ulema ekseninden bakıldığında ise uzun zamandır kendisini dışlanmış hisseden bu grup, süreç içerisinde sürgün kervanına uyanmaya da başladıkça kendi muhalif çekirdeğini oluşturacaktır. Bu çekirdek, özellikle Mısır merkezinde karşılıklı beklentilerin benzerliği ve imkanların elvermişliği ile bir araya gelebilecektir⁶¹⁸.

Mısır'daki muhalefetin bu şekilde iki başlılığı nitekim muhalefet aracı olarak kullanılan basına da yansımaktadır. Eserlerinin muhtevası inişli çıkışlı ilişkileri ile şekillenmekte ve birbirlerine karşı da zafer kazanma kaygısı gütmektedir⁶¹⁹.

Mısır'a bakıldığında bu bölgeyi muhalefet aracı olarak kullananların sadece bölgeye gelenlerle sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Hem Avrupa'daki hem de memleketin birçok yerindeki muhalif karakterler yazılarını Mısır'da yayımlatmaktaydılar⁶²⁰. Buna bir örnek olarak Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eseri de Mısır neşriyatından çıkmıştır. Burada bulunan *Türk Gazetesi*'nin, eseri yayımladığı görülmektedir⁶²¹.

3.3.2. Said Halim Paşa

Sicilinde Mısır ve Jön Türk etkisi bulunan ikinci sadrazam da Said Halim Paşa'dır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı dönemlerinde sadrazamlık yapmıştır. Paşa ailesiyle Mısır'dan 1870 yılında ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. İlköğrenimini tamamladıktan sonra yüksek öğrenim için İsviçre'ye gitmiştir⁶²².

⁶¹⁸ Hanioglu, 1985, s. 112-115.

⁶¹⁹ Tiken, 2017, s. 75.

⁶²⁰ İhsanoğlu, 2006, s. 232.

⁶²¹ Nuri Yüce, "Akçura Yusuf", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1989, s. 228.

⁶²² M. Hanefi Bostan, Sadrazam Said Halim Paşa'nın Hayatı ve İslamcılık Fikir Hareketi İçindeki Yeri, Said Halim Paşa Kitabı, (Ed: Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s. 23.

Ülkeye geri döndükten sonra kısa zamanda başarılı işler gerçekleştirerek yükselecektir. Ne yazık ki bu durum kendisine düşmanlar edinmesine de vesile olacaktır. 1900'lü yılların başında kendisinin zararlı yayın ve belgelerle ilgilendiği dile getirilerek sarayın gözünden düşürülmeye çalışılmıştır. Bu durum Said Halim Paşa'nın devlet işlerinden el ayak çekerek edebi işler ve sohbetlerle vakit geçirmesini sağlayacaktır. Lakin 1903 yılına gelindiğinde Jön Türk hareketi ile bağlantısı yönündeki söylentiler kendisinin İstanbul dışına çıkarılma kararına sebep olacaktır. Yaşanan bu durumlar Said Halim Paşa'yı memleketi Mısır'a oradan da Avrupa'ya taşıyacaktır. Said Halim Paşa'nın bu serüveni kendisini Jön Türkler ile daha da yakınlaştıracak ve onlarla birlikte hareket etmesini sağlayacaktır. 1906 yılında artık tamamen açık bir şekilde cemiyetin müfettişi konumuna gelecektir⁶²³.

Said Halim Paşa'nın yakın dostu olan Rıza Tevfik, cemiyete üyeliğini şu şekilde aktarır:

“(...) Sultan Hamid devrinde çok haksız eziyetlere maruz kaldım. Hoş, daima şikâyet eder, her vakit fikirlerimi açıkça söyledim ama bilfiil bu rejimi devirmek için sahihan hiçbir teşebbüste bulunmamıştım. O zaman İttihad ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup iki dost bana biraz açılır gibi oldu. Bunlardan biri Mısırlı Halim Paşazâde Said Bey'di -bilâhare Said Halim Paşa olmuştu- kendisine ders verirdim. Aramızda eski ve kuvvetli bir dostluk rabitası vardı. İkincisi ise yine pek eski ve pek lâubali dostum olan Manyasîzâde Refik Bey'di. Refik Bey'in bir arkadaşı ve muavini de vardı ki, onunla da öteden beri kafadardık: Avukat Baha Bey. Bu dostlar beni İttihad ve Terakkî'ye çekmek için pek uğraştılar:

-Türkiye'de hiçbir nevi ıslahat-ı ciddiye olamaz, ben inanmam! Dedim.

Beni ikna için ne gibi ciddi teşebbüste bulunduklarını izah ettiler, Yine inanmadım, nihayet yüzüme derin derin bakarak:

-Zavallı kardeşin Nazif'in kanını unutacak mısın? Dediler.

Pek fena bir acı duydum. Bütün bütün fikrim değişti. Birdenbire cemiyete girmeyi kabul ettim. Bu 1323'te, yani Meşrutiyet'in ilânından bir sene evvel oluyordu.

⁶²³ M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 22, 2019, s. 56.

*Beni bu karara sevk eden kardeşimin intikamı mıydı? Herhalde öyle olacak...'*⁶²⁴.

Osmanlı Devleti'nin, son dönemlerindeki fikir akımlarından İslamcılığın en derin savunucusu olarak Said Halim Paşa karşımıza çıkmaktadır⁶²⁵. Said Halim Paşa'nın düşünce dünyasında Osmanlı Devleti'nin ihtişamını yeniden elde edebilmesi için Batılılaşma fikri yanlış atılmış bir adımdır. Batı'yı medeniyetten sayma onda vücuda gelen her tasarrufu öylece Osmanlı Devleti'ne pay etme kurtuluştan ziyade parçalanmayı ve yok olmayı doğuracağını savunur. Batı'nın modernliğe ulaştığı noktaları Osmanlı Devleti için uygun hale getirilerek uyarlanması yanadır. Bu noktada baz alınacak konu kesinlikle İslami değerler ile birliktedir⁶²⁶.

1908 ile birlikte birer birer İttihat ve Terakki üyeleri İstanbul'a döneceklerdir. Nitekim Said Halim Paşa da bu tarihten sonra İstanbul'a dönecektir. 1913 yılına kadar birçok devlet konumunda görevlendirilirken bu yıldan sonra sadrazamlığa getirilecektir⁶²⁷. Said Halim Paşa, kaleme aldığı hatıratlarında sadrazamlığa getirildiği sürecin ne kadar karmaşık olduğunu şu şekilde aktarmaktadır:

“1912 yılında, Mahmud Şevket Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nazırlığı görevini kabul ettiğim zaman, Nezaret içerisinde, Düvel-i Muazzama'dan meydana gelen İtilaf kuvvetleri ile Osmanlı Hükûmeti arasında çözüm bekleyen pek çok mühim anlaşmazlıklarla karşı karşıya kaldım... Merhum Hakkı Paşa, İngiliz Hükûmeti'yle aradaki ihtilafı ortadan kaldırmak ve bütün meselelere çareler bulma gayesiyle bir anlaşmaya varmak üzere Londra'ya gitmekle vazifelendirildi. Ben ise Rusya Büyükelçiliği'yle Rus tebaasından bazı şahısların malî meselelerle alakalı şikâyetlerini halletmekle meşgulken, Cavid Bey'e de Fransız Hükûmeti nezdinde girişimlerde

⁶²⁴ Abdullah Uçman, Hatıra ve Mektuplarıyla Said Halim Paşa-Rıza Tevfik, Said Halim Paşa Kitabı, (Ed: Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s. 69.

⁶²⁵ Metin Önal Mengüşoğlu, Yeniden İslamlaşma ve Said Halim Paşa, Said Halim Paşa Kitabı, (Ed: Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s. 184.

⁶²⁶ Cevat Özyurt, “Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakar-Reformcu İslamcılığın Oluşumu”, Muhafazakar Düşünce Dergisi, C. 10, S. 3, 2013, s. 88-89.

⁶²⁷ M. Hanefi Bostan, “Said halim Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi, C. 35, İstanbul, 2008, s. 557.

*bulunmak üzere Paris'e gitme görevi verildi. Bu müzakereler sürmekteyken Mahmud Şevket Paşa'nın menfur cinayeti vuku buldu ve talih beni sadrazamlığa getirdi'*⁶²⁸.

⁶²⁸ Said Halim Paşa, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı, Çev: Fatih Yücel, Kronik Kitap, 2019, s. 11.

SONUÇ

Bir medeniyetten bahsedebilmek için o toplumun kendini yorumlayabilecek düşünsel beceriye sahip olması gerekmekte ve bunu da felsefe aracılığıyla gerçekleştirebilmektedir. Bir modernleşmeden bahsedebilmek için ilk etapta toyluğu kabul edebilen zihniyete sahip olunması gerekmektedir. Kendi merhalesinin bilincinde olup etrafında gerçekleşene dair duyularını kapatmaya hevesli olmayarak kompleksi de çürütecek bir bilince sahip olmalı. Nitekim bunu başarabilen, çevresiyle etkileşime girerek kendi dünyasını zenginleştirip, sonrasında beslendiği kaynakları etkileme seviyesine gelecektir. İşte bu seviye değişimi ile modernleşmeye imkan bulmuş bünyeye ulaşılabilir.

İslam Devletleri X. yüzyılda tam olarak bunu başarabilmiş bir toplum olarak karşımıza çıkmaktaydı. Lakin zaman içerisinde yaşanan bir dizi değişkenlikler ile birlikte ne yazık ki İslam devletlerinin içerisinde barınan toplumlar bu merhaleden uzaklaşarak kendilerine dışarıdan bakma becerisini kaybetmişlerdir.

Osmanlı Devleti de Avrupa'nın kaydettiği ilerlemeyi gerçek bir beceri olarak algılamak istememekte bunun yerine kendi iç dünyasında yaşanan tutarsızlığa bağlamaktaydı. Osmanlı Devleti, Avrupa'da yaşanan bu gelişmelerin Avrupa'nın değiştirdiği ve geliştirdiği dünya şartları ekseninde algılamıyor daha çok kendi geleneksel ahlak ve kurallarından uzaklaşmanın sonucu olarak kabul ediyordu.

Avrupa'da yaşanan bir dizi gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti askeri, ekonomik ve sosyal açıdan etkilenmekteydi. Bu etkilenmelerin karşısında ise gerekli önlemleri alamıyor oluşu onu günden güne çözülmeye götürmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren bir dizi ıslahat girişimlerinde bulunsada ne yazık ki hiçbir çağda ve topluma uygun politikalar olmadıkları için havada kalmaktaydı.

XVII. yüzyıl iyileştirme çabaları ne yazık ki yüzeyseldi. Bunun sebebi ise henüz Batı'dan faydalanma ihtiyacının kabul edilmemesidir. Yarını düşünerek harekete girilen çabadan ziyade o günün iyileştirilme çabası içerisinde olunmasıdır. Daha çok harekete geçen kişinin bağlamında kalmış olması yani padişah ya da devlet adamlarına bağlı kalarak bir grubun veya kurumun amacı haline gelmemesidir. En önemlisi ise sürekli geriye dönük bir politika sergilenmesi, Kanuni döneminin şatafatının Kanuni

döneminin imkanları ile sağlanılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti için dün-bugün-yarın sorunsalı mevcuttur denilebilir. Ele alınan iyileştirme çabalarının günü kurtaracak merhaleler şeklinde planlanması, bu merhalelerin dündeki yöntem ve tekniklerde aranması ve asla yarını düşünen girişimlerin mevcut olmaması.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise artık Osmanlı topraklarında birtakım şahıslar Batı, tanınmadan onun alt edilebilmesi ihtimalinin kalmadığını anlamış gibi gözükmekteydi. Bu şekilde ilk Batılılaşma girişimlerinin yaşandığı Lale Devri'ne girmiş bulunmaktaydılar. Bu dönemde bazı Avrupa başkentlerine geçici elçilikler gönderilerek daha yakından tanıma ve anlama girişimi başlamış olacaktır.

Dönemin sadrazamı toplumda adeta sanatsal bir uyanışı perçinlemek istemiş bu yolda gayretler sarf etmiş olsa da ne yazık ki Osmanlı insanının bunu kopya ederek vücuda getirebilmesine muktedir olmadığını görmezden gelmişti. Şeklen yapılan değişimin çok kısa sürede zihinde de uyarılmaya sebebiyet vereceğini, bahçelere ekilen çiçek ve bitki tohumlarının insan zihnine ekilmiş sanatsal karakteri temsil edeceğini düşünmekteydi. Ne yazık ki bu tavır Lale Devri'nde başlatılan yenileşme hareketlerini dönemsel ve geçici kılmaya mecbur bırakmıştı.

III. Selim döneminde girişilen yenileşme hareketleri kuşkusuz bir öncekilerden daha farklı bir hava estirmektedir. Yenileşmenin sadece şekli ve fiziksel görünümünün ardından zihinsel görünüme kaydığı ve bununla da uzun ömürlülüğün yolunu açmayı planladığı söylenilebilir. Askeri anlamda daha önce başvurulamayan yöntemlerin her ne kadar başarısız olsa da bundan sonraki süreçlere basamak olmasından dolayı mahiyeti büyüktür.

Osmanlı Devleti'nin bu çözülme sürecinde girişilen her türlü Batılılaşma hareketi toplumun isteği ve arzusu ile başlamamış sultanın ya da sadrazamların girişimleri ile gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda girişilen adımlar halk nezdinde kabul gören ve sahip çıkılan hareketler olmamıştır.

III. Selim döneminde atılan ciddi adımlar her ne kadar kanlı bir şekilde sona ermiş olsa da bu atılımların birçok reformist karakterlerde kıvılcım uyandırmış olduğu da şüphesizdir. Lale Devri'nden itibaren aydın zümre oluşumu III. Selim dönemi ile

birlikte hızlanmışır. Bu karakterler, nihayetinde II. Mahmud döneminde gerçekleşecek daha keskin süreçlerde ön saflarda bulunmaktan çekinmeyeceklerdir.

II. Mahmud, ülkesinde gerçekleştirmek istediğı modernleşme hareketlerini Valisi Mehmet Ali Paşa'nın örneğinde gözlemlemekteydi. II. Mahmud, valisini adeta kendisine rol model almışçasına her adımını takip etmekteydi. Tabii ki bu demek değıl ki Osmanlı padişahları bir valisinden daha modern, daha akılcı ve çağdaş değıl. Sadece Osmanlı Devleti için Mısır'da girişilen hareketlerin adımıında daha dikkatli olunması gerekmektedir. Şartların gelişmesiyle Osmanlı Devleti, modernleşme hareketlerini hızlandıracaktı. Mısır'da hızlı ve keskin yürüyen süreç nitekim II. Mahmud'a örnek olmuştu.

Özellikle devletin uzun zamandır beka sorunu haline gelen ve belkemiğı sayılan yeniçeri ordusunun başarılı bir şekilde ortadan kaldırılması Mehmet Ali Paşa'nın modern ordusunun çıplak gözlerle görölüp başarılarının deneyimlenmesi sayesinde olmuştur. Birçokları için yeniçeri ocağıında bozulmaların mevcudiyeti kabul görmekte fakat tamamen ilga edilmesi mümkün görölmemektedir. Gelenekçi bir görüşe sahip Osmanlı ekabiri ve insanı için böyle köklü bir organın kaldırılması teklif dahi edilmemelidir. Ocakta yaşanan bozulmalar, iyi komutanlar ve caydırıcı cezalar ile düzeltilmelidir görüşü hakimdir.

Yunan isyanı esnasında Müslüman ve Türk unsurların barındığı düzenli ve talimli askerin ne meziyetler sergilediğı yukarıdaki gibi düşünen kişilerce fark edilmekteydi. Nitekim II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa karşısında da güçlü bir ordu kurmak durumunda hissettiğı için tek çarenin ocağın kaldırılması gerektiğinin bilincindeydi. II. Mahmud'un yeni kuracağı Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunda da Mısır ordusunda modern deneyimler elde etmiş subaylardan yararlandığı görölmemektedir. Yani bu noktada II. Mahmud sadece yeniçeri ocağını kaldırmada değıl kurduğu yeni ordunun çekirdeğini oluşturmada da Mısır etkisini kullanmıştır.

II. Mahmud'un, Mehmet Ali Paşa'yı sadece askeri anlamda değıl diğere birçok anlamda etkileyici bulduğu anlaşılmaktadır. Sosyal ve kültürel hayatta da onun gerçekleştirmiş olduğu birçok yenilik fikrini hayata geçirmiştir. II. Mahmud için Avrupa'ya öğrenci göndermek meselesi toplumda son derece kargaşaya sebebiyet vermektedir. Kendisine gavur padişah tanımında bulunan halk karşısında II.

Mahmud'dan çok daha önce Avrupa'ya öğrenci göndermeyi başarmış bir valisi bulunmaktaydı. Nitekim halk nezdinde çok daha fazla tepkiye sebebiyet vermemek adına birçok kaynaktan geçen aksine 1830 sonuna kadar öğrenci gönderimi gerçekleştirilemeyecektir. Bu gönderilen ilk kabile de devlet eli ile gönderilmemiş Hüsrev Paşa'nın desteği ile girişilmiştir. Daha sonraki dönemlerde gönderilen altı öğrenci için ise Mehmet Ali Paşa'nın Paris'te açmış olduğu okula kayıt işlemi gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti için daha geniş çaplı ve keskin kararlar içeren Tanzimat, nitekim Mısır Meselesinin halli sürecinde ortaya çıkacak ve Osmanlı Devleti'nin, Mısır eksenini ile elde ettiği en büyük modernleşme hareketi olarak kayda geçecektir. Osmanlı modernleşme hareketlerinde en geniş çaplı ve kararlı adımlar Tanzimat döneminde atılmıştır. Lale Devri'nden itibaren aşama aşama ilerleyen süreçlerde geleneksel izlenimler bir miktar mevcut olsa da Tanzimat ile birlikte bunun her alanda çağdaş bir yansımasına şahit olunmaktadır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı modernleşme algısında kudretli geçmişin kollarında aranan huzurun yerine Batı'dan elde edilecek huzuru ve yeniliği ifade etmektedir. Cumhuriyet'in ilanına götürecek merhaleler Tanzimat döneminde atılmaya başlanmıştır denilebilir.

Yapılan bu araştırma neticesinde Mısır eksenini, Osmanlı Devleti'ni Abdülaziz dönemine kadar bireysel noktada sadece askeri alanda etkilediği görülmektedir. Sayıca az olan bu etkileşim genellikle Mısır'dan kaçarak gelen kişiler ayağıyla gerçekleşmektedir. Bu süreç içerisinde padişah ve valisi arasında yaşanan savaşlar olmasaydı nitekim modernleşmenin bireysel ayağının daha gözle görülür ve geniş kapsamlı olacağı beklenilebilirdi.

Abdülaziz dönemi ile birlikte hem iki taraf arasındaki gerginliğin son bulduğunu hem de bireysel etkilerin artmış olduğu görülmektedir. Özellikle Abdülaziz'in Mısır seyahatinde hem üretim konusunda hem de demiryolu ulaşımında son derece etkilendiği görülmektedir. Mısır seyahati, Ahmed Cevdet Paşa'nın aktardıklarına göre halk nezdinde de sosyal değişimleri doğuracaktır. Osmanlı halkı, sevgisini ve saygısını sunmakta son derece sessiz bir yapıya sahipken bu seyahat sonrasında Abdülaziz'in beklentileri değişecek daha gür bir sevgi gösterisi beklemeye başlayacaktır.

Yusuf Kamil ve Mustafa Fazıl Paşalar Mısır eksenli bireysel modernleşme girişimlerinde büyük etkileşim sağlayan karakterler arasında görülmektedir. Yusuf Kamil Paşa'nın İstanbul'da edebi, siyasi ve sosyal yaşamda ne denli farklı ve alışılmışın dışında bir profil sergilediği görülmektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın da Osmanlı muhalif çerçevesinin üzerindeki etkileri son derece önem arz etmektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın mali kaynakları ile Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin çalışmaları daha gür bir şekilde çıkmaya başlayacaktır.

Mısır'ın, Jön Türkler için son derece elverişli olmasının merhaleleri Mehmed Ali Paşa'nın burada oluşturmuş olduğu modern ve aydınlıkçı havanın bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nde hem Tanzimat aydınlarının hem de Jön Türklerin fikirlerini etkileyen ya da destekçisi olan kişiler arasında muhakkak Mısır etkili bir şahsın olduğu görülmektedir.

Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır sarayında oluşturmuş olduğu elitlik nitekim bölgedeki Türk bürokrasisinin buna maruz kalarak Osmanlı merkezinde bulunan şahıslardan daha farklı bir dünyayı solumalarına sebep olmaktaydı. Bu durum sadece siyasi arenada değil sanat, edebiyat gibi birçok sosyal alanda kendisini hissettirmektedir.

Osmanlı Devleti'nde edebi eserler noktasında kaleme alınan eserler ve çeviriler, siyasi atmosferi etkileyecek inisiyatifler Mısır soluğunu muhakkak hissettirmektedir. Jön Türkler için de İngiltere etkisi ve Hıdiv etkisi yanında Mısır'ın hali hazırdaki sahip olduğu aydınlıkçı ruh hali, muhalif ortamını müsait kılmaktaydı.

Jön Türklerin, en çok yayın yapabilme imkanı buldukları Mısır, Osmanlı Devleti'nin son döneminde sadece şahsi kişilikler üzerinden değil bölgesel olarak imkanını da gözler önüne sermekteydi. Jön Türklerin, ihtiyacı oldukları ulema desteği yine Mısır eksenli etrafında şekillenebilmekte ve her iki grup açısından da muhalif seslerin daha gür çıkmasını sağlayabilmekteydi.

Mısır, II. Abdülhamid döneminde sadece bölgesel muhalif olanağının imkanından kaynaklı değil yine Mehmet Ali Paşa merhalesi ile de etki alanı içerisine girmektedir. Bu dönemde buna en iyi örnek Veliyyüddin Yegen/Yeken ve Said Halim Paşa gösterilebilir. Yegen'in İstanbul seyahati öncesinde siyasi olaylara bakış açısı II. Abdülhamid taraftarlığı iken seyahat sonrası fikirlerinde kaymalar başlayacaktır.

Nitekim kendisi ikinci kez İstanbul'a geldiğinde Jön Türklerle iletişim halinde olacak ve bireysel muhalefeti sürdürmeye devam edecektir. Said Halim Paşa'nın da Jön Türkler ile olan ilişkileri kendisini, ilk olarak devlet görevinden sonrasında ise İstanbul'dan uzaklaştıracaktır. İlerleyen zamanlarda, Jön Türk bağlantıları dolayısıyla uzaklaştırılmak zorunda kaldığı devletin sadrazamı olan Said Halim Paşa, ne yazık ki sancılı yılların keşmekeşinde kalacaktır.

Sadrazamlığı I. Dünya Savaşına denk gelen Said Halim Paşa'nın diğer pek çok Jön Türk aydına karşılık en gür şekilde İslamcılık savunucusu ve koruyucusu olduğu görülmektedir. Batılılaşma fikrinin, bu topraklarda yanlış uygulandığını Osmanlı toplumunun kendi değerlerini yok etmek çabasından başka bir şey ifade etmediğini dile getirmektedir. Bir toplumun kendine ait milli değerleri kaybetmesi modernleşme değil ancak ve ancak yok olma ile açıklanabilirdi diye tanımlamaktadır.

Mısır'ın ulema muhalefet merkezi olduğu aşikardır. Hoca Kadri Nasih, Hoca Muhiddin ve Ubeydullah Efendiler muhalefet sancağının başında güçlü ve gururlu bir şekilde kalem oynatmaktadırlar. Her ne kadar Paris merkezi ile inişli çıkışlı ilişkiler ve ideolojik farklılıklar yaşansa da çoğu zaman hocaların kalemlerinden Meşrutiyet ve Cumhuriyet taraftarlığı dökülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulahak Molla. (2013). Tarih-i Liva Sultan II. Mahmud portresinden farklı bir kesit. (Haz: M. Yıldız). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Acun, F. (2002). Celali isyanları. (Ed. H. C. Güzel). *Türkler*, 9, Yeni Türkiye Yayınları.
- Agras, N. (2010). *II. Mahmud dönemi ıslahat hareketleri ve II. Mahmud'un eğitim öğretim faaliyetleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1966). Tarih-i Cevdet (Cilt 8). Üçdal Neşriyat.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1966). Tarih-i Cevdet (Cilt 9). Üçdal Neşriyat.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1966). Tarih-i Cevdet (Cilt 12). Üçdal Neşriyat.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1974). Tarih-i Cevdet (Cilt 6). Üçdal Neşriyat.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1974). Tarih-i Cevdet (Cilt 7). Üçdal Neşriyat.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1991). Tezakir (Cilt 1). Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Akalın, D., & Çelik, C. (2012). XIX. yüzyıl Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız rekabeti ve Osmanlı Devleti. *Journal of Turkish Studies*, 7 (3), 21-45.
- Akçura, Y. (2019). *Osmanlı Devleti'nin dağılma devri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akın, H. (2011). *XVIII. yüzyıl ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu ıslahat çabaları*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Akşin, S. (2013). Siyasal tarih (1789-1908). (Ed. S. Akşin). *Türkiye tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. Cem Yayınevi.
- Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, 1-10.
- Alan, S. (2016). Bekir Fahri [İdiz]'in "Jönler" romanında oryantalizm izleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(4).

- Alar, G. (2020). *Burjuva tipi Avrupa kapitalizmi ile ahi tipi Osmanlı sisteminin karşılaştırması*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bartın Üniversitesi.
- Albayrak, K. (2015). Keldaniler. (Ed. B. A. Çetinkaya). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni: Babil-Keldani- Çin- Hint- İran- İbrani gelenekleri, I* İnsan Yayınları.
- Alkan, N. (2009). Mutlakiyetten meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler, Selis Kitaplar.
- Altan, Y. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat dönemi reform çabaları ve Osmanlı kamu yönetimi teşkilatı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Altınay, A. R. (2020). Lale devri. Palet Yayınları.
- Altun, F. (2017). Modernleşme kuramı: eleştirel bir bakış. Yöneliş Yayınları.
- Anık, M. (2017). Batı'daki Doğu: barış içinde birlikte yaşama kültürü olarak Endülüs, (Ed. Nazan Kahraman, vd.). *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, KİBATEK.
- Arslan, A. (1996). *Bekir Fahri (İdiz) hayatı-edebi kişiliği eserleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, T. (2009). Osmanlı aydınlarının gözüyle Batılılaşma. *Erdem Dergisi*, (55).
- Aslan, T. (2010). II. Abdülhamit'in Jön Türk siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı önlemler. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 3(1).
- Ata, R. (2011). *Osmanlı kaynaklarına göre 1839-1841 arası Osmanlı-Mısır ilişkileri ve Düvel-i Muazzama*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Aydüz, S. (2015). Endülüs bilim dünyasından 10 alim 10 keşif. *Derin Tarih Dergisi* (4), 80-87.
- Bağçeci, Y. (2003). *Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Erciyes Üniversitesi.

- Baransel, A. (1974). Toplumsal ve kültürel değişme olarak modernleşme. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* , 75-90.
- Bayır, Ö. (2014). Sultan IV. Murad'ın hatt-ı hümayunları suver-i hutut-ı hümayun. Çamlıca Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2015). İslam felsefesi ve Batı. (Ed. B. A. Çetinkaya). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni: Babil-Keldani- Çin- Hint- İran- İbrani gelenekleri, 1*, İnsan Yayınları.
- Bebel, A. (2017). İslam kültürü dönemi ve Rönesans. (K. Bilgen, Çev.) Eton Yayınları.
- Benzer, E. (2013). *Takvim-i Vekayi'nin 1831-1834 yılları arası transkripsiyonu*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kilis 7 Aralık Üniversitesi.
- Berger, P. L., Berger, B., & Kellner, H. (1985). Modernleşme ve bilinç. (C. Cerit, Çev.) Pınar Yayınları.
- Berkes, N. (1978). Türkiye'de çağdaşlaşma. Doğu-Batı Yayınları.
- Berman, M. (2004). Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor. (B. P. Ümit Altuğ, Çev.) İletişim Yayınları.
- Beydilli, K. (1999). Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a ıslahat düşünceleri. *İlmi Araştırmalar Dergisi* (8), 25-64.
- Beyoğlu, S. (2001). Yusuf Kamil Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24.
- Black, C. E. (1989). Çağdaşlaşmanın itici güçleri. (F. Gümüş, Çev.) Versa Yayınları.
- Bostan, İ. (1992). Osmanlı bahriyesinde modernleşme hareketleri tersanede büyük havuz inşası (1794-1800). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bostan, M. H. (2008). Said Halim Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, 35.
- Bostan, M. H. (2019). Said Halim Paşa ve fikirleri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(22).

- Bostan, M. H. (2021). Sadrazam Said Halim Paşa'nın hayatı ve İslamcılık fikir hareketi içindeki yeri, (Ed: A. Öz), *Said Halim Paşa kitabı*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bolat, B, Aslan, O. F. (2020). Sultan II. Abülhamid'in Saltanat döneminde Mısır menşeli muzır neşriyat ve devletin aldığı tedbirler (1876-1909). *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi* 17(68).
- Budak, M. A. (2016). Batı kaynaklarına göre Endülüs medeniyetinin eğitim ve bazı bilim alanlarında Batı'ya katkıları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (23), 163-176.
- Burak, D. M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Jön Türk hareketinin başlaması ve etkileri, *OTAM*.
- Buzpınar, Ş. T. (2020). Mustafa Fazıl Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3.
- Cabi Ömer Efendi. (2003). Cabi Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani) tahlil ve tenkidli metin (Cilt 2). (Haz: M. A. Beyhan) Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Cin, H. (1978). Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çapçioğlu, İ. (2021). Abdullah Cevdet'in Batılılaşmaya sosyo-dini yaklaşımı. *Journal of Analytic Divinity*, 5(3).
- Çelik, Ş. (2012). Alparslan Açıkgence'nin "Dünya Görüşü" teorisi ışığında Doğu-Batı felsefesinin değerlendirilmesi. *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* , 351-369.
- Çelik, Y. (2010). Siyaset-nasihat literatürümüzde nadir bir tür: Mısır'ın işgali üzerine III. Selim'e sunulan Tesliyet-name. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* (22), 85-126.
- Çelik, Y. (2013). Şeyhül-Vüzera Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud devrinin perde arkası. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Çolak, K. (2008). Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali ve tahliyesi (1798-1801). *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* , 10 (2), 141-183.
- Çüçen, A. K. (2015). Orta Çağ felsefesi. (Ed. C. Türer, H. Olgun). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni Antikçağ Yunan düşüncesi Orta Çağ düşüncesi*, 2, İnsan Yayınları.
- Darandeli İzzet Hasan Efendi. (2009). Zıyaname Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a karşı Mısır seferi (1798-1802). (Haz: M. İ. Erkutun) Kitabevi Yayınları.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (1987). Devlet adamlarına öğütler. (Sad: H. R. Uğural) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demirkol, M. (2015). Nasiruddin Tusi. (Ed. İ. Çalışkan). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni felsefe ahlak ve kelamın sentezi*, 6, İnsan Yayınları.
- Dinç, G. (2016). Mehmet Ali Paşa isyanının Antalya'ya etkileri (1831-1833). *Belleten* , 80 (289), s. 857-884.
- Doğan, C. (2021). Son dönem Osmanlı düşününde kültürel değişme platformu olarak Batılılaşma: Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi örneği. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 7(18).
- Doğru, C. (2010). Osmanlı toplumunda kapitalist girişimci sınıfın ve insan tipinin oluşumunu engelleyen faktörler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 11 (1), 75-91.
- Doru, M. N. (2015). Süryaniler ve felsefe. (Ed. B. A. Çetinkaya). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni: Babil-Keldani- Çin- Hint- İran- İbrani gelenekleri*, 1. İnsan Yayınları.
- Doru, M. N. (2015). Urfa ve Nusaybin okulları. (Ed. A. Kahraman). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni İslam düşüncesinin altın çağı*, 5. İnsan Yayınları.
- Dumrul, C., & Dumrul, Y. (2014). Osmanlı imparatorluğunda kapitalist paternde sanayileşmesinin önündeki engeller üzerine bir inceleme. *Yönetim ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi* (23), 146-170.

- Durucan, H. (2014). Osmanlı'da Jön Türk faaliyetleri. *Politika Dergisi* (2) (<http://www.politikadergisi.com>).
- Ebuzziya Tevfik (2006). Yeni Osmanlılar- İmparatorluğun son dönemindeki Genç Türkler. (Sad: Ş. Kutlu). Pegasus Yayınları.
- Eliaçık, M. (2011). Jön Türk basınında dini zemininde muhalefet. *Journal of Turkish Studies*, 6(3).
- Ercoşkun, T. (2008). Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi. *Kebikeç*, (26).
- Ercoşkun, T.(2017). Yeni bilgi ve belgeler ışığında kaplan[zade] Ahmed Saib (1860-1918). *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36(61).
- Erdemir, H. (2009). Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali örneğinde uluslararası ilişkilerde Realizm. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 197-211.
- Eren, E. (2008). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı ve Mısır meselesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Osmangazi Üniversitesi.
- Eren, L. G. (2017). Mitlerin kendini yeniden üretimi:Aydınlanma felsefesinden aydınlanma projesine. *Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 1 (1), 115-129.
- Ergül, A. (1996). Veliyyüddin Yegen. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5.
- Erkızan, H. N. (2010). İbn Rüşdcülük: Batı'daki tarihsel ve felsefi gelişimi üzerine. *Journal of Islamic Research* , 21 (2), 73-82.
- Erol, S. (2019). İstanbul'dan Paris'e gönderilen ilk Osmanlı talebelerinden Edhem Efendinin eğitim hayatı. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* , 3 (1), 53-69.
- Erol, H. İ. (2020). 1798-1850- Arası Mısır'da matbaa: tarih alanında neşir ve tercüme faaliyetleri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 7(2).
- Ertuğrul, A. (2018). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da edebi ve kültürel hayat (1805-1848)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Es'ad Efendi. (2005). Üss-i Zafer (yeniçeriliğin kaldırılmasına dair). (Haz: M. Arslan). Kitabevi.
- Etker, Ş., Gürergun, F., Köse, A. (2004). Zeynep-Kamil Hastanesinin kuruluşu ve vakfiyesi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2.
- Fahmy, K. (2010). Paşanın adamları Kavalı Mehmet Ali Paşa ordu ve modern Mısır. (D. Zarakolu, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Fahmy, K. (2020). Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı valiliğinden Mısır hükümdarlığına. (A. Yılmaz, Çev.). Vakıfbank Kültür yayınları.
- Fazlıoğlu, Ş. (2013). Veliyyüddin Yeken Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, 43.
- Giddens, A., & Pierson, C. (2001). Anthony Giddens'la söyleşiler modernliği anlamlandırmak. (M. Sağlam, S. Uyurkulak, Çev.). Alfa Yayınları.
- Giddens, A. (2019). Modernite ve bireysel kimlik. (Ü. Tatlıcan, Çev.). Say Yayınları.
- Giddens, A. (2020). Modernliğin sonuçları. (E. Kuşdil, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Göçmen, Y. (2020). Mısır'lı Neo-Klasik şair Veliyyüddin Yeken'in eserlerinde Sultan II. Abdülhamid. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (51).
- Gök, N. (2013). Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin sonuçları ve yansımaları. *Sultan Abdülaziz ve dönemi sempozyumu*, 4(5), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gökçe, E. (2017). Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna asker alımı (Hamid sancağı Isparta örneği). *Social Sciences Research Journal*, 6 (4), 191-213.
- Gökpınar, B. (2018). II. Osman. (Ed: M. Şeker). *İslam tarihi ve medeniyeti 12 Osmanlılar I (siyasi tarih)*. Siyer Yayınları.
- Güler, E. Z. (2005). “Batılılaşma” ve “modernleşme” üzerine düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (33).

- Günay, N. (1994). Dr. Abdullah Cevdet ve görüşleri. *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1).
- Gürbüz, A. (2022). II. Abdülhamid karşıtı bir önsöz: Abdullah Cevdet'in İki Emel adlı eseri (inceleme-metin). *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 12(1).
- Gürgen, S. Y. (2019). Napolyon'un Şark politikasını ihya etmek: Horace Compté Sebastiani'nın İstanbul-Mısır Seyahetleri (1801-1802). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* (27), 89-125.
- Halaçoğlu, Y. (2002). Klasik dönemde Osmanlı Devlet teşkilatı. (Ed. H. C. Güzel, vd.) *Türkler*, 9, Yeni Türkiye Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1966). Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi. Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902) (Cilt 1). İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). Jön Türk basını. (Ed: M. Belge). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1988). Abdullah Cevdet, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, 1.
- Hasan Kafi Akhisari (2018). Alemin nizamı için hikmetli yöntemler. (Sad: A. C. Köksal). İlke Yayınları.
- Hayta, N., & Ünal, U. (2003). Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri (XVII. yüzyıl başlarından yıkılışa kadar). Gazi Kitabevi.
- Hentch, T. (1996). Hayali doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya politik bakışı. (A. Bora, Çev.) Metis Yayınları.
- Işık, M. (2014). *Veliyyüddin Yeken: hayatı, eserleri ve edebi kişiliği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbrahim Müteferrika. (1990). Milletlerin düzeninde ilmi usuller. (Sad: Ö. Okutan). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- İçli, G. (2002). Türk modernleşme sürecinin günümüzdeki yönelimi. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* , 26 (2), 245-254.
- İdiz, B. F. (2013). Jönler Mısır'da. (haz: Adem Özbek). Berikan Yayıncılık.
- İhsanoğlu, E. (2006). Mısır'da Türkler ve kültürel mirasları. IRCICA.
- İlgürel, M. (2002). Zirveden dönüş: II. Selim'den III. Mehmed'e. (Ed: H. C. Güzel, vd.). *Türkler*, 9, Yeni Türkiye Yayınları.
- İnam, A. (2015). Bin yıllık hüznün: insanın düşünme serüveni üstüne bir yorum. (Ed. B. A. Çetinkaya). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni akli düşünce ve felsefenin Doğu'dan doğuşu: Babil-Keldani-Çin-Hint-İran-İbrani gelenekleri, 1*. İnsan Yayınları.
- İnce, Y. (2017). II. Mahmud devri reformlarının tebaa tarafından algılanışı. *Tarih İncelemeleri Dergisi* , 32 (2), 427-457.
- Kabakçı, E. (2010). Napoléon Bonaparte'ın Mısır seferi (1798-1801). (Ed. S. Kenan). *Nizam- ı kadim'den nizam-ı cedit'e III. Selim ve dönemi*. İsam Yayınları.
- Kaplan, M. (1948). Tanzir-i Telemak. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1-2).
- Karabela, N., Ekşi, F. (2015). Arap edebiyatında tarihi romanın ortaya çıkışında milliyetçilik düşüncesinin etkisi. *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2).
- Karagöz, M. (1995). Osmanlı Devleti'nde ıslahat hareketleri ve Batı medeniyetine giriş gayretleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi* , 6 (6), 173-194.
- Karakaya, E. (2019). Mehmet Ali Paşa zamanı Mısır'da askeri eğitim sisteminin modernleşmesi dinamikleri ve sonuçları (1805-1849). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları dergisi* , 6 (7), 290-301.
- Karal, E. Z. (1988). Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizam-ı Cedit - 1789-1807. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Karal, E. Z. (1988). Osmanlı tarihi Islahat Fermanı devri (1861-1876) (Cilt VII). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (2007). Osmanlı tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat devirleri (1789-1856), 5. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karaman, M. A. (2014). Osmanlı modernleşmesinde basın. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (32), 131-142.
- Karaman, M. A. (2016). Sürgünlerin iktidarı, Gece Kitaplığı.
- Karaman, M. A. (2018). Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (44), 62-79.
- Katip Çelebi. (1982). Bozuklukların düzeltilmesinde tutulacak yollar. (A. Can, Çev.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Katip Çelebi. (2008). En doğruyu seçmek için hak terazisi. (O. Ş. Gökyay, Çev.) Kabalcı Yayınevi.
- Kaya, Ö. (2004). Avram Galante ve Mısır'da Jön Türk basını, *Toplumsal Tarih Dergisi* (129).
- Kaya, S. (2015). *Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır seyahati*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. 19 Mayıs Üniversitesi.
- Kayacık, A. (2015). Bağdad okulu. (Ed. A. Kahraman). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni İslam düşüncesinin altın çağı*, 5, İnsan Yayınları.
- Kayhan, A. (2000). XVI. yüzyıl Osmanlı aydınlarına göre ilmiyye teşkilatındaki çözülmeye ilişkin tesbit ve teklifler. *Türkiye Günlüğü* (63).
- Kış, S. (2004). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa hadisesinde Konya Muharebesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Koç, E. M. (2020). Ahmed Cevdet Paşa ve modernizme bakışı. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 165-178
- Koloğlu, O. (2014). İlk gazete ilk polemik . Kaynak Yayınları.

- Korkmaz, D. (2006). *Hoca Kadri Nasih'in hayatı eserleri ve görüşleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] .Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köksal, O. (2003). Sultan Aziz'in Avrupa seyahati dönüşü münasebetiyle yapılan kutlamalar ve bir manzum tarihçe. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 118-136.
- Kunt, M. (2013). Türkiye tarihi (Ed. S. Akşın). *Osmanlı Devleti 1600-1908*, 3, Cem Yayınevi.
- Kuran, A. B. (2000). İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler. Kaynak Yayınları.
- Kurtaran, U. (2013). Sultan I. Mahmud dönemi (1730-1754) ıslahat hareketleri. *Journal of Turkish Studies* , 8 (2), 167-179.
- Kurtdaş, M. Ç. (2019). Osmanlı modernleşme sürecinde aydınlar ve bürokrasinin rolü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 399-411.
- Lewis, B. (2018). Modern Türkiye'nin doğuşu. (B. B. Torna, Çev.). Arkadaş Yayınevi.
- Lütfi Paşa. (2017). Asafname. (Haz: A. Uğur). Büyüyenay Yayınları.
- Malkoç E. (2012). Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun kaleminden Ahmet Rıza Bey ve yazışmaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* (12).
- Mantran, R. (1990). 17. yüzyıl ikinci yarısında İstanbul kurumsal, iktisadi, toplumsal tarih denemesi (Cilt 1). (E. Özcan, M. A. Kılıçbay, Çev.) Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1983). Jön Türklerin siyasi fikirleri. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu. İletişim Yayınları.
- Mehmed Es'ad Efendi. (2000). Vak'a-nüvis Es'ad Efendi tarihi (Bahir Efendi'nin zeyl ve ilaveleriyle 1237-1241/1821-1826). (Haz: Z. Yılmaz). Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Mengüşoğlu, M. Ö. (2021). Yeniden islamlaşma ve Said Halim Paşa, (Ed: A. Öz), *Said Halim Paşa kitabı*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

- Mercan, M. (2003). *Jön Türkler'in Mısır'daki faaliyetleri ve Kanun-i Esasi (1896-1899)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Metin, C. (2006). *Türk modernleşmesi ve İran (1890-1936)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). Netayic ül-Vukuat kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi (Cilt I-II). (Sad: N. Çağatay). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). Netayic ül-Vukuat kurumları ve örgütleriyle Osmanlı Tarihi (Cilt III-IV). (Sad: N. Çağatay). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mütercim Ahmed Asım Efendi. (2015). Asım Efendi tarihi (Osmanlı tarihi 1218-1224/1804-1809) (Cilt 1). (Haz: Z. Yılmaz). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Okumuş, E. (2002). Osmanlı Devleti'nde değişim süreci ve III. Selim öncesi yenileşme çabaları. (Ed. H. C. Güzel). *Türkler. 11*, Yeni Türkiye Yayınları.
- Ortaköy, S. (2014). *Sabri Ülgener ve Max Weber'de iktisadi ziyniyet*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, M. (2010). Kanun-ı kadim: Osmanlı gelenekçi söyleminin dayanağı mı, ıslahat girişimlerinin meşrulaştırma aracı mı? (Ed. S. Kenan). *Nizam-ı kadim'den nizam-ı cedid'e III. Selim ve dönemi*. İsam Yayınları.
- Öz, M. (2017). Kanun-ı kadimin peşinde Osmanlı'da çözülme ve gelenekçi yorumcuları. Dergah Yayınları.
- Özcan, A. E. (1995). *Aykırı bir Jön Türk: Hoca Kadri Efendi'nin siyasal ve toplumsal düşünceleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özer, S. Ö. (2001). *Osmanlı Devleti idaresinde Mısır (1839-1882)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Özgül, M. K. (1986). Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak-1. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (45), 185-211.

- Özkoç, Ö. (2015). Mısır'ın Uzun 19. yüzyılı modernleşme, merkezileşme ve özerklik. Ayrıntı Yayınları.
- Özkulluk, K. (1996). *III. Selim Dönemi Türk Modernleşmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] . İstanbul Üniversitesi.
- Öztuna, Y. (2009). Genç Osman ve IV. Murad. Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Öztürk, İ. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze demiryollarının gelişimi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özyurt, C. (2013). Said Halim Paşa düşüncesinde değişim ve süreklilik: muhafazakar-reformcu İslamcılığın oluşumu, Muhafazakar Düşünce Dergisi, 10(3).
- Palmer, A. (1995). Osmanlı imparatorluğu son üç yüz yıl bir çöküşün yeni tarihi. (B. Ç. Dişbudak, Çev.) Bilgi Yayıncılık.
- Peker, H. S. (2015). Avrupa'da merkantilist uygulamalar ve Osmanlı ekonomisi ile bir karşılaştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 5 (1), 1-12.
- Poyraz, E. (2011). Tanzimat dönemi çağdaşlaşma çabaları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (193), 91-121.
- Rahman, F. (1996). İslam ve çağdaşlık. (A. Açıkgenç, & M. H. Kırbaşoğlu, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.
- Ramsour, E. E. (2009). Genç Türkler ve İttihat Terakki, Kayıhan Yayınevi.
- Rzayeva, R. (t.y.). Türk toplumu ve modernleşme. *Azerbaycan: Milli Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü*.
- Sabev, O. (2006). İbrahim Müteferrika ya da ilk matbaa serüveni (1726-1766). Yeditepe Yayınları.
- Said Halim Paşa. (2019). Osmanlı İmparatorluğu ve dünya savaşı, çev: Fatih Yücel, Kronik Kitap.
- Saliba, G. (2008). İslam bilimi ve Avrupa Rönesans'ının doğuşu. (G. Aksoy, Çev.). MİA Yayınları.

- Salzmann, A. (2011). Modern devleti yeniden düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i .İletişim Yayınları.
- Sarıcaoğlu, F. (2001). Kendi kaleminden bir padişahın portresi sultan I. Abdülhamid (1774-1789). Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Sarioğlu, S. (2015). İbn Rüşd. (Ed. E. Bekiryazıcı). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni Endülüs ve felsefenin işrakili(leşmesi)liği*, 7, İnsan Yayınları.
- Sarıkavak, K. (2015). Harran ve Harran okulu, (Ed. A. Kahraman). *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni İslam düşüncesinin altın çağı*, 5, İnsan Yayınları.
- Sayar, A. G. (1986). Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması. DER Yayınları.
- Sazyek, E. (2021). 19. Yüzyıldan iki kamusal mektup: Giuseppe Mazzini ile Mustafa Fazıl Paşa'nın saraya mektupları. *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), s. 505-518.
- Semiz, Y. (1994). Sadık Rifat Paşa (1807-1857) hayat ve görüşleri. *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1), 135-144.
- Sert, M. H. (2018). İkinci meşrutiyet'e giden süreç ve İttihat ve Terakki, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Shaw, S. J. (2000). Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye. (M. Harmancı, Çev.). E Yayınları.
- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (2000). Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye (Cilt 2). (M. Harmancı, Çev.). E Yayınları.
- Shaw, S. J. (2008). Eski ve yeni arasında sultan III. Selim yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu. (H. Güldü, Çev.). Kapı Yayınları.
- Sinave, G. (1999). Kavalalı Mehmet Ali Paşa son firavun. (A. C. Akkoyunlu, Çev.). Doğan Kitap.
- Subaşı, T. (2002). Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz. (Ed: Hasan Celal Güzel, vd.), *Türkler*. 12. Yeni Türkiye Yayınları,

- Subaşı, T. (2018). Lale Devri'ne Ait Bir Islahat Takriri, (Ed. İ. Gökhan vd.), *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Kömen Yayınları.
- Sucu, İ. (2018). Prens Sabahaddin Türk sosyoloji tarihinde sosyal bilim ekolü. Açılım Yayınları.
- Şahin, G. (2017). İngiliz seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu ve Türk imajı. Gökkuşbu Yayınları.
- Şahin, R. (2019). Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda neden başlamadı? *Business Economics and Management Research Journal* , 2 (1), 1-16.
- Şekerci, A. E. (2016). Aydınlanma ve bilim: bilimsel zihnin yeniden inşası ve dönüşümü. (Ed. Ö. Bozkurt), *Bilim tarihi ve felsefesi tarih ve problemler*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Şimşek, A. R. (2006). *Osmanlı ordusunda 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan ıslahat çalışmaları ve bu çalışmalarda yabancı uzmanların rolü*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Şimşek, K. (2021). Mehmet Ali Paşa ve Vehhabiler. *Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* , 21 (42), 19-46.
- Şungur, M. Ş. (2002). *Osmanlı Devleti Sultan IV. Murad ve dönemi yenilik hareketleri (1623-1640)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] . Gazi Üniversitesi.
- Tamçelik, S. (2000). Osmanlı dönemi demiryollarının tarihi gelişimi içerisinde siyasi ve iktisadi sosyal etkileri. *Erdem Dergisi*, 12(35), 483-535.
- Tansu, Y. E. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda batıcı düşünce çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İttihad Dergisi. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(1).
- Tarih-i hind-i garbi veya hadis-i nev*. (1987). Alaş Basımevi.
- Tiken, S. (2017). Mısır'da Jön Türk basın ve edebiyatı, Fenomen Yayınları.
- Tomlinson, J. (2017). Küreselleşme ve kültür. (A. Eker, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Toprak, S. V. (2018). Kanun-i Esasi Gazetesi'nde ittiḥad-i islam teması. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34(1).

- Touraine, A. (1994). Modernliğin eleştirisi. (H. Tufan, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Tuncay, F. (2009). *Mustafa Fazıl Paşa'nın siyasi ve idari görüşleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Tuncer, H., Tuncer, H. (1998). Osmanlı diplomasisi ve sefaretnameler. Ümit Yayıncılık.
- Turan, Ş. (1997). Kanuni Süleyman dönemi taht kavgaları. Bilgi Yayınevi.
- Uçman, A. (2021). Hatıra ve mektuplarıyla Said Halim Paşa-Rıza Tevfik, (Ed: A. Öz), *Said Halim Paşa kitabı*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı tarihi XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonlarına kadar (ikinci kısım), 3. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı tarihi Karlofça antlaşmasından XVIII. yüzyıl sonlarına kadar (birinci bölüm), 4. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, U. (Eds.). (2012). Osmanlı belgelerinde Mısır. *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı*. İstanbul.
- Williams, R. (2018). Anahtar sözcükler. (S. Kılıç, Çev.). İletişim Yayınları.
- Yakut, E. (2005). Şeyhülislamlık yenileşme döneminde devlet ve din. Kitap Yayınevi.
- Yaşaroğlu, H. (2013). Osmanlı'da bir darbe ve tahlili: Genç Osman örneği. *Journal of Turkish Studies*, 8 (7), 705-732.
- Yenidünya, S. (2018). Atabegan-ı Saltanat: Avrupa'ya özenen müceddidler mi? Heterodoks zındıklar mı? *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, (25), 63-86.
- Yerasimos, S. (1977). Azgelişmişlik sürecinde Türkiye: 1-Bizans'tan Tanzimata. (B. Kuzucu, Çev.). Gözlem Yayınları.
- Yıldırım, Z. (2018). Mısır meselesinin çözümünde Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fikrinin Anlaşılması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (25), 534-548.

- Yıldız, M. C. (1999). Osmanlı'nın son dönemindeki üç düşünce akımının sosyolojik analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 279-301.
- Yılmaz, Ö. (2017). Bir Fransız bürokratin gözüyle Sultan Mahmud'un reformları ve 1830'ların İstanbul'undan toplumsal değişme. (Ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan). *Osmanlı İstanbulu V*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, M. (2021). Jön Türk propaganda yöntemi: neşriyat ve sözlü ikna. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13(25).
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. (2017). Fransa Sefaretnamesi. (Haz: Uçman, A.). Dergah Yayınları.
- Yüce N. (1989). Akçura Yusuf, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, 2.
- Zorcu, M. (2021). Sultan II. Mahmud dönemi'nde "Avrupa'ya yüz elli öğrenci gönderilme" meselesi. (Ed. C. Kafadar, G. A. Tekin). *Edebiyattan tıp tarihine uzun ince bir yol Nuran Yıldırım armağanı*, 56. Türklük Bilgisi Araştırmaları.

ARŞİV BELGELERİ

- BOA, C.HR., 95-4714, (H-29-12-1207/ M-07-08-1793).
- BOA, C.HR., 85-4250, (H-13-07-1208/ M-14-02-1794).
- BOA, C.HR., 38-1896, (H-05-03-1208/ M-11-10-1793).
- BOA, TS.MA.e., 428-1213, (H-20-02-1213/ M-03-08-1798).
- BOA, TS.MA.e., 428-37, (H-29-12-1213/ M-03-06-1799).
- BOA, TS.MA.e., 428-38, (H-29-12-1213/ M-03-06-1799).
- BOA, TS.MA.e., 674-6, (H-29-12-1213/ M-03-06-1799).
- BOA, TS.MA.e., 362-45, (H-29-12-1214/ M-24-05-1800).

BOA, TS.MA.e., 428-44, (H-29-03-1214/ M-31-08-1799).

BOA, TS.MA.e., 428-45, (H-29-03-1214/ M-31-08-1799).

BOA, TS.MA.e., 428-42, (H-16-03-1214/ M-18-08-1799).

BOA, TS.MA.e., 428-50, (H-10-07-1214/ M-08-12-1799).

BOA, HAT, 86-3545, (H-29-12-1215/ M-13-05-1801).

BOA, HAT, 85-3497, (H-21-12-1215/ M-05-05-1801), 3.

BOA, HAT, 158-6598, (H-23-10-1215/ M-09-03-1801).

BOA, TS.MA.e., 877-44, (H-14-08-1216/ M-20-12-1801).

BOA, TS.MA.e., 536-2, (H-16-02-1216/ M-28-06-1801).

BOA, HAT, 87-3586, (H-19-08-1216/ M-25-12-1801).

BOA, TS.MA.e., 882-11, (H-29-12-1218/ M-10-04-1804).

BOA, HAT, 57-2605, (H-05-03-1218/ M-25-06-1803).

BOA, TS.MA.e., 356-44, (H-23-11-1224/ M-30-12-1809).

BOA, C.DH., 182-9079, (H-22-01-1224/ M-09-03-1809).

BOA, TS.MA.e., 693-56, (H-06-12-1224/ M-12-01-1810), 1.

BOA, HAT, 547-26987, (H-04-09-1225/ M-03-10-1810).

BOA, TS.MA.e., 753-29, (H-17-03-1225/ M-22-04-1810).

BOA, D.YNÇ.d., 33728, (H-29-07-1032/ M-29-05-1623).

BOA, D.YNÇ.d., 33740, (H-29-12-1034/ M-02-10-1625).

BOA, Y.PRK.EV., 1-2, (H-24-06-1234/ M-20-04-1819), 1.

BOA, HAT, 864-38548, (H-22-11-1236/ M-21-08-1821).

BOA, A.}DVNSMHM.d., 134-555, (H-20-11-1139/ M-09-07-1727).

BOA, HAT, 1665-56, (H-29-12-1139/ M-17-08-1727).

BOA, TS.MA.e., 746-36, (H-11-11-1241/ M-17-06-1826).

BOA, TS.MA.e., 721-37, (H-29-11-1241/ M-05-07-1826).

BOA, HAT., 489-23997, (H-12-01-1242/ M-16-08-1826).

BOA, AE.SMHD.I., 86-5865, (H-27-04-1144/ M-29-10-1731).

BOA, HAT, 319-18748, (H-07-06-1246/ M-23-11-1830).

BOA, TS.MA.e., 712-19, (H-29-12-1248/ M-19-05-1833).

BOA, HAT., 363-20149, (H-11-01-1248/ M-10-06-1832).

BOA, HAT., 355-19949, (H-29-12-1248/ M-19-05-1833).

BOA, AE.SMHD.II., 110-9396, (H-25-02-1250/ M-03-07-1834).

BOA, HAT, 701-33726, (H-29-12-1251/ M-16-04-1836).

BOA, HAT, 1240-48229, (H-15-04-1255/ M-28-06-1839).

BOA, C.HR., 151-7534, (H-29-12-1255/ M-04-03-1840).

BOA, İ.HR., 46-2161, (H-09-07-1264/ M-11-06-1848).

BOA, A.}MKT.NZD., 28-7, (H-21-04-1267/ M-23-02-1851).

BOA, TS.MA.e., 450-11, (H-05-05-1169/ M-06-02-1756).

BOA, HR.SFR.3., 16-30, (M-03-08-1854).

BOA, İ.MTZ.(05)TAL., 2-77, (H-22-01-1273/ M-22-09-1856).

BOA, A.}DVN., 120-2, (H-16-05-1273/ M-12-01-1857).

BOA, A.}DVN.MHM., 18-100, (H-29-01-1273/ M-29-09-1856).

BOA, İ.HR., 200-11405, (H-18-12-1279/ M-06-06-1863).

BOA, HR.SFR.4., 54-10, (M-11-11-1863).

BOA, A.DV.NSNMH.d., 00004, 22-23.

BOA, Y.EE., 91-17, (H-29-12-1283/ M-04-05-1867).

BOA, Y.PRK.EŞA., 36-69, (H-12-06-1318/ M-07-10-1900).

BOA, Y.PRK.EŞA., 37-81, (H-12-06-1318/ M-07-10-1900).

BOA, DH.MKT., 2585-15, (H-27-10-1319/ M-06-02-1902).

BOA, BEO, 1785-133853, (H-19-10-1319/ M-29-01-1902).

BOA, Y.PRK.MK., 11-31, (H-04-01-1320/ M-13-04-1902).

BOA, Y.PRK.A., 12-81, (H-07-01-1320/ M-16-04-1902).

BOA, Y.PRK.MK., 19-114, (H-13-07-1322/ M-23-09-1904).

BOA, Y.PRK.MK., 20-86, (H-16-11-1322/ M-22-01-1905).

BOA, Y.PRK.MK., 20-65, (H-25-09-1322/ M-03-12-1904)

BOA, Y.PRK.MK., 21-14, (H-26-06-1323/ M-28-08-1905).

BOA, Y.PRK.MK., 22-27, (H-22-02-1325/ M-06-04-1907).

BOA, HR.SFR.3., 520-43, (M-11-12-1902).

[illegible]

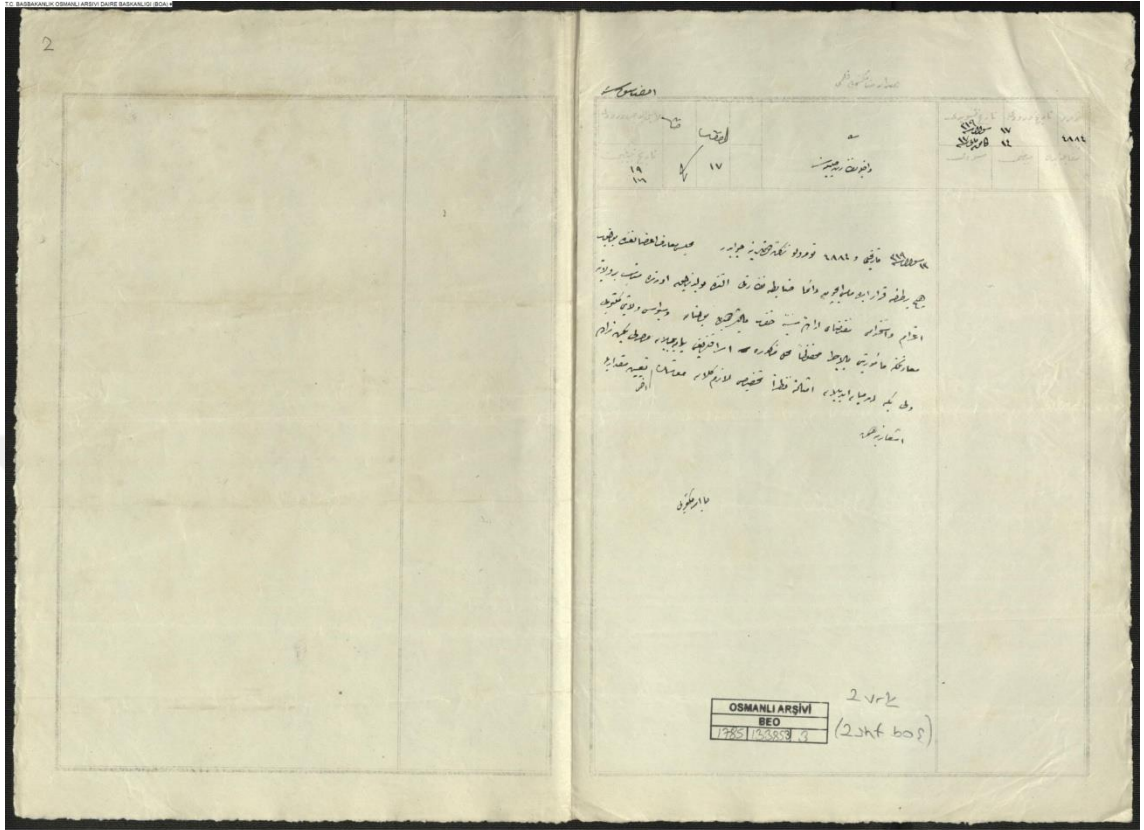
HAT 363/20149-j

HAT. 0363

[illegible][illegible][illegible]

HAT 355/19949

BEO.001785.133853.003

و در سخن رنجه و دل و در محبت با دشمنان
و عفو و رضا

فصل فی
طریقہ اربعہ فی حفظ
بعضہ و اور
۶

[illegible][illegible]

1504

A.}DVN.00120.00002.001

3

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Şeyma GENÇ

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

Yabancı Dil ve Düzeyi :

Farsça : Giriş Seviye

Arapça : Giriş Seviye

İngilizce : Giriş Seviye

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar :

Uluslararası Genç Araştırmacılar Öğrenci Kongresi (4) 2022. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da Etkinliğini Kurma Süreci.*